

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

«І.ЖАНСҮГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»

*Профессор Жомарт Жапарұлы Жапаровтың 80-жылдық мерейтойына
арналған*

«ЖАНСҮГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ»
республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
посвященной 80-летию профессора Жомарта Жапаровича Жапарова

MATERIALS
of the republican scientific and practical conference
«ZHANSUGUROV READINGS»
dedicated to the 80th anniversary of Professor Zhomart Zhaparov

Талдықорған, 2022

УДК 001
ББК 72
П82

Редакция алқасы: Қ.М. Баймырзаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, К.К. Рысбеков
Редакционная коллегия: Қ.М. Баймырзаев (главный редактор), А.С. Бахтаулова (заместитель главного редактора), Л.Н. Карашолакова, К.К. Рысбеков
Editorial colleague: K.M. Baimyrzaev (editor-in-chief), A.S. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L.N. Karasholakova, K.K. Rysbekov

Профессор Жомарт Жапарұлы Жапаровтың 80-жылдық мерейтойына арналған «ЖАНСҮГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2022. 189 б.

П82 *Материалы республиканской научно-практической конференции «ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ», посвященной 80-летию профессора Жомарта Жапаровича Жапарова* – Талдықорған, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, 2022. 189 с.

Materials of the republican scientific and practical conference «ZHANSUGUROV READINGS», dedicated to the 80th anniversary of Professor Zhomart Zhaparov – Taldykorgan, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, 2022. 189 p.

ISBN 978-601-216-851-8

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся исследованиями инноваций в образовании и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-216-851-8

© І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2022
© Имидждік саясат орталығы, 2022

**І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Басқарма Төрағасы - Ректоры,
география ғылымдарының докторы, профессор,
Ы. Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясының академигі
Қ.М. Баймырзаевтың**

АЛҒЫ СӨЗІ

Құрметті қонақтар, ұстаздар, білімгерлер жыл сайын өткізілетін «Жансүгіров тағылымы» республикалық ғылыми-практикалық конференцияның бүгінгі кезекті отырысы белгілі профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің дамып өркендеуіне зор үлес қосқан ғалым Жомарт Жапарұлы Жапаровтың туғанына 80 жыл толу мерейтойына арналады.

Білім мен ғылым жолында талмай еңбек еткен ғалым, ұлағатты ұстаз, білікті басшы Жапаров Жомарт Жапарұлы халқына аянбай қызмет еткен тұлға. Ол кісінің өмір жолы І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетімен тығыз байланысты. Жомарт Жапарұлы аталған оқу орнында 1977-1979 жылдары теориялық физика кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды. 1979-1980 жылдары физика-математика факультетінің деканы болды. 1980-1989 жылдары аралығында ғылыми жұмыс жөніндегі проректор қызметін атқарып, 1989 жылы Қаз ССР Білім министрлігінің бұйрығымен І.Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтының ректоры болып тағайындалды. Білікті басшы институтта қайта құру ісін қолға алып, аталған оқу орнын университет дәрежесіне дейін көтеруге күш салды. Ол университеттің шетелмен, әсіресе ТМД елдерінің жоғары білім беру мекемелерімен іскерлік байланысын дамытып, ғылыми тұрғыда тәжірибе алмасуына мүмкіндіктер жасады. Институт жанынан техникалық лицей ашылды, қала мектептерінде университеттің филиалдары ұйымдастырылды. 1990 жылы бастауыш оқу факультетінде музыкалық білім кафедрасы, 1991 жылы дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі кафедрасы, 1993 жылы математикалық моделдеу және менеджмент кафедрасы ашылды. Осы жылдан бастап филология факультетінде Түркия, Иран, Қытай, Монғолия елдерінен келген жастар білім ала бастады. 1994 жылы университетте екі мамандық бойынша аспирантура ашылды. Ал 1994 ж. ҚР Министрлер Кабинетінің № 584 қаулысы бойынша І.Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институты І.Жансүгіров атындағы Талдықорған университеті болып қайта құрылды. Институттың университет статусын алуына сол жылдары ректор болған Жомарт Жапарұлының ықпалы зор болды.

Білім ордасының дамуына өлшеусіз үлес қосқан азаматтың еңбегін насихаттау, өмір жолын жастарға үлгі ету мақсатында Жомарт Жапарұлының 80 жылдығына орай арнайы республикалық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырып отырмыз. Осы конференцияда Жомарт Жапарұлының өмір жолы, ғылыми еңбектері, қайраткерлігі жан-жақты зерделенеді деп сенемін. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

ӘОЖ 336.4

«ЭЙР АСТАНА» АҚ-Ң ЭЛЕКТРОНДЫ КОММЕРЦИЯ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША

Абен А., Адибай М., магистранттар

Сулейман Демирель атындағы Университет, Алматы, Қазақстан

Бұл мақала «Эйр Астана» АҚ іскерлік қызметі туралы айтылады. «Эйр Астана» (заңды атауы «Эйр Астана» АҚ) — Қазақстанның Алматы қаласында орналасқан авиакомпаниялар тобы. Бұл Алматы халықаралық әуежайы мен Нұрсұлтан Назарбаев халықаралық әуежайынан 64 бағыт бойынша ішкі және халықаралық тұрақты рейстерді орындайтын еліміздің ең ірі әуе компаниясы. Мақалада кәсіпорынның экономикалық қызметінің аспектілері қысқаша сипатталған, мысалы: электрондық коммерция, компания пайдаланатын қаржылық технологиялар, функционалдық процестер, цифрландыру және т.б.

Тірек сөздер: Авиакомпания, халықаралық, электрондық коммерция, цифрландыру технологиясы

Эта статья посвящена хозяйственной деятельности АО «Эйр Астана». Air Astana (юридическое название АО «Эйр Астана») - группа авиакомпаний, базирующаяся в городе Алматы, Казахстан. Это крупнейшая авиакомпания страны, выполняющая внутренние и международные регулярные рейсы по 64 маршрутам из международного аэропорта Алматы и Международного аэропорта Нурсултан Назарбаев. В статье кратко описаны аспекты хозяйственной деятельности предприятия такие как: электронная коммерция, применяемые компанией финансовые технологии, функциональные процессы, диджитализация и т.д.

Ключевые слова: Авиакомпания, международный, электронная коммерция, цифровая технология

This article is devoted to the business activities of Air Astana JSC. Air Astana (legal name JSC Air Astana) is a group of airlines based in Almaty, Kazakhstan. It is the country's largest airline operating domestic and international scheduled flights on 64 routes from Almaty International Airport and Nursultan Nazarbayev International Airport. The article briefly describes aspects of the economic activity of an enterprise, such as: e-commerce, financial technologies used by the company, functional processes, digitalization, etc.

Keywords: aviation company, international, electronic commerce, digital technology.

«Эйр Астана» АҚ (бұдан әрі – «Компания») Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің анықтамасына сәйкес акционерлік қоғам болып табылады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 29 тамыздағы № 1118 қаулысына сәйкес 2001 жылғы 14 қыркүйекте жабық акционерлік қоғам ретінде құрылды. 2003 жылы заңнамаға енгізілген өзгерістердің нәтижесінде 2005 жылдың 27 мамырында Қоғам акционерлік қоғам болып қайта тіркелді. Компания 2019 жылдың қарашасында сатып алынған «Эйр Қазақстан Авиациялық Компаниясы» АҚ («Еншілес кәсіпорын») еншілес ұйымына ие. Олар бұдан әрі "Топ" деп аталады. 2019 жылдың қараша айында Қоғам акциялардың жүз пайызын, яғни 101 665 акцияны және компаниядағы дауыс беру құқығын 2 теңгеге сатып алу арқылы Еншілес ұйымды бақылауға алды. Сатып алу кезіндегі таза міндеттемелер 7 мың теңгені құрады. Еншілес кәсіпорынды бақылауға алу Компанияға болашақта FlyArystan бренді бар бөлімшесін өзгертуге мүмкіндік береді. Еншілес ұйымның 2020 және 2021 жылдар аралығында ешқандай қызметі болған жоқ. Топтың негізгі қызметі – жолаушыларға тұрақты ішкі және халықаралық әуе тасымалдарын қамтамасыз ету болды. Басқа қызмет түрлеріне жүк және пошта тасымалы жатады [1].

Коммерциялық қызмет.

2021 жылға қарай әуе компаниясының сату және маркетинг жоспарларын қолдау үшін бірнеше бастамалар жүзеге асырылды. Мысалы, жолаушыларды марапаттау жүйесі қосымша қызметтерді жақсартуды ұсынатын заманауи платформаға дейін жаңартылды. Nomad Club мүшелері үшін белсенді маркетингтік ұсыныстар мен ұшуды жаңарту мүмкіндігін беретін функционалды қосымша әзірленді, олардың көпшілігі бұл бастамаға ризашылықтарын білдірді.

Топтық тапсырыстар санының артуына байланысты, осындай тапсырыстарды өңдеудің жаңа жүйесі әзірленді. «Эйр Астананың» жеке өнімі болып табылатын сатуды басқару жүйесі жаңа нұсқаның шығуымен айтарлықтай жаңартудан өтті. Тиімді орын сатып алу қызметі (MySeat) бірнеше арналар арқылы жүзеге асырылды: Эйр Астананың жеке сату кеңселері, тіркеу кассалары, онлайн және туристік агенттіктер арқылы. Бұл жоба «Эйр Астана» клиенттері үшін қосалқы қызметтерді жүзеге асыруға арналған ең ірі жобалардың біріне айналды.

Электрондық коммерция және қаржылық технологиялар

«Эйр Астана» корпоративтік веб-сайты Компанияның клиенттермен байланысының негізгі арналарының бірі, сонымен қатар тікелей сатудың негізгі арнасы болып табылады, соның арқасында Компания Қазақстандағы ең ірі бірыңғай электрондық коммерция алаңына айналды. Сайт қызметтердің кең спектрін ұсынады, соның ішінде онлайн брондау және тіркелу, келу және кету туралы ақпарат, брондау мәліметтерін тексеру және т.б. «Эйр Астана» мобильді қосымшасы – көптеген түрлі нұсқалары бар шынайы туристік көмекші.

Биылғы жылы онлайн-сату көрсеткіштері әсерлі өсуді жалғастырды. Сайтқа жаңадан кірушілер саны бір жылмен салыстырғанда 17%-ға, ал беттерді қарау 24%-ға өсті. Онлайн сатып алулар 29%-ға өсті және артықшылықты орындарды онлайн сату (MySeat) өте сәтті болды.

Сайттың көптеген бөлімдері, соның ішінде Nomad Club бөлімі жетілдірілді. 2017 жылы төлем қызметтерінің провайдерін таңдау тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар онлайн сатып алуға болатын өнімдер мен қызметтердің ауқымын кеңейту үшін жақсартылған сатып алу тәжірибесін ұсыну үшін жаңа төлем беті әзірленді.

2018 жылы жаңа мобильді қосымшаның іске қосылуы жаңа электрондық маркетинг платформасымен бірге мобильді арналар арқылы электрондық коммерцияның өсуіне әкелді. Сонымен қатар, 2018 жылы онлайн сақтандыру іске қосылды. Сондай-ақ жолаушылардың тіркеуден кейін электронды журналдарды жүктеп алудың жаңа онлайн қызметін пайдалана алатын мүмкіндігі болды. Келесі жылға сонымен қатар Air Astana блогын ашу жоспарлануда [2].

Функционалды процестер

2017 жылы орталық басқару жүйесі үшін де, оқиғаларды басқару жүйесі үшін де жаңа нұсқалар әзірленді. Электрондық қолтаңбаны пайдалана отырып, корпоративтік құжат айналымының жаңа платформасы енгізілді. Бұл құжат айналым жүйесі 2018 жылы «Эйр Астананың» бизнес-процестерін оңтайландыру үшін кеңейтілген болатын. Ангар қызметін басқару жүйесі әзірленді. «Эйр Астананың» функционалдық валютасын қазақстандық теңгеден АҚШ долларына ауыстыру өте қысқа мерзімде сәтті аяқталған маңызды іс болды. 2017 жылы аяқталған негізгі IT-инфрақұрылым жобасы Астанадағы жаңа ангар мен кеңсе кешені үшін ақпараттық технология инфрақұрылымын құрумен байланысты болды. 2017 жылы аяқталған басқа АТ инфрақұрылымдық жобаларына жаңа желіаралық қалқан жобасы, желіні кеңейту жобалары және құпия сөзді басқаруға арналған өзіне-өзі қызмет көрсету порталы кірді.

Сонымен қатар 2018 жылы тәуекелдерді басқарудың корпоративтік жүйесі енгізілді. Компания 2018 жылы ISO 27001 ақпараттық қауіпсіздік сертификатын алды.

Осы жүйелердің жұмыс істеу барысында, онлайн сатылымдарды ұлғайту арқылы авиакомпания алаяқтықты бір уақытта төмендете алды. «Эйр Астана» қауіпсіз электрондық коммерция транзакциялары үшін Visa Қазақстан сыйлығына ұсынылды. Бұл сыйлық ең алдымен, алаяқтықтың толық жойылуына байланысты болды.

Өтімділік

Топ шығындарды қатаң бақылауды жүзеге асыру, барлық маңызды емес инвестицияларды кейінге қалдыру және пандемияның басында негізгі кредиторлармен төлемдерді кейінге қалдыру туралы келіссөздер жүргізу арқылы қолма-қол ақшаның кетуін азайту үшін ауқымды шаралар қабылдады. 2020 жылы барлық авиакомпаниялар үшін басымдық қолма-қол ақша алу және несиелік желілерге қол жеткізу болды. Келешегі жақсы кейбір авиакомпаниялар банктерден мұндай несие желісін қамтамасыз еткенімен, бірқатар авиакомпаниялардың белгілі бір шарттарда үкіметтерінің көмегін қабылдаудан немесе қаржылық көмекті немесе мемлекеттік кепілдіктерді қабылдаудан басқа таңдауы болмады. Компания дағдарысты үкімет көмегін қажет етпестен сәтті басқарған санаулы авиакомпаниялардың бірі болды. Халықаралық және ішкі бағыттарға сұраныс жақсарғандықтан, Топ басшылығы 2021 жылға дейін «Қазақстан Халық Банкі» АҚ-нан алынған несиені мерзімінен бұрын жартылай өтеу туралы шешім қабылдады.

Сонымен қатар, Компания өтімділік тәуекелін төмендету үшін келесі шараларды қабылдады:

- Шығындарды қатаң бақылау, косалқы мердігерлік жұмыс күшін азайту, демалыс күндерін ұзарту және тоқтап тұру арқылы шығындарды азайту;
- Барлық маңызды емес күрделі шығындарды кейінге қалдыру;
- Өндірушілер ұсынған пайдалану шегіне сәйкес күрделі жөндеу және кешіктіру жағдайларын талдау;
- Жалдау төлемдерін үш айдан он екі айға дейін кейінге қалдыру, одан кейін 24 айға кейінге қалдыру;
- Шығындарды агрессивті басқару. Қуатты қысқарту арқылы, жанармайды қысқарту және басқа да шығындарды азайту шаралары, соның ішінде қысқартылған жұмыс уақыты мен қызметкерлердің ерікті демалысы және барлық дерлік дискрециялық шығындарды жою арқылы.

Цифрландыру тенденциясы

Авиакомпанияның маркетингтік стратегияларының келесі ажырамас өзгерісі олардың IT-инфрақұрылымын цифрландыруға және жаңғыртуға көбірек инвестициялау болды. McKinsey [3] мәліметтері бойынша, пандемияға дейін әуе компаниялары кірістерінің 5 пайызынан азын осы бағытқа салған. Салыстырмалы түрде алғанда, қаржы компаниялары 10 шамасында қалды, ал бөлшек сауда корпорациялары өз пайдасының шамамен 6 пайызын жұмсады. COVID-тің авиакомпанияларды, мысалы, биометриялық және басқа контактісіз тіркеу процестеріне немесе автоматтандырылған сөмкелерді түсіру станцияларына мүмкіндік беретін жаңа IT жүйелерін енгізуге мәжбүр еткені [4] қазірдің өзінде цифрланған авиакомпания тәжірибесіне үлкен қадам болып табылады. Мұның бәрі пандемия кезіндегі денсаулық сақтау шаралары ретінде әзірленген тұтынушыға бағытталған стратегиялық өзгерістер, бірақ болашақта да сақталатыны сөзсіз, өйткені олар тіпті пандемиядан тыс уақытта да тұтынушыларға тиімді және үздіксіз тәжірибе береді. Сондықтан, COVID-19 пандемиясынан туындаған авиакомпанияны цифрландыруға салынған инвестиция осы салаға тұрақты оң әсер етеді.

Осылайша, «Эйр Астана» АҚ 64 бағыт бойынша ішкі және халықаралық тұрақты рейстерді орындайтын еліміздегі ең ірі әуе компаниясы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Эйр Астана» АҚ-ң ресми сайты <https://airastana.com/kaz/ru-ru/O-nas/Obzor/Missia-tseli-i-tsennosti> (30.11.2022)
2. «Эйр Астана» АҚ-ң 2021 жылғы ресми есебі https://airastana.com/Portals/2/About-Us/Corporate-Governance/Annual-Reports/Air%20Astana%20AR21_RUS_WEB.PDF?ver=2022-12-01-084909-247 (28.11.2022)
3. The Future of the Airline Industry After COVID-19 | McKinsey. (n.d.). Retrieved December 2, 2021, from <https://www.mckinsey.com/industries/travel-logistics-andinfrastructure/our-insights/back-to-the-future-airline-sector-poised-for-change-post-covid-19> (28.11.2022)

4. Fan, Z. (2021). Research on the Marketing Strategy of Airline Industry Influenced by COVID-19. 331–336. <https://doi.org/10.2991/aebmr.k.210803.045>

ӘОЖ 94 (574)

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Айдарбеков А., 7М01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: aidarbekov_mstr@mail.ru

XX ғасырдың басында Ресей империясы Қазақ жерін отарлаудың жаңа сатысы – рухани отарлау жолына түсті. Оның зардабы қаншалықты ауыр болатынын білген қазақ ұлттық зиялылары шығармашылық және саяси күрес жолына шықты. Осы жолда өз өмірлерін құрбан етті. Мақалада қазақ ұлттық зиялыларының қоғамдық-саяси қызметін қарастыра отырып, олардың ұлттық рухты қалыптастырудағы рөлін ашып көрсетеді.

Тірек сөздер: Интеллигенция, өркениет, Түркістан, Айқап, Сарыарқа, Алаш партиясы, Алаш Автономиясы.

В начале XX века Российская империя вступила в новый этап колонизации казахской земли – духовную колонизацию. Казахская национальная интеллигенция, понимая, насколько серьезными будут его последствия, встала на путь творческой и политической борьбы. На этом пути они пожертвовали своими жизнями. В статье рассматривается общественно-политическая деятельность казахской национальной интеллигенции и раскрывается их роль в формировании национального духа.

Ключевые слова: Интеллигенция, цивилизация, Туркестан, Айқап, Сарыарқа, партия Алаш, автономия Алаш

At the beginning of the XX century the Russian Empire entered a new stage of the of colonization of the Kazakh land – spiritual colonization. Knowing how serious the consequences were, Kazakh national intelligentsia took the path of creative and political struggle. On this way they sacrificed their lives. The article reveals their role in shaping the spirit by examining the social and political of Kazakh national intelligentsia.

Keywords: Intelligence, civilization, Turkestan, Aykap, Saryarka, Alash party Alash autonomy

Intelligens – латын сөзі, түйсікті, ойшыл, есті, білімпаз деген мағынаны білдіреді. Шын мәнінде интеллигенция дегеніміз – ғылым мен мәдениеттің сан-саласымен кәсіби айналысушы, мәдениетті дамытып, оны таратушы, ой, рухани еңбектің адамдары. Яғни, интеллигенция латынша зерделі, ұғымды деген мәнде қолданылады. Ал қазақ халқы «интеллигенция» сөзін «зиялылар» немесе «зиялы қауым» деп атап жүр. Зиялы қауымның ең айбындысына шығармашылықпен айналысатын тобын жатқызамыз, олар: ғалымдар, жазушылар, өнер қайраткерлері. Болмысы жаратылыстан ерекше зиялылар ғана замана толғағын, қоғамда болып жатқан өзгерістерді жүрегінен өткізе алады.

«Ұлттық интеллигенция дегенде, біз негізінен оқыған азаматтардың ұлттық идея төңірегіндегі топтасуын нысанаға аламыз. Ұлттық идеяның саяси көрінісі – Қазақстанның тәуелсіздігі, жеке мемлекет болып, өзін-өзі саяси басқаруы. Ұлттық мүдде тұтас, оны талдап бөлшектеуге болмайды» [1] деп айтсақ, XX ғасырдың басында нақ осы идея, мүдде үшін һәм қазақтардың ұлттық рухын көтеруде Алаш зиялылары өз бастарын бәйгеге тігіп, ғұмырларын құрбан етті. Олар халқымыздың қядағыны шалатын қырағы жанары, қоғамымыздың әділ қазысы болды.

Сонымен, ұлттық зиялылар деп кімді айтамыз? Бұл сұраққа Мұстафа Шоқай былайша жауап берген болатын: «Оқыған, тәрбие көрген адамдардың бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың «ұлттық зиялысына» қоса беруге болады деп ойласақ, сөзсіз қателесеміз. Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың төңірегіне жиналған оқымыстыларды зиялы деп атауға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ететін адамдар ғана кіре алады» [2]. Сондықтан да ұлттық зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болмақ. Олар мақсатқа жету жолының ауырлығына мойымай, туған халқының жарқын болашағы үшін қажырлы еңбек етті. Әлбетте, бұлар, яғни Алаш зиялылары XX ғасырдың І-ші жартысындағы ұлттық саяси элитаның, ұлттық рухты көтеру жолындағы күрестің көшбасшылары бола білді.

Халық – дария, одан батыр да, ақын да, дана да шығады. Халық – Отан тұғыры, ел іші кеніш, көп қорқытады, терең батырады. Ал осы халық рухты болса көші еселенеді, ол өз ортасынан батыр өсіреді, рухсыз халық қара тобырға айналады. Рухты халықтың алды жарық, Рухты халық – жасампаз алып, тарихи еңсесі биік, есесі мол екенін ертедегі көшпелілер – ежелгі ғұндар, түріктер, Шыңғыс хан дәуіріндегі моңғолдар дәлелдеді.

Рух – Ахмет Байтұрсыновтың анықтамасы бойынша, халықтың жаны. Бір сөзбен айтсақ: Рух адам баласының жан дүниесінің арқауы. Манап Қозыбаев өзінің «Өркениет және ұлт» еңбегінде қазақ халқының ұлттық рухының қалыптасуы деген мәселесін қозғағанда сонау үйсін, қаңлы, найман, керей, дулат, қыпшақ, қимақ, түркеш сияқты тайпалық мемлекеттерді былай қойғанда, Түрік қағанаты, Жошы ұлысы, Алтын Орда, Көк Орда, Сібір хандығы, Қазақ хандығы сияқты мемлекет құрған, Күлтегін, Қорқыт, Әл-Фараби, Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Яссауи, Асан-қайғы, Бұқар жырау, Абылай, хан Кене, Шоқан, Құрманғазы, Абай, Шәкәрім, Әлихан, Ахмет, Міржақыптармен аяқтайды [3]. Тарихшы-ғалым ұлттық рухты көтеруде ерен еңбек еткен тарихи тұлғаларды көрсете келе, оларды Алаш зиялыларымен аяқтайды. Ол заңды да еді, өйткені XX ғасырдың басындағы ұлттық сананың оянуы халықтың саяси-әлеуметтік ұйымдасуына, өмір тәжірибесіне, жаңа дәуір өзгерістерін қабылдау қабілеттеріне де елеулі әсер ететінін олар түсінді. Қоғамдық-саяси көзқарастың қалыптасу барысын бүгінгі күннің тұрғысынан қарасақ, ең негізгі қозғаушы күш ұлттық зиялылар тобы екенін көреміз. Олар қоғамдағы жүріп жатқан процесстерді терең түсіне отырып, әлеуметтік өзгерістер кезеңінде белсенділік танытты, жер мәселесі, оқу-ағарту мәселесі, патшалық отарлаушық саясаттың қыспағы салдарынан өзін-өзі билеуден қалған елді өркениет жолына шығарып, азаттық әперуді көздеді.

Қазақ халқының саяси-құқықтық тарихын зерттеуші ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммедтің пікірінше, «Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары алдыңғы тобының саяси қызметі де, құқықтық көзқарастары да, тіпті ғылыми, әдеби мұраларының қазақ тарихында алатын орны орасан. «Алаш» партиясынсыз саяси күрес тарихын, «Алашорда» үкіметінсіз экономикалық ілімдер мен реформалар тарихын, «Алаш автономиясынсыз» Қазақстан мемлекеттілігінің негізін, Алаш ардагерлері өмірінсіз ұлт тарихының ұлы арқаулары – тұлғалары тарихын жасау мүмкін емес-ті» [4].

Қазақ интеллигенциясын қалыптастыруда Петербург, Москва, Варшава, Қазан университеттері мен басқа да жоғарғы оқу орындары, сондай-ақ Сібірдің жоғарғы және арнаулы орта білім беретін оқу орындары да айтарлықтай рөл атқарды.

Алаш зиялылары қазақ халқының ұлттық рухын көтеруде әр түрлі тәсілдерді қолданды. Солардың бірі Мағжан Жұмабаев. Ол негізінен ежелгі түрік тайпаларының атақ-даңқын асыру арқылы, яғни ер түріктің ғажайып ерлігін, өрлігін, өркениетке қосқан үлесін өз творчествосының кайнарына айналдырды. Дүниені дүр сілкіндірген Ескендірдің қалың қолын, атақты қолбасшы Дарийды, арабтарды, қаптаған қара қытайды, алып далаға басып кірген тағы басқа басқыншылар легін тек түркі тектілер ғана тоқтата алғандығын жан-жүрегімен жырлады. Түркі тектес тайпалар оларды бойына сіңіріп, өз болмысын сақтап қалды. Осы сәтте Мағжанның:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой
деген шумақтары жадыға оралады.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында жаңа бағытты ұстанған зиялылар шоғыры қалыптасты. Бұрынғы қазақ ойшылдарымен салыстырғанда, біріншіден, олар шығыс және батыс мәдениетімен жете таныс; екіншіден, түркіше-қазақша сауаттылығымен қатар, орыс және Европа білімін де меңгерген; үшіншіден, басым көпшілігі бірнеше тілдерді білетін; төртіншіден, сол кездегі әр түрлі қоғамдық-саяси ой-пікірлерге деген өз көзқарасын білдіруге ұмтылып отырды; бесіншіден, халық тағдырын, жалпы адамзаттық-тарихи даму үрдісімен, рухани құндылықтармен салыстыра отырып, оның алдындағы перзенттік парыздарын терең сезіне білді. Әйтсе де, таза жүрек, анық ой, нық сеніммен туған халқына қызмет етуді мақсат еткен ұлттық зиялылардың өмір жолы, көзқарастары мен тағдырлары әрқилы болды.

Ресейлік отарлық езгінің күшеюі, ел өміріндегі қайшылықтар, әлеуметтік әділдік принциптерінің бұзылуы, ұлт аймақтарындағы қарсылықтың күрт үдеуіне алып келді. Сөйтіп, саяси ағымдар мен көзқарастар жіктелісі күшейді. Мұнын өзі бұқаралық басылымдар беттеріндегі демократиялық рухтағы мақалалардың жиі-жиі жарық көруіне алғышарт болды. Ал демократиялық ой сана рухындағы үрдіс тартысымен алғанда ұлттық рухты ұлылау, патриоттық, отаншылдық сезімді қастерлеу мәселесі өзегіне айналған жарияланымдардың бастаулары болып табылады. Осы өлшем әсіресе «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналында ерекше байқалып отырды.

«Қазақ» газеті жайында «Ахмет Байтұрсыновтың шебер басшылығы мен жанқиярлық еңбегінің арқасында, жоқтан барды жасаған деуге болатын және патшалық-полицейлік режимнің ауыр жағдайларында тіршілік еткен газеттің жабылар алдында өз баспаханасы, қағаздың үлкен қоры, шағын кітапханасы болды, таралымы 8000-нан асты» [5, 705 б.], - деп жазды М. Дулатов. Апталық газет бүкіл Қазақстан аумағына таралып, бұған қоса оны Орынбор, Уфа, Қазан, Петербург, Мәскеу, Томск қалаларындағы, сондай-ақ Түркия мен Қытайдағы оқырмандар алып тұрды.

Ғасыр басындағы халқымыздың мұң-мұқтажына, қоғамдық-саяси және мәдени өмірінің сан қырлы мәселелеріне елдің назарын аударған «Қазақ» газеті қысқа мерзім ішінде жалпыұлттық басылымға айналды. Қазақ оқығандарының көпшілігі осы газеттің топтасып қана қоймай, ұлт өмірінің көкейкесті міндеттерін айқындайтын мақалаларымен көріне бастады. Өйткені, сол тарихи кезеңде зиялылардың басын біріктірген «Қазақ» газетінен басқа мәдени қоғамдық-саяси және рухани беделді бірде-бір орталық ұлттық тұрғыда қазақ халқын біріктіруге ұйытқы бола алмады.

Қазақ либералдық-демократиялық қозғалысының өріс алуына, оның саясат сахнасында өзін-өзі көрсете алуына едәуір ықпал еткен бұл газеттің бас редакторы қызметін Ахмет Байтұрсынов атқарған. Газет ел өміріндегі өзекжарды мәселелерге белсене араласып отырған. Онда халықаралық қатынас, шетел оқу-білім мәселесі, ел басқару ісіндегі олқылықтар, сайлауға әзірлік, оны өткізу, әдебиет-мәдениет тақырыптарындағы мақалалар көп басылған [6].

Алаш зиялыларының көкейіндегі толғаулы мәселелер ұдайы газет бетінде жарияланып тұрды. Айталық, Әлихан Бөкейханов «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 100 және 101 нөмірлерінде «Екі жол» деген мақала жариялады. Мұнда ол 1904 жылы Қоныс аудару басқармасының құрылуы туралы мәлімет берген. Мақалада қоныс аудару ісіндегі озбырлық аяусыз әшкереленді. Ертіс өзені бойында тұратын төрт мың үй қазақтың жерін патша өкіметі кесіп алған, оған наразылық білдіру жайында деректер келтірілген.

Ал жер дауы, жерге орналастыру мәселесі жалпы өркениет тарихында қай халық үшін де өзекті әрі маңызды мәселе болып келгендігі белгілі. Міне, осы тақырыпқа орай «Қазақ» газеті әлденеше рет мақала жариялап, оған деген қазақ әлеуетінің көзқарасын талдап, зерттеп отырған. Әсіресе, Жанталиннің «Жер мұңы», Р. Илиясовтың «Жер жайындағы басқармаға хат», «Жер мәселесі», Р. Мәрсековтың «Жер мәселесі» деп аталатын жарияланымдарын атап айтуға болады. Бұл тақырып «мен» деген қазақтың намыс отына

май құатын тақырып. Газеттің жер мәселесіне қатысты оқырмандар ой-жосығын көптеп жариялауының сыры, міне, осында. Мақалалардың тақырыбынан-ақ айқындалып тұрғанындай, ел намысы, ұлттың қадір-қасиеті, ең алдымен оның Атамекеніне деген көзқарасымен өлшенген. Олай болса, жер тағдырымен ойнағаның отпен ойнағаның, демек ел пікірін аяқ асты етуге болмайды дегенді қадап айтқан.

Ұлттық рух құдіреті, отаншылдық сезім буырқанысы жоғарыдағыдай тақырыптар төңірегінде мәселе қозғалғанда айқын аңғарылатын еді. «Қазақ» газетінің бұл ұмтылысы ресми орындар цензураларының тарапынан қысымға ұшырамай қалған жоқ.

Ел көңіліндегі келелі мәселені қозғау, қалың қауымның рухани қажетін өтеу, оған мінбер бола білу, әрине, оңай шаруа емес. Ал осынау, өрелі міндетті орындау үшін не қайран қылды деген сауал туындағанда мынаны айтуымыз керек. Қай-қай басылым болсын өзі өмір сүріп отырған қоғамдық болмыстың айнасы. XX ғасыр басындағы қазақ тұрмысындағы әлеуметтік қайшылықтар, қоғамдық сананың жаңа сатыға көтерілуі, тіл тағдыры мен жер қадірін білу, ел өміріндегі европалық және шығыстық мәдениет тоғысы, кәсіпшіліктің жаңа түрлерінің еңдей бастауы, міне осының бәрі баспасөзде лайықты көрінбей тұра алмайтын мәселелер еді. «Айқап» та, «Қазақ» газеті де өзінің қал-қадірінше осы үрдіс көшінде болды.

Әсіресе қасиетті қазақ жерінің ұлтарактай тұсын да қадірлей біл, Атамекенді ардақтауға баулу көргенді кісі ісі, тіл тағдыры – болашақ тағдыры деген мәселелер журнал мақалаларының оның бүкіл жоба-жоспарының темірқазығындай болды. Осы тұрғыдан келгенде Бекимовтың «Қазақ халқы жайынан», А. Байтұрсыновтың «Тағы да жер жайынан», «Қазақтың Сарыарқа деген жайлары», «Государственная дума һәм қазақ» А.Алашұлының «Жер мәселесі, қазақ болу керек деушілердің пікірі», «Көшіп жүру керек деушілердің пікірлері» деген мақалалары тілге тиек болар еді.

«Айқап» журналының екінші нөмірінде жарияланған А. Байтұрсыновтың «Қазақ өкпесі» мақаласында «Қазақ жерінің қазыналық болуына өкіну – білмегендік. Әуелі – қазыналық етемін дегенде көнбес шара жоқ. ... Амалыңды түзет, түземесең ешкімге кінә қойма. Беті жаманның айнаға өкпелеуі жөн бе! Ниеті жаманның Аллаға өкпелеуі жөн бе! Талап жоқ, үміт мол бір халықпыз... Еңбексіз егін шықпайды, терлесең терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден тер сіңірген тиын жұғымды ... Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты...» [7, 47 б.] - деп тебіренген публицист, ойларын төгіп-төгіп қазақты қайрайды. Қазақты еңбекқорлыққа, ғылым, өнер жолына түсуге шақырады. Өткенге өкпелемей, болашақтың қамын ойлау керектігін түсіндіреді.

Ал енді XX ғасырдың басындағы ұлт баспасөзінде ұлттық рух пен патриотизм тақырыбының жазылуынан қандай тағылым түюге болады, алғышарттары мен объективтік себептері неде деген сауал төңірегінде нендей тұжырым жасауға болады?

Біріншіден, XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығы қазақ қоғамындағы капиталистік қатынастардың орныға бастауымен сипатталады. Мұның өзі елдің әлеуметтік-тұрмыстық тіршілігіне едәуір әсер етті. Өндірісті игерудің соны әдіс-тәсілдері, ғылыми-техникалық прогрестің жаңалықтарымен қоса адам еңбегін қанаудың кісі төзгісіз жағдайлары қалыптасты.

Екіншіден, осы өзгерістер ұлттық сананың дүмпуіне алып келді. Бұл ұлттық ой-сананың айнасы қазақ зиялы қауымының саяси өмірге белсене араласа бастауынан көрініс тапты. Олардың азаматтық позициясы айқындалды. Бұл, әрине өз кезегінде олардың газет-журнал жұмысын қолға алуынан, оны халықтың мұң-мұқтажын бейнелеп отыратын ақпарат құралына айналдырсақ деген талпынысынан туындады.

Үшіншіден, қазақ демократиялық баспасөзінің керуен басы саналатын «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа» газеттері мен «Айқап» журналы қалың әлеуметтің қоғамдық пікірін ірікпей, батыл айта алатын мінбері болды. Бұл басылымдар қазақ жұртының мұңын мұндап, жоғын жоқтасам деген мақсат жетегінде болды. Сол себепті ұлттың рухын ұлылау, отансүйгіштік сезімді қалыптастыру газет-журнал жарияланымдарының тіліне айналды.

Алғашқы қазақ журналының ел алдындағы жаңадан шыға бастағанында үлкен жәрдем беріп, қалам қуатын, ой еңбегін аямаған арыстардың бірі – Міржақып Дулатов. Әсіресе журналдың 1911-1913 жылдардағы нөмірлерінде Міржақып Дулатов, Азамат Алашұлы, Азамат Алашұғлы, Арғын, М.Д. деп қол қойып, мақала, очерк, өлең, әңгімелерін жиі жариялап тұрды [8].

Міржақып Дулатов XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында қанат жайған демократиялық қозғалыстың, елдің еркіндігі, мәдени өркендеуі үшін күрескен жаңа бағыттың ең ірі өкілдерінің бірі болды. Сондықтан оның поэзиясынан, барлық шығармаларынан тынымсыз іздену, ілгері ұмтылу сарыны, күрес рухы бірден ақ күшті сезілді.

«Серке» газетінде оның «Жастарға» деген өлеңі мен «Біздің мақсатымыз» атты алғашқы мақаласы шықты. Онда:

«Найзамен түртсе де,
Жатырсың, қазақ, оянбай.
Мұнша қалың ұйқыны
Бердің бізге, ой Алла-ай –
Халыққа жастар басшы бол!
Қараңғыда жетектеп.
Терең судан өтер ме,

Мың қойды серке бастамай? – деген өлең жолдарында М. Дулатовтың бүкіл саналы өмірінің басты мақсатына айналған қалың ұйқыдағы қазағын оятудың әрекеті байқалса, соңғы шумақта жастарға, қараңғыда халқына жол көрсетер, қой бастаған серкедей, халқын соңына ертер деген үміті байқалады.

«Қазағым менің, елім менің! Ең алдымен; қазақ халқы – Россияға тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті де керек емес нәрселерге жұмсалады.

Халық күйзелісін жан-тәнімен сезінген сандаған адам есепсіз қаражат шашып, Петерборға жол тартып, министрдің табалдырығын тоздырды. Бірақ оған құлақ асқан министрлер болмады», - деп ашына жазады. Бұл 1907 жылы Петербургте шыға бастаған «Серке» газетінің екінші санында басылған мақала. Газеттің сол саны осы мақала үшін тәркіленіп, бір-ақ рет жарық көрген басылым мүлдем жабылды.

Көзі ашық, көкірегі ояу саяси қайраткер алғашқы қадамын осындай ыза-кекке толы мақала жазудан бастады. Ата-бабадан мұра боп келе жатқан әдет-ғұрпымызға, дінімізге, неке мәселесіне араласып, діни кітаптарды тұтқынға ала бастаған отаршылдықтың солақай саясатына қалай да тосқауыл қойсам деген мақсат жатыр бұл мақалада.

«1905 жылдан бері біздің қазақ жұрты да басқалардың дүбіріне еліктеп, ұлт пайдасын қолға ала бастады. Сол бостандық жылдарында Семей облысының оқыған басшылары көзге көрікті іс қылып, жұртқа көсемдікпен жол көрсеткені үшін алды абақтыға жабылып, арты айдалып, қалғандары сенімсіз болып қалды», - деп жазды Міржақып Дулатов «Қазақ» газетінде (1913, № 28).

«Оян, қазақ!» 1909 жылы тұңғыш рет жарық көріп, кітап 1911 жылы екінші рет жарияланады. Осы жылы патша өкіметінің бақылау орны «Оян, қазақ!» елді бұзатын, дүрліктіретін, революцияға үндейтін кітап деп тауып, М. Дулатовты қамауға алады, кітапты таратуға, оқуға, үзілді-кесілді тыйым салынсын деген сот шешімін шығартады. Кітаптың қолдан-қолға тарап жүрген қаншама данасын таптырып, жиғызып, жойып жіберуді қатты қадағалады.

Алғашқы өлең жинағы «Оян, қазақ!» деген жалынды сөзбен жалпы жұртқа жар салғандай болып, жаңа дәуірдің қуатты үніндей естілді. Осы кітаптың «Оян, қазақ!» деген атының өзі халықты мешеуліктің, надандықтың шырмауынан құтылып, әділеттілік үшін, өнер-білімге мәдениетке жету үшін күресуге шақырған күшті ұран болып естілді, солай қабылданды. М. Дулатов патша үкіметінің саясатын әшкерелеп, заңсыздыққа, халыққа қысым жасаушылыққа қарсы шықты. Қазақты ояту, оны қараңғылық пен мешеуліктен құтқару «өнерін халық пайдасына жұмсап жүрген оқығандар» мен өсіп келе жатқан көзі

ашық жастардың іс-әрекетіне тікелей байланысты екендігін Міржақып Дулатов өз шығармаларында сан рет қайталап айтады.

«Оян, қазақ!» кітабын оқығанда Міржақыптың халықтың мұң-мұқтажы өз мұңындай көретіні әр сөзінен айқын сезініп тұрады. Ол өз замандастарына, көзі ашық зиялыларға тарих, қоғам қандай міндет жүктеп отырғанын анық аңғартады, халықты ескіліктен, мешеуліктен, зорлық-зомбылықтан, қанау-езушіліктен құтқаратын күшті құрал оқу-білім, өнер, ғылым, адал еңбек, әділдік, адамгершілік үшін күресу екенін ұға білді. Бұқара халықты саяси тұрғыдан оқытып-үйрету, олардың сана-сезімін оятып, күрестің ұйымдық, партиялық деңгейге дейін көтерілуі сол дәуірде өмір сүрген алаш азаматтарының іс әрекеті болатын.

Кез келген елді алға ілгерілететін – ұлттық идея. Тіпті бүгінгі әлем ұлт пен мемлекет ұғымдары арасына теңдік белгісін қойып отырғаны жасырын емес. Кеңестік түсінікте ұлттық идея әсірелене ұлтшылдықпен теңестірілді. Бұл қай тұрғыдан қарасақ та, ақылға сыйымсыз еді. Расында, қасаң да тоталитарлық жылдары ұлттық идея дегеніміз – мемлекеттік, елдік мүдде идеясы деген мағына беретіні ұмытылды.

Алаш идеясы қазақтың ұлттық идеясы болатын. Зиялылардың Алаш атауын тандауы да жайдан-жай емес. «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш». Кереге – мемлекет құрылысы, Алаш – идеология. Тоқтап осы болатын. Алаш – жаңа түрдегі елдігіміздің, байырғы айбарымыздың рәмізі еді.

Алаш идеясындағы қайраткерлердің жемісті еңбек жылдары – ақыл һәм жүрек айбатымен күрескен кезеңі 1907 жылдан 1937 жылға дейінгі 30 жылдай уақытты камтыды. Тағдыр мен тарих оларға осындай мерзімді ғана қиды. Егер сол тұстағы қайраткерлеріміздің көздегені жүзеге асқанда, қазір біздің еліміздің қосалқы аты Алаш (Алаш Орда, Алаш үкіметі, Алаш Республикасы) атануы мүмкін еді. Осы ретте біреулер «сонда олар қазақ атынан жеріген бе?» деп сұрақ қоюы мүмкін. Бұған «әрине, жеріген жоқ» деп жауап береміз. Өйткені бұл ретте біздің ойымызға олардың:

Арғы атам – ертүрік

Біз – қазақ еліміз, - деген ән-ұраны түседі. Сонымен бірге зиялылардың жүрегінен шыққан:

Азаматы Алаштың,

Аттанатын кун туды.

Тұлпар мініп, ту ұстап,

Баптанатын күн туды, - деген өлең жолдары ше? Осыған қарағанда, Алаш ұғымында рухтық, асқақтық, өрлік мағына бар.

XX ғасырда қазақтың төл тарихындағы ең ұлы идея қайсы десе, Алаш идеясы деп жауап берер едік. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы – осы идея. Өйткені, олар қазақ халқын XX ғасырдың басында білімге, ғылымға, мәдениетке шақыра отырып, Тәуелсіз қазақ елін құруды ойлады және сол жолда өз өмірлерін құрбан етті. Сондықтан тәуелсіз Қазақстан Республикасының болашағы жастар Алаш зиялыларын, олардың идеяларын үлгі тұтып, басшылыққа алуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ғарифолла Есім. Ұлттық интеллигенция // Ақиқат. – 1998. – № 6. – 42-45 бб.
2. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1998. – 1 том. – 174-175 бб.
3. Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001. – 231 б.
4. Мұхтар Құл-Мұхаммед. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. – Алматы, 1998. – 74 б.
5. Қазақстан тарихы. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 2002. – 3 том. – 698-699 бб.
6. Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлылайтын сөз – баспасөз // Ақиқат. – 1998. – № 6. – 75-80 бб.
7. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
8. Дулатов М. Оян, қазақ. – Алматы: Жазушы, 2002. – 45 б.

ӨОЖ 541.124

ОРТА МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУ ІС ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА ӘДІС- ТӘСІЛДЕРІ

Акишева А.К., 2 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мақалада мектепте көркем шығармаларды оқытуда, талдау кезінде пайдаланылатын заманауи әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану жолдары қарастырылады.

Тірек сөздер: көркем шығарма, әдіс-тәсіл, жаңаша оқыту, образдық талдау, сюжеттік-композициялық талдау.

В статье рассматриваются способы эффективного использования современных методов и приемов, используемых при обучении, анализе художественных произведений в школе.

Ключевые слова: художественное произведение, метод, новое обучение, образный анализ, сюжетно-композиционный анализ.

The article discusses the ways of effective application of modern methods and techniques used in school teaching, analysis of works of art.

Keywords: artistic work, methodology, new teaching, image analysis, plot and compositional analysis.

Көркем шығарманы оқыту ең алдымен мәтінді оқудан басталады. Оқушыға көркем мәтінді оқытпай, әдебиеттен білім беру мүмкін емес. Олар көркем шығарманы оқу арқылы адам өмірі, қоршаған әлем, адалдық пен арамдық, жақсылық пен жамандық, қоғамдық - саяси мәселелер, адами құндылықтар, әділдік пен әділетсіздік, обал мен сауап, көптеген басқа да әлеуметтік мәселелер жайлы ой тұжырымдайды. Жақсылық пен жауыздықтың аражігін ажыратуды үйренеді. Өміріне қажетті жаңа мәліметтер алады. Көркем шығарманы оқи отырып, шығармадағы образдар жүйесі, кейіпкерлер әлемі, шығарманың тақырыптық-мазмұндық мәнін ақыл таразысына салып, ойлану арқылы шешім шығарады. Көркем туындыны оқу барысында жаңаша ой түйіп, алған әсеріне байланысты өзіндік тұрғыдан шешім шығарады. Өзіндік ой қалыптастырып, шығармаға баға береді.

Академик Зейнолла Қабдолов: «Әдебиет өмірді ғана танытып қоймайды, өмірге деген көзқарастарын қалыптастыруға, мінез құлқына, күллі тіршілік болмысына әсер етеді» [1,10] деген болатын. Яғни, бұл дегеніміз әдебиеттің адам өмірі үшін аса маңызды рөл атқаратынын түсінуге болады. Тек өмірге деген көзқарастарын қалыптастырып қана қоймай, күллі болмыс бітіміне әсерін тигізеді. Демек осындай аталған құндылықтарымызды мектеп қабырғасында жүрген оқушылар бойына сіңірте білуіміз қажет. Орта сыныптарда қамтылатын көркем шығармалар рухани байлыққа, адамгершілік қасиетке, іздемпаздық жұмысқа, өмірге деген көзқарасты қалыптастыруға негіз болатын шығармалардан құралған.

Оқытушының көркем шығарманы оқыту барысындағы мақсаты мен міндеті оқушының өздігінен танып білуге деген талпынысын, жасаған әрекетін ояту болып табылады. Жаңартылған білім беру мазмұнында егер оқушы шығарманы өз бетінше оқып, шығармадан қандай да бір әсер алмайынша, барлық талдау барысында жасаған әрекеттер ешқандай нәтиже бермейді. Оқушының көркем туындыны оқып, танысуы, оны ары қарай сараптап, жіктеп, тастастырып, талдау әрекетін жүргізуі өте күрделі мәселе. Оқытушы талдау әрекетін ұйымдастыру барысында тек қатып қалған қағидалармен емес, қиялға бет бұрып, қиялмен әрекет жасаған кезде мол нәтижеге қол жеткізе алады.

Көркем шығарманың табиғаты өте күрделі. Көркем шығарманың басты мақсаты - өмір құбылыстары мен табиғат бейнесін, өмір құбылыстарын оқырманның танымы мен түсінігіне көркем жолмен ұсыну. Бұл қағида ертеректен осы уақыт шеңберіне дейінгі қолданылып келе жатқан мақсат түрі болып саналады.

«Көркем мәтінді сабақ кезінде талдаудың алғашқы үлгілері шығарманың мазмұнын түсінуден, шығармадағы образ сомдаушыларға деген әр түрлі көзқарастан бастау алады. Шығармадағы кейіпкерлерге деген көзқараспен қатар кейіпкерлерді танудың ең қарапайым белгілері: кейіпкерге мінездеме беру арқылы, сыртқы болмысын тану арқылы жасаған іс-әрекеті, сөзді дұрыс саптауы, сөзді дұрыс пайдалануы, ойлаудың дағдылары, ойлаудың кейіпкерге тән ерекшеліктері, автордың шығарма кейіпкеріне деген көзқарасы, көркем туындының тақырыптық мәні» [2,87].

Көркем шығармаларды талдау жайында біршама әдіскер-ғалымдар ғылыми бағытта жазылған еңбектерін жарыққа шығарды. Әуелбек Қоңыратбаев, Құныпия Алпысбаев, Төлеутай Ақшолақов, Канипа Бітібаева сияқты әдіскер ғалымдар ғылыми-әдістемелік зерттеу еңбектерінде көркем туындыны талдауға қатысты құнды да, маңызды талдаулар ұсынады.

Көркем шығарманы толықтай түсініп талдау жұмыстарын жасау үшін ең алдымен оқушы көркем шығарманың мәтінімен танысып, мазмұнын білуі міндетті. Себебі мазмұнымен таныс болмаған жағдайда қандай да болмасын әдіс тәсілдерді қолдансақ та қойған мақсатымызға жете алмаймыз. Сондықтан шығарманы талдамас бұрын шығарманы оқуды ұйымдастырып алу қажет. Оқушылардың барлығының сабаққа белсене қатысып, шығармаға деген қызығушылығын арттыру мұғалім үшін маңызды болмақ. Шығарманы ең алғашында оқушылардың түсінген немесе түсінбеген тұстарын білу үшін сұрақ -жауап арқылы шығарманы қаншалықты меңгергенін білуге болады. Бірақ, шамадан тыс сұрақ қоям деп оқушылардың ойын шашыратып алуға да болмайды. Шамадан тыс қойылған сұрақтар шығарманың әсемдігін жояды. Сол себепті де негізгі деген сұрақтарды қоюға болады. Талдау процесі сыныпта жүргізіледі. Оқушылар көркем шығармен танысып болғаннан кейін, шығармадағы кейіпкер бейнесін, композициялық құрылысын, автордың көркемдік ойын, шығармада қолданылған көркемдеуіш құралдарды талдайды. Осы тұста тиімді қолданылған әдістер оқушының шығармаға деген қызығушылығын оятады. Сол себепті де әдістердің ішінен тиімдісін таңдау қажет. Әдістердің түрі көп болғанымен тиімдісін таңдай білу керек. Тиімді таңдалған әдіс оқу мақсатына жетуге мүмкіндік береді.

Шығарманы ең бірінші оқып, танысып болғаннан кейін шығарманың тақырыбының шығарма мазмұнын ашып тұрғанына тоқталады. Шығарманың авторы жайлы мәліметтер жинақтайды. Шығарманың кейіпкерлеріне тоқталып, кейіпкерлер бейнесін ашады. Осы қадамдарды жасап болғаннан кейін шығарманы сатылай кешенді талдау жұмыстарын жасайды. Сатылай кешенді талдау жұмыстары шығарманы талдауда қолданылатын ең негізгі талдаудың формасы. Ол төмендегідей ретпен жүзеге асады.

1-қадам. Ең бірінші шығарманың өзін меңгерту жұмыстары жүргізіледі. Шығарманың жалпы мазмұнымен танысу үшін жеке оқу әдісі қолданылды.

2- қадам. Шығарманың ең бірінші композициялық құрылысына қарай сатылай кешенді талдау жұмыстары жүргізілді.

3-қадам. Талдау жұмыстарын жүргізіліп болғаннан кейін, шығарманың сюжетін ары қарай нақтылау үшін «Оқиғалар мозайкасы» әдісін қолданамыз. Бұл әдіс төмендегідей нұсқада өткізіледі. Бұл әдісті топпен орындайды. Оқушылар 3 топқа бөлініп оқиғаларды рет-ретімен мағыналық байланысты сақтай отырып, құрастырады. Оқушылардың қолдарына үлестірмелі қағаздар беріліп соның негізінде оқиғаларды шатастырып алмай, шығарманың мазмұнын есіне түсіре отырып талдайды. Оқиғалардың реті бұзылатын болса ол кезде мозайка дұрыс құралмайды. Сол себепті де оқушылар шығарманың мазмұнымен міндетті түрде танысып барып жұмыс жүргізді.

Интербелсенді әдіс – мұғалім мен оқушылардың бірлесе отырып жасайтын іс әрекеті. Демек мұғалім мен оқушының бірлесе отырып атқарған жұмыстың нәтижесі болып есептеледі. Интер сөзінің өзі талдау, талқылау, әңгімелеу деген ұғымдармен ұштасады. Талдау талқылау арқылы оқушылардың өз ойларын нақты білдіруге мүмкіндік береді. Шығарма мазмұнына сай келтірілген мәселенің түйінін шешеді. Бұл тұста мұғалім аз сөйлеп, оқушының пікірін білуге жағдай жасау керек. Оқушылар шығарма негізінде ғана

жауап бермей өмірмен байланыстыра отырып, өзіндік менінен шешім шығарып, ойын ортаға салады. Тек ортаға салып қана қоймай шығарған шешімі негізінде дәлелдерді келтіре отырып ойын жеткізеді. Яғни оқушылардың өз бетінше жұмыс жасауын қаматамасыз ететін әдіс болып табылады.

Бұл әдістің негізгі мақсаты тек біліп қана қою емес, үйрену болып есептелінеді. Бұл әдістің оқушылар үшін тиімділігі:

- шешендік сөйлеу өнерін қалыптастырады;
- өзінің пікірін ортаға салуға, нақты дәлелдермен ұсынуға дағдыландырады;
- өзіне деген сенімді қалыптастырады.

«Фишбоун» немесе «балық қаңқасы әдісі» бұл әдістің тиімділігі оқушылар берілген шығарманы талдау барысында негізгі көтерілген мәселеге тоқталады. Бұл әдістің бір ерекшелігі: әдіс балық қаңқасын негізге алды. Ең бірінші оқушылар шығармадағы көтерілген мәселені анықтап алады. Содан кейін барып, осы мәселені автор қандай жолмен шешті, қандай нәтижеге қол жеткізгенін, шығарған түйінін шығарады. Ең алдымен, балықтың басына шығарманың көтерген мәселесі яғни зерттелетін, талдауды қажет ететін мәселе жазылады. Калған оқ жақ сүйектеріне сол мәселенің туындау себептері жазылса, сол жақ сүйектеріне сол көтерілген мәселені шешу жолдары жазылады. Қорытынды яғни құйрығына осы шығармадан не түйгенін қандай мәселе төңірегінде жұмыс атқарылып, қандай түйін шығарғаны жазылады. Осы әдіс арқылы оқушының шығарманы қалай талдағанын, негізгі идеясын түсіне алды ма, шығарма мазмұнымен таныс па? деген сауалдарға нақты жауап алуға септігін тигізеді.

«Кинометафора» әдісі шығарманың қысқаша мазмұны беріледі. Сол берілген мәлімет бойынша оқушы шығармадан көркемдік құралдарды анықтайды. Және берілген үзінді бойынша маңызды ақпараттарды анықтап, баға береді. Бұл әдістің тиімділігі оқушылар әрбір шығарманың деталін сараптап шығып, ескерілмей кеткен тұстары бойынша қайтадан ашып талдау жұмыстарын жасап, өз ойларын ортаға салады. Сонымен қатар оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, өзіндік тұрғыдан шығарған шешімін нақты дәлелдер негізінде тиянақтайды.

«Эйлер әдісі» оқылған көркем шығарманың негізінде шығарманың тақырыбын, көтерген мәселесін, негізгі тақырыптық мәнін ашуда қолданылатын әдіс болып есептелінеді. Әр оқушының ойлау қабілеті, қабылдау қабілеті әр түрлі болғандықтан көркем шығарманың мазмұнына сәйкес әр оқушыда әр түрлі пікір қалыптасады. Осы әр түрлі пікірлерді жинақтап ортаға салу арқылы түйінін шешуге болады. Орындалу ретіне келетін болсақ, оқушыларға Эйлердің шеңбері сызылған қағаздар үлестіріліп шығады. Шеңбер ішінде Не? Қалай? Неге? Нәтиже? деген сұрақтар бар. Оқушылар әр бөлігіне өздерінің ойын сараптап, жүйелеп, түйінін жазады. Ең соныныда, оқушылар барлығы біріге отырып нәтижеге қол жеткізеді. Бұл әдістің тиімділігі көркем шығарманы талдау кезінде ешбір оқушы сыртта қалып қоймайды. Бұл әдісті қолданудың тағы бір ерекшелігі, оқушылардың барлығы сабаққа назар аударып, барлығы шығарманы талдауға ат салысып, негізгі шығарманың беретін ойын, автордың оқырманға айтқысы келген мәселесін шешеді. Бір шетінен бұл әдістің орындалу формасы ерекше. «Оқушылар жаңаша дүниелерге қызығады. Сол себептіде өзгеше форматта жасалған әдістер шығарманы талдау барысында да, сабақты түсіндіру барысындада тиімді болып есептелмек» [3,114].

Оқытудың әртүрлі тәсілдерінің, сабақ түрлерінің көп алуандығы, молдығы, оқу процесінің жүйелілігі жіне әр түрлі тәсілдерді тиімді қолдана білу оқу процесінің нәтижелі болуына әсер етеді.

Оқытушының шәкірттермен байланысы ынтымақтастық педагогикасына байланысты болып келеді. Оқытушы берілген ақпаратты түсіндіріп баяндап беруші қызметін атқарса ары қарай осы шығармаға жан бітіріп өзіндік тұрғыдан дәлелдеп талдайтын оқушылардың қызметі болып табылады. Оқытушы тек баяндап, бағыт бағдар беруші ғана емес, талап етуші сонымен қатар, өзіндік іздену мен зерттеу дағдыларын қалыптастырушы.

Оқыту процесі кезінде жаңа заманға сай дамыған, озық тәжірибелерді белсенді түрде қолдана отырып сабақ беру қазіргі таңда жақсы нәтижелер беріп отыр. Қазіргі таңда қоғамның жеке тұлғалы, жан-жақты мамандарды даярлап шығатын ұлағатты ұстаздар қауымына үздіксіз шығармалық ізденіс пен оқыту процесін ұйымдастыруда жаңа дүниелер, жаңалықтар қажеттілік етеді. Жаңа педагогикалық технологиялар, жаңаша әдіс-тәсілдерді меңгеруі, кәсіби құзырлығы өте жоғары деңгейде болуы тиіс. Бүгінгі уақытта тек біржақты болу жеткіліксіз, сол себепті де жан - жақтылық деген ұғым кеңінен қолданылуда. Қазіргі уақытта мектеп қабырғасының өзінде-ақ мамандарды даярлауға, өзіндік ойын қалыптастырып, сыни тұрғыдан баға бере алатын ұрпақты тәрбиелеу басты мақсат болып отыр. «Бүгінгі таңда тек біліммен ғана жеңем деген түсінік қате болып есептелінеді. Біліммен қатар тәжірибені ұштастыру, ізденіс жұмыстарын жүргізу, жаңалық ашуға ұмтылу деген сияқты қасиеттерді де оқушы өз бойына сіңіре білуі қажет». [4, 56]

Әдіс-тәсілдерді оқытушының ізденісі тұрғысынан, баланың қабылдау ерекшелігіне, деңгейіне қарап таңдай алады. Әдістің түрі көп болғанымен маңыздысын оқу мақсатына сай келетінін іріктейді. Қазіргі таңда дамыған қоғамда әртүрлі өзгерістер орын алуда. Сол өзгерістерді еңгізіп ары қарай өрбіту және шығармашылық жұмыстарына қолдану біздің яғни жастар қауымының қолында. Бүгінде өзіндік көзқарасы қалыптасқан және де тың идеяларды ұсынып, дәлеледей алатын дарынды оқушылар саны көп. Сол себепті де білім беру жүйесінің негізгі мақсат - міндеті жаңа адамды қалыптасыра алу және дамыту болып отыр.

«Көркем шығарма ол – әдебиет пәнінің өзегі. Қазақ әдебиеті пәні адами қасиеттерді тану пәні» [5,99]. Яғни бұл тұста оқушының дүниетанымын кеңейтіп, өзіндік пікірі мен танымын молайту ға әсер ететін негізгі пән болып табылады. Сонымен бірге әдебиетті өнердің пәні деп те атаса болады. Себебі оқушының эстетикалық талғамы мен танымын қалыптастырады. Оқушыларды жалықтырып алмас үшін теориямен қатар практиканы да қатар алып жүру керек. Мәтінмен талдау жұмыстарын жүргізген кезде теориялық қағиданы өзің шығара алатындай жағдай тудыру қажет. Мәтін мазмұны арқылы теорияға қайрай жылжу керек. Қандай да ғылым саласы болмасын оның негізі -теориясында болып есептелінеді. Әдебиетті терең біліп түсіну үшін теориялық базаны жақсы меңгеру керек. Содан кейін барып, алған білімін практикада тиімді түрде қолдану қажет. Көркем шығарманы оқу және талдау жұмыстарын жүргізу арқылы оқушы нақты дәлелді жүйелі сөйлеуге дағдыланады. Қара сөзбен ғана емес көркем сөйлеуді үйренеді. Сөздердің дұрыс жұмсалыуымен қатар әр сөздің жұмсалыу формасын түсінеді. Сондықтан да оқушыны таза әрі көркем сөйлеуге дағдыландыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қабдолов З. Сөз өнері -Алматы : Ғылым 2012ж. -223 б.
2. Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. -Алматы : Білім 2009 -323 б.
3. Мұхтаров А .Көркем шығарманы талдау жолдары. -Алматы 2010 -125 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері .-Алматы 2011-141 б.
5. Қадыров Ж., Есембеков Т. Көркем шығарманы талдау мен талқылау жолдары. Алматы: ТехноЭрудит, 2018.- 136 б.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮДЕРІСІНІҢ АЯҚТАЛУЫ МЕН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ақыл С., 7M01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты
Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ. (Қазақстан Республикасы)

E-mail: szhumadylov@mail.ru

Мақалада қазақ халқының қалыптасу үдерісінің аяқталуы мен Қазақ хандығының құрылуының зерттелуі тарихнамалық тұрғыда қарастырылады. Мәселеге көңіл аудару патшалық Ресей тұсында басталып, кеңестік кезеңде жалғасын тапса, ал Тәуелсіздік тұсында жан-жақты зерттеле бастады. Әсіресе, кейінгі кезеңде деректік мәліметтердің толығыуы мәселенің бірішама толыққанды ашылуына өзіндік септігін тигізген.

Тірек сөздер: Алаш, тарихнама, этногенез, Ғылым академиясы, конгломерат, методология.

В статье рассматривается историография завершения процесса становления казахского народа и изучения образования Казахского ханства. Акцент на проблеме начался при царской России и продолжился в советский период, а при независимости стал изучаться всесторонне. Особенно на более позднем этапе пополнение данных позволило более полно раскрыть проблему.

Ключевые слова: Алаш, историография, этногенез, Академия наук, конгломерат, методология.

The article examines the historiography of the completion of the formation of the Kazakh people and the study of the formation of the Kazakh Khanate. The emphasis on the problem began under tsarist Russia and continued during the Soviet period, and under independence it began to be studied comprehensively. Especially, at a later stage, updating the data allowed us to more fully disclose the problem.

Keywords: Alash, historiography, ethnogenes, Academy of Sciences, conglomerate, methodology.

1991 жылдан бастап Қазақ елінің тәуелсіздік алуына орай өткенімізді саралап, түбегейлі зерттеу арқылы көптеген тарихи мәселелер күн тәртібіне қойылып, зерттеле бастады. Зерттелген өзекті тақырыптардың қатарында Қазақ хандығының құрылуы, қазақ халқының қалыптасуы, XX ғасырдың басындағы Алаш қозғалысы мәселелері болды. Төл тарихымыздың олқылықтарының орнын толықтырудағы атқарар жұмыс ұланғайыр. Әсіресе қазіргі таңда Қазақстан тарихшыларының алдында мемлекетіміздің қайнар бастауы мен халқымыздың ұлт ретінде ұйысуы қай кезеңнен басталады деген өзекті мәселені идеологиялық нұсқауларсыз ерікті түрде жазу міндеті тұр. Бұл мәселені тың деректер негізінде ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеу бүгінгі тарих ғылымындағы һәм саяси идеологияны қалыптастырудағы ең өзекті мәселелердің бірі және бірегейі болып табылады. Сондықтан халқымыздың «қазақ» атауын енші етіп алып, жеке халық болып қалыптасуы, өз алдына шаңырақ көтеріп, дербес мемлекет ретінде тарих сахнасына шығуы, оны құраған этникалық топтардың тарихын зерделеу – бүгінгі таңдағы тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің қатарында.

Ғылыми зерттеу мақаламызда атап көрсетілген мәселеленің, яғни қазақ халқының қалыптасу үдерісінің зерттеуге үлес қосқан тарихшылардың еңбектеріне тоқталуға, жүйелеуге талпыныс жасалады. Өйткені, қазақ халқының қалыптасу процесінің аяқталуы және оның құрамдас бөлігі болып саналатын қазақ мемлекеттігінің құрылуы туралы зерттелген ғылыми еңбектер жеткілікті. Алайда жарияланған туындылар бір жүйеге келтіріліп сараланбаған.

Еліміз тарихының ең бір күрделі мәселесі болып табылатын қазақ халқының қалыптасуы мен оның төл атауы «қазақ» сөзіне қатысты, қазақ мемлекеттілігінің құрылуы туралы еңбектерге алғаш шолу және талдау А.П. Чулошниковтың «Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен» атты еңбегінде көрініс тапты [1]. Зерттеуші бұл еңбегінде қазақтардың тарихын өзбек, ноғай халықтарымен байланыстыра қарастырғанымен, көбіне-көп В.В.Вельяминов-Зернов, А.Н. Харузиннің еңбектерін басшылыққа алып, қазақтар: «ХҮ ғасырда ғана пайда болып, қырық-құраудан (конгломерат) құраған халық», - деген ғылыми мәні жоқ пікірлерге бүйрегі бұратын сыңай танытады.

Зерттеуші А.П. Чулошниковтың XVIII ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың 20-шы жылдарына дейінгі шетелдік және ресейлік тарихшылардың еңбектеріне жүйелі талдау жасауы тарихнама саласында жеткен үлкен жетістіктің бірі болды. Оның бұл ізденістері Қазақстан тарихнамасында өзіндік із қалдырғанымен, автордың біршама қателіктерге де жол бергенін айта кетуіміз керек. Мәселен, шығыстанушылар В.В. Григорьев, В.В. Вельяминов-Зернов, антрополог А.Н. Харузиннің және тағы басқалардың қазақтардың ежелден қалыптасқан халық еместігі туралы тұжырымдарын қолдай отырып, өзі де осындай теорияны басшылыққа алғандығы, зерттеушінің жіберген кемшілігі деп есептейміз.

XX ғасырдың басындағы қазақтың қоғам қайраткері М. Тынышбаев «Материалы к истории киргиз-казакского народа» деген зерттеу еңбегіндегі «Происхождение киргиз-казаксов и история образования Казакского ханства» атты бөлімінде қазақ этногенезі мәселесіне тарихнамалық шолу жасап, жүйелеуге тырысқан [2]. Шетел және орыс зерттеушілерінің, тіпті ерте ортағасырлардағы араб авторларының, қала берді ежелгі грек тарихшыларының еңбектеріне талдау жасауға талпынып, олардың қазақ халқының қалыптасуы туралы тұжырымдарын екіге бөліп көрсетті: 1) К. Богрянородный мен Ә.Фирдоуси мәліметтеріндегі косоғ немесе казактармен XV ғасырда қалыптасқан қазақтар, нақ солардың ұрпақтары деп санайтын Г. Вамбери пікірі және соны жақтаушылар; 2) Осы екі қазақтар арасында байланыс жоқ, қазақтар тарих сахнасына тек XV ғасырдың ортасында ғана келіп: «Қазақ халқының XV ғасырға дейінгі кезеңде өз алдына тіршілік етуін іздеудің әр түрлі әрекеттері күні бұрын сәтсіздікке душар болды ... Егер де X-XI ғасырлардағы қазақтар кейінгі қазақ халқының құрамына кірсе, онда бұл қандай жағдай болса да әбден кездейсоқ оқиға» [2, 42-43 бб.], - деген көзқарастар.

Шетел және орыс зерттеушілерінің, тіпті ерте орта ғасырлардағы араб авторларының, қала берді ежелгі грек тарихшыларының еңбектеріне талдауға талпыныс жасай отырып, М. Тынышбаев өзінің еңбегінде көптеген зерттеуші-тарихшылардың еңбектерін талдау жасады және оларға баға беруден гөрі өз тұжырымдарын баса көрсетті.

1951 жылы ҚазКСР ҒА «Хабаршысында» жарияланған Х.М. Әділгереевтің «К истории образования казахского народа» деген ғылыми баяндамасында, қазақ этногенезіне қалам тартқан кейбір зерттеушілердің пікірлеріне шолу жасайды. Қазақ халқына байланысты олардың өткен тарихы жоқ немесе конгломераттық сипатта деп көзқарас танытқан В.В.Вельяминов-Зернов, Л. Мейер, М. Красовский, А.Н. Харузиннің тұжырымдары сынға алынды [3]. Олардың ой-пікірлеріне: «буржуазиялық методологиядан нәр алған антиғылыми буржуазиялық концепция», - деп баға берді.

XX ғасырдың 50-ші жылдары М. Ақынжановтың «Қазақтың тегі туралы» еңбегі және «Происхождение и формирование казахского народа» атты докторлық диссертациясында мәселенің тарихнамасы біршама қарастырылған [4]. Кеңес дәуірінде еңбектің «сәтсіз монография» - деп танылуына қарамастан, аталған зерттеу еңбегінде тарихнамалық талдау жасауға ұмтылыс орын алған. Сондықтан оның қазақ этногенезі тарихнамасын зерттеуге қосатын үлесі айтарлықтай.

Осы кезеңдерде, яғни 50-ші жылдардың соңына қарай С.Н. Покровский, А.Н.Нүсіпбеков, В.Ф. Шахматовтың Қазақстандық тарих ғылымына талдау жасаған ұжымдық еңбегі жарық көрді [5]. Еңбекте Кеңес өкіметінің 40 жыл бедеріндегі

ғылымының, соның ішінде қазақ этногенезі мәселесінің зерттелу дәрежесі шолу түрінде көрсетілген. Дегенмен де қысқаша айтылған тұжырымдардың түйінінен қазақ халқының шығу тегінің зерттелу деңгейін аңғаруға болады.

Мәселенің тарихнамасы Р.Б. Сүлейменовтың «Этногенез казахского народа: историография проблемы» мақаласында қарастырылды [6]. Ғалым-тарихшы әртүрлі тұжырымдарды түйіндей келе қазақ этногенезін зерттеуде әлеуметтік-экономикалық факторларға терең және жан-жақты талдауларға сүйену керек; екіншіден, мәселені зерттеудің маңызды методологиялық принципінің ең жоғарғы әдісі болып партиялық, таптық принциптен нақтылыққа көшу деп пайымдайды. Әсіресе этносты әлеуметтік жүйе тұрғысында қарастыруға байланысты ұсынысы үлкен методологиялық маңызға ие болды.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кезеңде, отандық тарихнама ғылымында мәселенің кейбір тұстарына қатысты бірқатар диссертациялар қорғалды. Олардың қатарына Б.Б.Кәрібаевтың [7], М.С. Сәулембекованың [8], Ш.Т. Омарбековтың [9], Г.Е. Сабденованың [10], және Е.О. Булановтың [11] кандидаттық диссертацияларын атап өтуге болады.

2004 жылы Т. Омарбеков пен Ш. Омарбековтың авторлығымен жарық көрген «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» [12] атты монографиясын ерекше атап өтуге болады. Онда Қазақстан тарихының және тарихнамасының методологиясы, әсіресе күрделі де қатпары мол ортағасырлар кезеңінің мәселесі, кеңестік тоталитарлық жүйе тұсында саяси қуғындалған ұлт зиялыларының төл тарихымызға, соның ішінде зерттеу жұмысымызға арқау болып отырған қазақ халқының қалыптасуына қатысты тарихи көзқарастары жан-жақты талданған.

Соңғы жылдары осы мәселе төңірегінде отандық тарихнамада көп пікір-таластар болуда. 2005 жылы 20 желтоқсанда Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «Қазақ мемлекеттілігі тарихындағы сабақтастық мәселелері» атты өткен республикалық ғылыми-практикалық конференция осыған дәлел [13].

Республикаға белгілі тарихшы, Қазақстанның ортағасырлық тарихының маманы Зардыхан Қинаятұлының соңғы жылдары шыққан еңбектері қазақ этногенезінің теориялық-методологиялық жақтарын ашып көрсетеді [14]. Автор отандық және шетелдік тарихшылар мен этнологтардың «қазақ» терминінің әлеуметтік мағынадан этникалық мазмұнға ие болуына дейінгі эволюциясы туралы ғылыми ізденістерін саралай келіп, тарихнамадағы этнонимдік бағыттың танымдық әлеуетінің шектеулігін айту керектігін ескертеді.

Ал қазақ халқының қалыптасуының аяқталуы ол Қазақ хандығының құрылуымен тікелей сабақтас. Сондықтан төл мемлекетіміздің құрылуы туралы мәселенің тарихнамасына да шолу жасауды қажет деп санаймыз. Сонымен, Қазақ хандығының құрылуын ең алғашқы-лардың бірі болып зерттеген, XIX ғасырда өмір сүрген орыстың шығыстанушысы, лингвист, нумизмат, 1861 жылдан Петербург Ғылым Академиясының академигі В.В. Вельяминов-Зернов (1830-1904 жж.) болды. Зерттеуші «Исследование о Касимовских царях и царевичах» деген еңбегінде 1452-1666 жылдары аралығында Мәскеудің оңтүстік-шығысындағы Рязань өлкесінде өмір сүрген Қасым хандығының тарихын зерттеп жазды. Осы хандықта 1600-1612 жылдары билік құрған қазақ сұлтаны Ораз-Мұхаммедке тіреліп, оның кім екендігін және ата-тегін анықтау барысында Керей мен Жәнібек хандарға келіп тоқталып, олардың Қазақ хандығының тұңғыш құрушылары екендігін айшықтап берді [15]. Автор Ораз-Мұхаммедтің ата-тегін былайша таратады: «Орыс хан, оның ұлы Қойыршақ хан, оның ұлы Барақ хан, оның ұлы Жәнібек хан (Қазақ хандығының негізін қалаушы – А.С.), оның ұлы Жәдік, оның ұлы Шығай хан, оның ұлы Ондан сұлтан, оның ұлы Ораз-Мұхаммед хан» [15, 119 б.].

1950-60 жылдардан бастап Қазақ хандығының құрылуы мәселесімен Қазақстандық тарихшылар айналыса бастады. Бұған дейін, яғни XX ғасырдың бірінші ширегінде халқымыздың аяулы перзенттері Шәкәрім Құдайбердіұлы [16] мен Мұхамеджан Тынышбаев [Қараңыз: 2 сілтеме], сонымен қатар «Қазақстанды зерттеу қоғамының» тұңғыш төрағасы болған А.П.Чулошников [Қараңыз: 1 сілтеме] сынды зерттеушілер өз еңбектерінде тоқталып өтті.

XX ғасырдың 70-ші жылдары және оған дейін осы мәселеге қалам тартқан зерттеушілер арасында хандықтың құрылу мерзіміне қатысты әлі де нақты бір пікір жоқ. Олардың ішінде шығыстанушы В.П. Юдинді [17], ХҮ-ХҮІІ ғасырлардағы Қазақстанның этникалық және әлеуметтік тарихын, сонымен қатар қазақ мемлекеттігінің құрылу тарихын зерттеген С.К. Ибрагимовты [18] айтуға болады.

К.А. Пищулинаның «Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XV веков» атты монографиясында Моғолстан мемлекетінің тарихына тоқталғанымен, бір тарауын толығымен арнайы Қазақ хандығының құрылу тарихына арнайды [19]. Бұл кезде, яғни осы еңбектің жазылу барысында елімізде әлі Коммунистік партияның билігі жүріп тұрғандықтан, тарихшы хандықтың құрылу оқиғасын тап күресі тұрғысында қарастырады.

1970-80-жылдары тарихшы Тұрсын Сұлтанов бұл мәселені зерттеп, өз пікірін ұсынды. Бұған дейінгі зерттеушілер Қазақ хандығының құрылуын 1465-66-жылдары деп келтірсе, Т.Сұлтанов: «Есен Бұға 1462 жылы өлгені белгілі. Олай болса Қазақ хандығының құрылуы 1458-60 жылдары аралығында болған» [20], - деп орынды атап көрсетті.

Кеңестік тоталитарлық жүйе ыдырап, қазақ елі өз Тәуелсіздігіне қол жеткізген өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап, Қазақ хандығының құрылуы қашан болды деген мәселе тарихшы-зерттеушілер мен зиялы қауым арасында үлкен қызығушылық, пікірталас тудырды. Олардың қатарында алғашқылардың бірі болып пікір айтқан Ә.Хасенов [21], одан кейінгі уақытта жазушылар Қ. Салғараұлы [22], тарихшылар С.Жолдасбайұлы [27] есімдерін ерекше айтуға болады.

Мәселені зерттеген тарихшы-ғалымдардың еңбектерін қарастыра келе, халықтың құрылуы, қалыптасуы – тарихи ұзақ процесс екендігіне көз жеткіземіз. Осының негізінде ХҮ ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығының саяси шеңберінде біртұтас қазақ халқы қалыптасты. Қазақ хандығы дәуірінде (ХҮ-ХҮІІ ғғ.) Қазақстанның кең-байтақ аумағындағы тұрғындарға іс жүзінде ортақ, негізгі белгілері мен қазақ этносының өзіне тән материалдық және рухани мәдениеті бекіп, жетілді деген қорытынды жасауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. (Древнее время и средние века). – Оренбург, 1924. – Ч. 1. – 291 с.
2. Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз - казакского народа // Великие бедствия ... (Ақтабан- шұбырынды). – Алматы: Жалын, 1992. – 5-81бб.
3. Адильгиреев Х.М. К истории образования казахского народа // Вестник АН Каз ССР. – 1951. – № 1. – 81-96 бб.
4. Ақынжанов М.Б. Қазақтың тегі туралы. – Алматы: Ғылым, 1957. – 145 б.
5. Покровский С.Н., Нусупбеков А.Н., Шахматов В.Ф. Наука в Казахстане за сорок лет советской власти. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 369-391 бб.
6. Сулейменов Р.Б. Этногенез и этническая история казахского народа: проблема и метод // Вестник АН Каз ССР. – 1987. – № 8. – 15-20.
7. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
8. Саулембекова М.С. Қазақ мерзімді басылымдарындағы тарихи мәселелер: тарихнамалық талдау (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы): Тарих ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2002. – 31 б.
9. Омарбеков Ш.Т. XX ғ. 20-30-шы жылдарында саяси қуғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарасы: Тарих ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2002. – 30 б.
10. Сабденова Г.Е. Қазақ хандығының тарихнамасы: мемлекеттілігінің құрылуы және нығаюы (XV ғ. ортасы – XVI ғ. 1-ші ширегі): Тарих ғыл. канд. дис. автореф. Алматы, 2003. 30 б.
11. Буланов Е.О. Қазақ халқы қалыптасуының аяқталу кезеңі: тарихнамалық талдау (XIV-ХҮ ғғ.): Тарих ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
12. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 388 б.

13. Қазақ мемлекеттігі тарихындағы сабақтастық мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конф. материалдары. – Алматы, 2005. – 480 б.
14. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан (Екінші басылымы). – Алматы: Елтаным, 2014. – 360 б.
15. Вельяминов - Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – СПб., 1864. Часть II. – 139 б. Мына кітапта: Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 1998. – 32-33 бб.
16. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан; Сана, 1991. – 80 б.
17. Юдин В.П. Историографическая концепция автора «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдар доглата // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 179-221бб.
18. Ибрагимов С.К. Некоторые данные к истории казахов XV-XVI вв. // Известия АН Каз ССР. Серия историческая. – 1956. Выпуск 3. – 19-24.
19. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV - начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 236-245.
20. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья (Вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982. – 114 б.
21. Хасенов Ә.Х. Қазақ хандығы қай жылы құрылды // Қазақ тарихы. – 1993. – №1. – 38-41 бб.
22. Салғараұлы Қ. Анығына жетіп, ақиқатын айтайық // Қазақ тарихы. – 1993. – №1. – 41-43 бб.
23. Жолдасбайұлы С. Қазақ хандығы тарих сахнасына қалай шықты // Ақиқат. – 1993. – №10. – 49-53 бб.

ӘОЖ 50

САН -МӨЛШЕР ҰҒЫМДАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Әлімхан Ұ., 1-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Асыллова Р.О., ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: ulbi.alimkhan@gmail.com

Санның адам өміріндегі орасан зор рөлі балада сандық бейнелердің ерте қалыптасуына себепші болады. Сан ұғымы тек математиканың бастауыш курсының ғана емес, жалпы математиканың ең көне және негізгі ұғымдарының бірі болып табылады. Бұл ең көп қолданылатын математикалық ұғым. Сан – мәдени құбылыс, сондықтан оны оқу процесінде қарастыру бастауыш мектепте сандарды оқытудың білім беру мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді. Біздің өміріміздің бірде-бір күні, бірде-бір кәсіп, бірде-бір өндіріс, бірде-бір кәсіптік қызмет түрі онсыз өте алмайды.

Тірек сөздер: сан, мөлшер, сан-мөлшер ұғымдарын оқыту

Огромная роль числа в жизни человека обуславливает раннее формирование цифровых образов у ребенка. Понятие числа является одним из старейших и основных понятий не только начального курса математики, но и математики в целом. Это наиболее часто используемое математическое понятие. Число-явление культурное, поэтому его рассмотрение в учебном процессе существенно расширяет образовательные возможности обучения числам в начальной школе. Ни один день нашей жизни, ни одна профессия, ни одно производство, ни один вид профессиональной деятельности не обходится без него.

Ключевые слова: обучение понятиям число, количество, число-количество

The huge role of numbers in a person's life determines the early formation of digital images in a child. The concept of number is one of the oldest and most basic concepts not only of the initial course of mathematics, but also of mathematics in general. This is the most commonly used mathematical concept. The number is a cultural phenomenon, therefore, its consideration in the educational process significantly expands the educational possibilities of teaching numbers in elementary school. Not a single day of our life, not a single profession, not a single production, not a single type of professional activity is complete without it.

Keywords: *teaching the concepts of number, quantity, number-quantity*

Натурал сан туралы белгілі бір білім жүйесін қалыптастыру 1-сыныптан басталып, бірқатар кезеңдерден өтеді. Математиканың алғашқы сабақтарында-ақ балалардың мектепке дейін алған білімдері тексеріліп, жүйеленгенде, бірінші сынып оқушыларының санасына санның ғылыми негіздерінің элементтерін енгізуге алғашқы қадамдар жасала бастады. Заттарды санау барысында ғана емес, сонымен қатар шамаларды өлшеу процесінде натурал сан ұғымының қалыптасуы бұл ұғымның мазмұнын байытады, оқуды басынан бастап балалардың практикалық іс-әрекетімен байланыстыруға мүмкіндік береді. олардың сандық бейнелеріне сүйенеді. Сандардың өздерін және олардың натурал қатардың сегментіндегі қатынастарын ассимиляциялау сәйкес жиынның элементтері арасында бір-бірден сәйкестікті орнату арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда санның сандық сипаттамасы «бірдей», «көп», «аз» деген мағынада көрсетіледі.

Сандарды жазудың баспа және жазбаша түрімен танысу санды көрнекі бейне түрінде қабылдауға мүмкіндік береді. Мысалы, сыныпқа сан көрсетіледі – оқушылар осы белгіге сәйкес таяқшалар санын көтереді, ал керісінше, сандық фигура көрсетіледі – оқушылар осы жиынтыққа сәйкес келетін санды көрсетеді. Сан туралы одан әрі саналы түсінік санау процесінде қалыптасады, онымен оқушылар осы уақытқа дейін игеріледі. Сонымен, балалардың сан туралы алғашқы идеялары оның сандық сипаттамаларымен байланысты және бала санау операциясынсыз: «Қанша?» Деген сұраққа жауап бере алады. Бұл әдіс санау дағдыларын дамытуға оң әсерін тигізеді, натурал сандар тізбегінің құрылымын ашуға көмектеседі және сандарды тезірек есте сақтауға ықпал етеді. Әрбір санды зерттеу белгілі бір ретпен жүзеге асырылады:

Зерттеу мақсатын тұжырымдау;

сандарды қалыптастыру;

берілген санмен сипатталатын жеке объектілер мен топтарды табу;

натурал қатардағы сандардың сандық және реттік қатынастарын бекіту мақсатында есептегі жаттығулар;

сандарды өлшемі бойынша салыстыру;

баспа және жазбаша фигуралармен таныстыру;

сандар мен заттардың санының өзара байланысы бойынша жұмыс.

Білім берудің әртүрлі білім беру жүйелеріндегі сан туралы түсініктерді қалыптастыру технологиялары Екінші буын стандартына сәйкес құрастырылған «Математикадан үлгілі оқу бағдарламасында» балалар мыналарды меңгеруі керек екендігі атап өтілген: - оқу, жазу, салыстыру, ретке келтіру; нөлден миллионға дейінгі сандар; - үлгіні орнату – оған сәйкес сандық реттілік құрастырылатын ереже және берілген немесе дербес таңдалған ереже бойынша реттілік жасау (санды бірнеше бірлікке көбейту/азайту, санды бірнеше есе көбейту/азайту); - берілген немесе дербес белгіленген атрибут бойынша сандарды топтастыру. Бітіруші үйренуге мүмкіндік алады: сандарды бір немесе бірнеше белгілер бойынша жіктеуді, олардың әрекеттерін түсіндіруді; берілген шаманы (ұзындық, масса, аудан, уақыт) өлшеу бірлігін таңдау, олардың әрекеттерін түсіндіру.

Бастауыш сыныптардағы математика курсына сан ұғымы және нөмірлеу сұрақтары негізгі болып табылады. Математиканың бүкіл курсының құрылысы осы ұғымның қалыптасуына санды анықтауға қандай математикалық көзқарас негіз болатынына байланысты. Математикада «сан» ұғымын анықтаудың үш тәсілі бар:

жиынтық-теориялық. Бұл тәсілге сәйкес сан бір-біріне эквивалентті бос емес жиындардың ортақ қасиеті болып табылады. (Арасында бір-біріне сәйкестік орнатуға болатын жиындар эквивалентті және сәйкесінше тең деп аталады).

Қолданыстағы білім беру технологияларында жас ерекшеліктеріне сәйкес «натурал сан» түсінігін түсіндірудің барлық үш тәсілі қолданылады, бірақ, әдетте, бірінші немесе үшінші басым (негізгі, бастапқы ретінде таңдалады) Себебі, бұл екі тәсілді балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес санау немесе өлшеу практикалық операциялары мен салыстыру және тең жиынтықтар топтарында ортақ белгіні таңдаудың логикалық операцияларын дамыту арқылы меңгеруі мүмкін. Екінші тәсіл – аксиоматикалық – жоғарыда көрсетілген тәсілдерді толықтырады, өйткені ол натурал сандар қатарын ретке келтіруге және балаларды оның қасиеттерімен таныстыруға мүмкіндік береді. Бұл қасиеттерді білмей, қайта есептеу немесе өлшеудің практикалық операцияларын игерту мүмкін емес. Оқытудың қолданыстағы білім беру жүйелерінің көпшілігінде біріншісі негізгі ретінде – натурал санды анықтаудың жиынтық-теориялық тәсілі қолданылады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларында сандар мен оларға амалдар ұғымын қалыптастыру бастауыш математикалық білім берудің негізгі міндеттерінің бірі болып қала береді, өйткені есептеу дағдылары адамның практикалық өмірінде де, оқытуда да қажет.

Бүгінгі таңда мектептің алдында оқу-тәрбие үрдісін оқушы өз өмірін жобалау қабілетін игеретін және дамытатындай, қалыптасқан ішкі және сыртқы жағдайларға сәйкес таңдау жасай алатындай, тек жоғары адамгершілік екенін түсінетіндей етіп құру қажеттілігі тұр. ал руханилық адамзатты өзін-өзі жоюдан құтқара алады.

Оқу іс-әрекетін жетілдіру жолдарының бірі оның жеке стильдік ерекшеліктеріне сәйкес субъектінің танымдық іс-әрекетін жүзеге асырудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жағдай жасаумен байланысты дараландыру болып табылады. Педагогикалық тәжірибе танымдық жеке стратегияларды ұзақ уақыт білмеу акыр соңында баланың дамуында жағымсыз салдарға әкелетінін, ал төтенше жағдайларда оның денсаулығының бұзылуына әкелетінін көрсетеді [4].

Бала әлі өз бетімен әрекет ете алмайтын, бірақ мұғалімнің көрсетуі мен түсіндірмесі бойынша жүретін кезең бар; содан кейін оның өзі мұғалімнің жетекшілігімен математика сабақтарында заттардың нақты жиынтықтарымен (мысалы, таяқшалар, текшелер, карточкалар және т.б.) әрекет ете бастайды. Математикадағы кейбір тақырыптарды меңгеруден көп бұрын балалар ойын барысында олармен танысады. Біз санау рифмаларын қолданамыз: балалар санау кезінде заттардың орналасу ретін анықтауды іс жүзінде үйренеді. Біз дүкенде ойнаймыз: сатып алуды төлеу үшін монеталарды дайындаймыз, олар ақша береді. Санның құрамы осылайша практикада меңгеріледі. Бұл объектілермен нақты әрекеттерден кейін бала сол әрекетті объективті түрде орындамай, сөзбен модельдейтін (көрсететін) кезеңмен жалғасады. Бұл кезеңде оқушының объектілерді және олармен іс-әрекеттерді құрылымдық елестету қабілеті маңызды рөл атқарады. Осы идеяларға сүйену келесі кезеңге – «ақылда» әрекетке өтуді жеңілдетеді. Тәжірибе көрсеткендей, жаңа психикалық әрекеттерді меңгеру кезінде, әсіресе математиканы оқыту кезінде бұл кезеңдердің кез келгенін өткізіп жіберуге болмайды. Жалпы қабылданған әдістеме бойынша 10-дық жұмысты талдау оның кіші жастағы және мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудың сабақтастығына қойылатын талаптарға сәйкес келмейтінін көрсетеді, өйткені 10-ды оқып-үйрену кезінде жеті жасар балаларда математикалық ақпарат қоры қалыптасады. олардың интеллектуалдық мүмкіндіктерімен қатар толық ескерілмейді. Сонымен қатар сан, шама әрекеті ұғымдары бойынша жұмыстың перспективалық мәні бағаланбайды. Сонымен, ондық қатардағы сандардың нөмірленуін зерттегенде, қосымшаның өзін зерттеу қажет болса да, әр санның құрамын терминдерден зерттеу үлкен орын алады.

Санау процесінде шақырылатын әрбір сан оның санау ретін сипаттайтын есептелетін элементтердің біріне тағайындалады («реттік сан»). Сонымен, санның реттік және сандық белгілері бір-бірімен тығыз байланысты.

Жаңа бағдарлама бойынша заттардың ақырлы жиындарымен практикалық амалдар балалардың сандар және арифметикалық амалдар туралы түсініктерін қалыптастыруға негіз болады. Ал пәндік жиындардың негізгі қасиеттері мен олармен орындалатын амалдар арасындағы сандар мен арифметикалық амалдар қасиеттерімен байланыс орнату.

Кіші мектеп жасындағы танымдық процестің көптеген ерекшеліктері бар, оларды білу бастауыш математиканы оқытудың тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бұл жағдайда математиканы оқытудың белсенді әдістері деп аталатындарды күшейтудің нақты мүмкіндігі бар екені анық. Математиканы тек бақылау арқылы ғана емес, сонымен қатар тиісті дидактикалық материалмен белсенді және өз бетінше әрекет ету арқылы зерделенген математикалық байланыстарды және олардың кейбірін оқушылардың өздері ашу мүмкіндігін көрнекі түрде материалдандыруға мүмкіндік туады. Тәжірибе көрсеткендей, оқытудың бұл әдісі арқылы оқушылардың математикаға деген қызығушылығы күрт артады, білімінің мәнділігі артады.

Оқыту процесінде жиын, сан және арифметикалық амалдар ұғымдарын қарастыра отырып, біз оқушыларға математиканы оқудың басында дедуктивті әдіс элементтерін қолдануға мүмкіндік береміз. Біз олардың ой қорытуға, жасалған пайымдауларды негіздеуге, алынған нәтижелерді тексеруге қабілеті мен қажеттілігін тәрбиелейміз. Осылайша, білім берудің бастапқы кезеңінде оқушылар математиканы келесі логикалық түрде алдыңғысынан туындайтын және әрбір пайымдау белгілі бір негіздеуді қажет ететін ғылым ретінде дұрыс түсінеді.

Математиканы оқытуда кіші жастағы оқушылар білім, білік, дағдыларды ғана емес, жалпы танымның әдістерін, оқу іс-әрекетінің жалпы әдістерін меңгеруі керек.

Мектептің бастауыш сыныптарында арифметиканы оқытудың дәстүрлі әдістемесінде балалардың жиындармен жұмыс істеудегі осы тәжірибесі және оның сандар және арифметикалық амалдар ұғымдарымен байланысы ескерілді. Оған мысал ретінде мұғалімнің арифметика сабақтарында санау таяқшаларын, текшелерді, қағаз фигураларды және басқа да дидактикалық материалдарды таптырмас пайдалануы, бұл әртүрлі пәндік жиынтықтардан артық емес [3].

Сабақта оқу бағдарламасында қарастырылған сандарды нөмірлеуді зерттей отырып, балалардың ақыл-ой операцияларын: талдау, синтез, салыстыру, жалпылауды қалыптастыруға ерекше көңіл бөлеміз. Ол үшін алдымен бір объектінің кез келген белгілерін ерекшелеу үшін тапсырмаларды қолданамыз, содан кейін екі объектінің, объектілер тобының ұқсас және әртүрлі белгілерін табамыз. Математиканың бастапқы курсына жалпыны бөліп көрсетудің негізі мына белгілер болып табылады: түсі, өлшемі, пішіні, ыдыс-аяқ жиынтығы, көкөністер, ойыншықтар және т.б. Мұндай тапсырмалар маңызды емес нәрселерден абстракциялау және негізгі нәрсені бөліп көрсету қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. нәрсе.

Әртүрлі балалардағы сандық бейнелерді білу деңгейі, сипаты, мазмұны, деңгейі әртүрлі және олардың өмір сүру жағдайларына да, жеке ерекшеліктеріне де байланысты. Сөйлеудегі сандарды белгілеу туралы идеялар бастапқыда олардан ажырамас сандық бейнелермен тығыз байланысты [5].

Математиканың бастауыш курсына сандық натурал сан шекті эквипотентті жиындар класының жалпы қасиеті ретінде қарастырылады. Сондықтан, оқушылар бірінші нөмірді зерттегенде, оқулық бетінде бір заттың бейнелері көрсетіледі: бір шелек, бір қыз, бір үстел және т.б. «Төрт» саны зерттелгенде, оқулық бетінде төрт элементтен тұратын әртүрлі жиынтықтардың суреттері көрсетіледі: төрт текше, төрт ағаш, төрт таяқ және т.б. Бұл бірінші ондықтың барлық сандарын зерттеу кезінде орын алады, бірақ жиынтықтағы элементтердің саны қайта есептеу арқылы анықталады. Сонымен, сандық және реттік натурал сан бастауыш білім беруде өзара тығыз байланыста, бірлікте пайда болады.

Санның осы жақтарымен оқушылар алғашқы ондықтың зерттелуімен танысады.

Балаларға әртүрлі заттарды әр түрлі топтарда көрсете отырып, санауды ұсыну керек, саны жағынан бірдей, бірақ сапалық жағынан әр түрлі топтарды салыстыруға арналған тапсырмалар беру керек.

Мұндай жағдайларда балалар белгілі бір топтастырудың кеңістіктік орналасуы туралы жалпы әсер де, көптеген объектілер туралы жалпы әсер де олардың санын анықтау үшін негіз бола алмайтынын және тек тізбекті санау ғана екенін нақты түсіне алады. объектілер мөлшерін дәл анықтау құралы ретінде қызмет ете алады.

Бастауыш сынып мұғалімі алдымен балалардың санау барысында жіберетін қателеріне өте мұқият болуы керек. Сан есімдерді атаудағы жіберіп алу немесе қате тәртібі («бір», «екі», «үш», «бес») немесе санды затпен байланыстыра алмау (баланың атын атайды, мысалы, бір сан, бірақ дәйекті түрде екі нысанды көрсетеді) немесе қабілетсіздік сандық нәтижені анықтайды («барлығы бір, екі, үш, төрт... сегіз») [2].

Сандарды зерттегенде, біздің ойымызша, оларды белгілеу мәселесі бірден туындауы керек. Бастапқыда бұл мәселе бірінші сынып оқушыларының сандық бейнелерін жалпылау және нақтылау кезінде туындайды. Мұндай жалпылау мен нақтылаудың құралдары әртүрлі сапалары - белгілері, қасиеттері бойынша объектілер мен объектілер тобын сандық салыстыру әдістерін құру, сондай-ақ осы салыстыру нәтижелері сөйлеуде және жазбада көрсетілген әдістерді құру болуы мүмкін. .

Осылайша, сандарды зерттеу кіші жастағы оқушылардың дамуына ықпал етеді және оларды белсенді ақыл-ой әрекетіне қосады. Сонымен қатар, оқу жылдам қарқынмен жүріп жатыр және материалды саналы түрде меңгеруді қамтамасыз етеді, тапсырмалар кіші жастағы оқушыларға қол жетімді, бұл тапсырмаларды өз бетінше орындауға және шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді.

Сандық салыстыру жалпы сапаны – сандық салыстыруға болатын белгіні орнатқаннан кейін жүзеге асырылады. Мысалы, кітап пен дәптерді ұзындығы, кез келген жағы, массасы, көлемі, беттер саны, құны, кез келген беттерінің ауданы, ауданы бойынша сандық түрде салыстыруға болады.

Қазірдің өзінде «үлкен», «кіші» немесе «бірдей» («тең») қатынастарды орнату кезінде балаларға салыстыру нәтижелерін белгілеу мәселесін қойған пайдалы. Оқушының оқу іс-әрекетінде күрделілігі әртүрлі тапсырмаларды орындау кезінде күштерді бағалай білу, оларды есептеп, тарата білу маңызды. Өз қабілетін өлшеуге дағдыландыру және қиынырақ тапсырмада өзін сынау үшін мұғалім оқушыларға өлшенген және аз өлшенген тапсырмалар береді: кім минимумды сәтті орындаса, ол қаласа нормасыз қосымша жұмыс жасай алады. Егер балаларға таңдау үшін әртүрлі күрделіліктегі тапсырмалар ұсынылса, онда олар, әдетте, ең қиын және ауыртпалықты қабылдайды. Ұжымдық-танымдық іс-әрекет саласында жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыру: топтық жұмыс, бір ортақ тапсырманы ұжымдық орындау, өзара көмек, жауапты тәуелділікті ұйымдастыру басталғанда оқу мәнді әрі табысты болады. Сандық салыстыру нәтижелерін белгілеудің әртүрлі тәсілдерін қарастыру, оларды салыстыру, артықшылықтар мен кемшіліктерді талқылау. Балалар ойлап тапқан сандардың белгілерін қолдануға тырысқанда, олар болашақта танымның басқа мәселелерін талқылауға мүмкіндік беретін мағына мен таңбаның бірлігі мен айырмашылығын сезіну атмосферасын жасайды.

Сан ұғымының қалыптасуына мыналар жатады:

санның сандық мағынасы, яғни әрбір сан эквивалентті жиындар класының жалпы қасиеті болып табылады;

шамаларды өлшеу нәтижесіндегі натурал санның мәнін;

натурал санның реттік мағынасы;

әрбір натурал санның құрамын анықтау мүмкіндігі;

заттарды санау, жиынтықта тәртіп орнату, шамаларды өлшеу нәтижесін көрсету үшін натурал сандарды қолдана білу;

натурал сандарды әртүрлі тәсілдермен салыстыра білу;

натурал сандарға және нөлге арифметикалық амалдарды орындау және арифметикалық амалдар арқылы жаңа натурал сандарды алу дағдысын;

«сан» және «сан» ұғымдарын ажырата білу және натурал сандарды жазу үшін сандарды қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Натурал санның мағынасының жасалуын зерттеу, өздеріңіз білетіндей, арифметикалық амалдар бойынша негізгі жұмыс болып табылады. Мұнда балалардың ондық санау жүйесімен және нөмірлеумен танысу арқылы алатын барлық білім, білік, дағды қолданылады. Сондықтан оқу барысында алынған білімнің табиғи түрде бекітіліп, жетілдірілуі жүреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Амонашвили Ш.А. Гуманитарлық педагогика туралы ойлар / Ш.А.Амонашвили – М.: Ш.А.Амонашвили баспасы, 1996 ж.

Жалпы білім беретін мектепте математиканы оқыту әдістемесі. Жалпы әдістеме. - М.: Ағарту, 1975. -462 ж.

2. Моро М.И. Математика: 1 сыныпқа арналған оқулық. үш жылдық басталуы мектеп - 18-ші басылым / М.И. Моро, т.б.- М.: Ағарту, 1994 - 175б.

3. Рудакова Е.А. Математикадан бастауыш сыныптарда математикалық терминдермен және белгілермен жұмыс түрлері мен формалары./ ФНК бастауыш сынып мұғалімдері мен студенттеріне арналған әдістемелік құрал./ Е.А.Рудакова// - Новосибирск, NIPС және PRO баспасы. 2000. - 48с.

4. Царева С.Е. Нөмірлеуді зерттеудегі гуманитарлық тәсілдер. // Бастауыш мектеп, / С.Е.Царева - 1996, No1.-С 39-46.

ӘОЖ 00

ЗАМАНАУИ ҰСТАЗДЫҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДА ЦИФРЛЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Бейсенбек Б., 1-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: nurbekqyzy.b@mail.ru

Бүгінгі таңда білім беру саласында өзгерістер мен жаңалықтар жыл сайын көбейуде. Соған орай педагогтердің біліктілігін арттыру және жаңашылдықты дәріптеу мақсатында білім беру стандартында түрлі әдістер жасалуда. Яғни қазақ тілін оқыту жаңа зерттеулер мен ізденістерді қажет етіп, жаңашылдыққа бет алды. Білім беру ісі заман ағымының тасасында қалмай, бір сарында болу үшін, жаңа технологияларды қолданып, цифрлы оқытуды негізге алып отырмыз. Цифрлы оқытуды қазақ тілі сабағында жүйелі әрі нәтижелі қолдануға бағытталған бұл тақырып бүгінгі қоғамда ауқымды деп есептейміз. Бұндай тақырыпта зерттеу жұмыстары мен ақпарат көздері өте сирек кездеседі, сол себепті осындай тәжірибелік ізденістер өзекті мәселе. Бұл мақалада қазақ тілі сабағында цифрлы технологияларды қолданудың маңыздылығы мен педагогтің біліктілігінде цифрлы оқытудың алатын орны мен мақсаттары көрсетілген.

Тірек сөздер: *цифрлы оқыту, біліктілік, педагог, зерттеу, білім беру, жаңашылдық, нақтылық.*

Сегодня изменения и инновации в сфере образования с каждым годом увеличиваются. Поэтому в целях повышения квалификации учителей и прославления инноваций в стандарте образования разрабатываются различные методики. То есть преподавание казахского языка требует новых изысканий и идет по пути инноваций. Мы

используем новые технологии и используем цифровое обучение как основу образования, чтобы идти в ногу с современными тенденциями. Мы считаем, что эта тема, направленная на системное и эффективное использование цифрового обучения на уроках казахского языка, широко распространена в современном обществе. Исследовательские работы и источники информации по этой теме очень редки, поэтому такие практические исследования являются актуальным вопросом. В данной статье показана важность использования цифровых технологий на уроках казахского языка, а также место и задачи цифрового образования в квалификации учителя.

Ключевые слова: цифровое обучение, квалификация, учитель, исследования, образование, инновации, точность.

Today, changes and innovations in the field of education are increasing every year. Therefore, in order to improve the skills of teachers and glorify innovation in the standard of education, various methods are being developed. That is, the teaching of the Kazakh language requires new research and follows the path of innovation. We use new technologies and use digital learning as the basis of education to keep up with current trends. We believe that this topic, aimed at the systematic and effective use of digital learning in the lessons of the Kazakh language, is widespread in modern society. Research papers and sources of information on this topic are very rare, so such practical research is a topical issue. This article shows the importance of using digital technologies in the lessons of the Kazakh language, as well as the place and tasks of digital education in teacher qualification.

Keywords: digital learning, qualification, teacher, research, education, innovation, accuracy.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің заңнамасына сәйкес педагогтердің біліктілігін арттыру алдыңғы мәселеге айналып отыр. Біліктілікті арттыру бірнеше қағидалар мен критерилерге сүйенеді: сынақ тестін тапсыру, портфолио жинақтау тағы басқа. Бірақ, ең алдымен «біліктілік» терминінің мағынасына үңіліп көрейікші. Педагог – тәлім беріп бағыт көрсетуші. Өз пәнін меңгертуден басқа педагогтің бойында оқушыны өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыра алатын дағдыларының болуы аса маңызды. Педагог үшін шәкірт жанына жақын, өмірлік ұстазына айналу үлкен мәртебе, алдыңғы мақсат. Оған жету үшін нақты ұстанымдарды бойға сіңіру қажет. Атап айтсақ:

1. Заманауи «Z» ұрпақтың тілін тауып, бір толқында болу үшін трендтегі ұстазға айналу.
2. Күрделіні жеңілдететін бірнеше әдіс пен шеберлікті жүзеге асыру.
3. Мұғалімдердің өзі оқытатын пәніне қатысты теориялық материалды сұрыптап, маңызын нақтылау.
4. Жаңашылдық пен шығармашылықты байланыстыра алу.

Қазіргі таңда мектепте оқу үдерісінде жаңа тақырыпты меңгертуде, мәтінмен жұмыс жасауда, тапсырмаларды орындатуда тек қана қағаз бен қалам арқылы ғана, жай ақпарат беріп жеткізу оқушы үшін қызық емес, оларға цифрлық технологиялар арқылы білім алу қызықты әрі тиімді болып тұр.

««Цифрлық оқыту» терминін қолдану, сондай-ақ онымен байланысты «цифрлық дидактика» ұғымы, күмән тудырмайды. Олар білімгерлердің пәндік білімдерін, біліктерін, дағдыларын, құзыреттіліктерін, соның ішінде заңдылықтарды, принциптер мен механизмдерді компьютерді қолдана отырып игеруді білдіреді». [1, 298 б.]

Жаңа технологияны білмейтін ұстаз да оқушы да кемде кем. Сол себепті цифрлық технологияларды өз жұмысыңыздың жеңіл әрі нәтижелі болуына сай тиімді қолданғын жөн. Цифрлық технологияларды қолданудың артықшылықтары:

1. Ақпаратты жүйелі қабылдауға және есте сақтауға тиімді.
2. Әр сабақ сайын оқушыларды жаңа нәрсемен таңқалдырып, өз пәніне деген қызығушылығын арттырады.
3. Жағымды психологиялық ахуал тудыруға септігін тигізеді.

Сабақта белсенді оқу әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білу мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Ол үшін оқушының белсенділігін арттыратын және әрі қарай ізденуіне байланысты арналған тапсырмаларды орындату арқылы жүзеге асыруға болады. Белсенді оқу арқылы оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын жақсарту үшін сабақтарды қызықты, әрі тартымды етіп құру. Әр түрлі белсенді оқу әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, сабақтың мазмұнын түрлендіре білу. Оқушыларды жаңа оқу мен оқыту әдістерімен эксперимент жасауға тарту. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы өзара байланысты жақсартады. Нәтижелі кері байланыс орнатып, жағымды оқу ортасын құруға мүмкіндік береді.

Белсенді оқу оқушының мұғалімді енжар тыңдап қана қоймай, белсенді жұмысқа тартылуын көздейтін оқыту және оқу әдістерінің бірі болып табылады [2, 7 б.].

Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндерінен әр тақырып сайын жаңа дүниелерді үйретуге тура келеді. Ақпараттардың есте жақсы сақталуы үшін, сабақтың жүйелі әрі қызықты өтуі маңызды.

Сабақ өтуде ең маңызды дүние не?

Баланың тақырыпты жақсы түсінуі екені ақиқат. Әр сабақта сабақ мақсаттарыңызға толық әрі нәтижелі жету үшін не керек?

Әрине, тапсырмалардың жүйелі әрі қызықты болуы маңызды. Ақпаратты есте сақтап жаңа тақырыпты қызығып түсіну үшін балаларға әртүрлі тәсілдерді ойлап табуға тура келеді. Цифрлы оқыту әдістерінің үлгісі төменде. Кез келген оқушы үшін мұғалім күнде жанында бола ала ма? Әрине, жоқ! Бірақ сіздің түсіндірген сабағыңыз, әрдайым баланың жанында бола алады. Ол үшін цифрлы қоғамға ілесіп, әрдайым жаңа дүниеге ұмтылу қажет. Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндерінен тапсырмаларды тиімді орындату үшін мен мына тәсілдерді ұсынамын.

1. «Quizizz» – электронды ойындар сайты. Бұл бағдарлама арқылы сабақта өтілген грамматикалық тақырыптардан тест құрастырып балалардың ақпаратты жақсы есте сақтауына көмектесе аласыз. Және оқушылар өз деңгейлерінің өзгелерден төмен болмауы үшін белсенді атсалысады.

2. «Quizlet» – ережелер мен жаңа ақпараттарды жаттауға арналған карточкаларды жасауға өте тиімді. Кез келген тақырыптың ақпараттарын жазып, сақтап қойсаңыз, қанша уақыт өтсе де оқушыларға қайта қарап шығуға өте қолайлы.

3. «Padlet» – электронды тақтасы онлайн оқу форматы кезінде өте тиімді. Себебі бір ғана тақтаға өтетін сабағыңызды толық жинақтай аласыз. Мәселен, әдебиет сабағында өтетін жаңа тақырыптың видеосын, соған қатысты ойтүрткі сұрақтарын және оның астына бірден тапсырмаларды жүктеп қоя аласыз.

4. Балалардың түсінігінде ең жақын досы ол түрлі смартфондар. Жаңа бағытқа көшіп, қызықтыру үшін де сол смартфондарды пайдалы жаққа бұрмалау білім беру саласының да мәселесі. Кез келген сабақты күтіп отыру үшін немесе есте сақтау үшін сабақ тақырыптары мен, қайталау жаттығуларын, ереже нұсқаулықтарды өз пәніңізге қатыстырып бірнеше тиімді нәтиже алуға болады. Оған негізделген түрлі тиімді интернет платформалар жұмыс істеуде. Ең үздік нәтиже ол кері байланыстан туындайды. Сабақ барысында балалар ашық айта алмаса да кері байланысты қалаған уақыттарында сіз жолдаған сілтемелер арқылы жасай алады. «Jamboard» тақтасы кері байланыстар мен ақпараттық хабарландырулар үшін ең ұтымды шешім. Осы сынды бірнеше қолайлы әдістер арқылы мұғалім өз біліктілігін оқушы жадына да өз жадына да қалыптастырады. Себебі, жоғарыда айтылғандай «біліктілік» тек педагог статусы емес, әдеттері мен ұстанымдары. Балаға дұрыс қарым- қатынас жасау, өздері түсінетін тілде жақын қадам жасау оқушының мұғалімге деген құрметі мен сапалық сыйын арттырады сөзсіз. Трендтегі ұстаз бір сарынды жолмен, ақпарат берумен ғана жұмыс жасамайды. Бар ақпаратты саралап, оқушы жадына сіңірудің тиімді жолдарын табуда түрлі жаңалық ашады. Біздің қоғам жаңалықтар мен ерекшеліктің қоғамы.

Басында айтып өткенімдей, заманауи мұғалім – Z ұрпақтың үлгі тұтар ұстазы. Балаларды таң қалдырып, сабаққа қызығушылығын арттыру үшін креативті ойлану керек. Ал, креативті ойлану үшін, жаңашыл ойларды іске қосу қажет. Талап қоя отырып еркіндік беру арқылы өз мақсатымызға қалыпты түрде жетеміз. Сабақты қызықты әрі тиімді өту жолдары көбінесе инновациялы технологиялар мен техникаларға байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сағалиева Ж. Цифровая дидактика в высшей школе//Жоғары мектептегі цифрлық дидактика. – Алматы, 2021. -464 б.
2. Интерактивті оқыту әдісін қолданып сабақты жоспарлау және басқару.– Алматы, 2014.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық 2015. 6-9 бб.

УДК 562

ОБНАРУЖЕНИЕ ФИНАНСОВОГО МОШЕННИЧЕСТВА НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Вершкова М.А, Нурманова Ж., студенты кафедры экономики и бизнеса

Научный руководитель: **Оскенбаев Е.С., PhD**

Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан

E-mail: ritavershkova@gmail.com, zhannanurmanovam@gmail.com

В связи с распространенным явлением мошенничества с использованием карт и интернет приложений, для банков и компаний, занимающихся электронной коммерцией очень важно иметь возможность обнаруживать мошеннические транзакции до их завершения, в режиме реального времени. В этой связи, данная статья посвящена вопросам обнаружения финансового мошенничества на основе моделей машинного обучения.

Ключевые слова: мошенничество, транзакции, платежи, кредитные карты, случайный лес, модель, точность, обучение.

Карточкаларды және интернет-қосымшаларды алаяқтықпен пайдаланудың кең таралғандығына байланысты банктер мен электронды коммерция компаниялары үшін жалған транзакцияларды олар аяқталғанға дейін нақты уақыт режимінде анықтай алуы өте маңызды. Осыған байланысты бұл мақала машиналық оқыту үлгілері негізінде қаржылық алаяқтықты анықтауға арналған.

Тірек сөздер: алаяқтық, транзакциялар, төлемдер, несиелік карталар, кездейсоқ орман, модель, дәлдік, оқу.

Due to the prevalence of fraudulent use of cards and Internet applications, it is very important for banks and e-commerce companies to be able to detect fraudulent transactions before they are completed, in real time. In this regard, this article is devoted to the detection of financial fraud based on machine learning models.

Keywords: fraud, transactions, payments, credit cards, random forest, model, accuracy, learning.

В процессе написания статьи, были исследованы методы и подходы для определения мошеннических транзакций. Мошенничество с кредитными картами, без сомнения, является актом преступной нечестности. В своей работе мы объяснили почему данная проблема актуальна, и как машинное обучение может помочь решить ее. В этом документе также подробно объясняется, как можно откалибровать модель для получения лучших результатов в обнаружении мошенничества, а также алгоритм, объяснение его реализации и результаты экспериментов.

С ростом глобальной цифровизации сферы услуг, наблюдается тенденция значительного роста количества интернет транзакций и оплат платежными картами. Данная тенденция не прошла стороной и Казахстан, о чем свидетельствует статистика Национального банка РК:

В первом квартале нынешнего года (примечание: 2022 год) объем безналичных операций платежными картами в Казахстане увеличился более чем в полтора раза. Рост показателей обеспечивают покупки в интернете и активные пользователи приложений банка, количество которых выросло на треть, следует из статистики, опубликованной Нацбанком РК.

Основываясь на статью Национального банка Республики Казахстан (2022) Первые три месяца этого года принесли очередной рекорд по объему безналичных операций: впервые в первом квартале года объем безналичных операций с использованием платежных карт превысил 20 трлн тенге, за год увеличившись на 60%. Число безналичных транзакций достигло 1,7 млрд операций (+48% г/г). Март 2022 года стал месяцем абсолютного рекорда по объему безналичных операций – 8,2 трлн тенге, что на 68% выше значения марта 2021-го и в 4,2 раза превосходит значение допандемийного периода (январь 2020 года).

В связи с распространенным явлением мошенничества с использованием карт и интернет приложений, для банков и компаний, занимающихся электронной коммерцией очень важно иметь возможность обнаруживать мошеннические транзакции до их завершения, в режиме реального времени.

Основная цель данной работы состоит в том, чтобы классифицировать пакет транзакций, который имеет как мошеннические, так и не мошеннические переводы в наборе данных с использованием алгоритма Random Forest. Random Forest - это алгоритм машинного обучения для работы с большими базами данных, основным преимуществом которого является низкая чувствительность к масштабированию и другим монотонным преобразованиям, коих в огромных базах данных банка много. Данная модель показывает высокую точность как на больших, так и на маленьких базах данных. Путем построения нескольких Деревьев Решений (или Decision Tree) основанных на разных группах параметров одной базы данных, алгоритм берет среднее значение их результатов. Увеличение количества Деревьев повышает точность результата и самой модели машинного обучения.

Этап обучения модели начался с построения цикла 'for' для проведения нужного количества циклов обучения программы. В нашем случае, 200 циклов было достаточно для получения качественной модели. Данный процесс занимает много времени, от часа до семи, в зависимости от мощности компьютера.

Данную модель можно оптимизировать и улучшить несколькими способами, сделав ее более специфичной к рынку Казахстана. К примеру, можно менять значения 'n-estimator', отвечающее за количество деревьев решений. Чем больше деревьев, тем лучше качество, поэтому во время настройки Random Forest данные показатели должны пропорционально увеличиваться. Так же, значения 'max depth' или глубины деревьев нужно менять имея конкретную базу данных. Очевидно, что чем меньше глубина, тем быстрее работает алгоритм, однако при увеличении глубины резко возрастает специфичность модели. Исходя из нами полученного опыта, можно сказать, что деревья с низкой глубиной более эффективны в задачах с большим числом шумовых объектов и пропусков.

Данную идею достаточно трудно реализовать в реальной жизни, поскольку она требует сотрудничества со стороны банков, которые не желают делиться информацией из-за своей рыночной конкуренции, а также из-за юридических причин и защиты данных своих пользователей.

Хотя мы не смогли достичь 100% точности в обнаружении мошенничества, в итоге мы создали систему, которая может при наличии достаточного количества времени и данных очень близко приблизиться к этой цели. Как и в любом подобном проекте, в этом случае есть место для улучшения. Сама природа этого проекта позволяет интегрировать несколько алгоритмов вместе в виде модулей, а их результаты можно комбинировать для повышения точности конечного

результата. Говоря об универсальности методики и модели, можно выделить несколько условий, решающих проблему конфиденциальности и упрощающих использование модели. Просмотрев несколько справочных документов, нам стало понятно, что имя, ИИН и идентификационный номер не обязательны для определения и нахождения мошеннической операции. Из соображений банковской конфиденциальности представление краткой информации о клиентах будет достаточно. К краткой информации можно отнести пол, возраст и объем средней транзакции. Чтобы максимизировать эффективность модели, в параметры можно включить новый элемент; этот элемент может быть пятью первыми цифрами телефонных номеров, адресом электронной почты и паролем [1,2,3].

Таким образом, целью статьи являлось – описание процесса выявления мошеннических и подозрительных транзакций на основе машинного обучения. К задачам статьи мы отнесли:

1. Анализ базы данных о полученных транзакциях;
2. Анализ и подбор метода и модели для работы с данными;
3. Построение модели на основе случайного леса для определения подозрительной транзакции;
4. Обучение модели и выбор наилучшего коэффициента точности модели;
5. Развертывание модели и возможность ее применения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Breiman, L. (2001). Random forests. Machine Learning, 45(1), 5-32.
<http://dx.doi.org/10.1023/A:1010933404324>
2. National Bank of Kazakhstan (2022) Interviews and official statements by the NBK executives <https://nationalbank.kz/ru/news/daydzhest-novostey-finansovogo-rynka-/13540>
3. Pedregosa F., Varoquaux G., Gramfort A. and others (2011) Scikit-learn: Machine Learning in Python, 2826-2827
<https://www.jmlr.org/papers/volume12/pedregosa11a/pedregosa11a.pdf?ref=https://githubhelp.com>

УДК 583

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФИНТЕХ-АНАЛИЗА ДЛЯ ОЦЕНКИ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ И ДЕФОЛТНЫХ КРЕДИТОВ

Госманов Р.Б., Балтақара А.Н., Еникеева Д.Ш., магистранты
Научный руководитель: **Оскенбаев Е.**

Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, РК

E-mail: rystembekg@gmail.com, Almas.baltakara88@gmail.com, dilhaze@mail.ru

В последние десятилетия финансовые учреждения придавали все большее значение управлению кредитным риском как важнейшему инструменту контроля своей прибыльности. Более чем когда-либо для этих учреждений стало крайне важным иметь возможность четко различать хороших и плохих клиентов, принимая только те кредитные заявки, которые вряд ли будут дефолтными. Для расчета вероятности дефолта конкретного клиента большинство финансовых учреждений используют модели кредитного скоринга, основанные на параметрических методах. Логистическая регрессия является стандартным отраслевым методом в моделях кредитного скоринга. Байесовский подход к моделированию логистической регрессии для кредитного скоринга полезен, когда есть проблемы с количеством данных.

Ключевые слова: Кредитный рейтинг, кредиты, кредитный отчет, финансовое учреждение, кредитный риск, кредитный скоринг.

Соңғы онжылдықтарда қаржы институттары өздерінің кірістілігін бақылаудың маңызды құралы ретінде несиелік тәуекелді басқаруға көбірек мән береді. Бұл институттар үшін жақсы және жаман клиенттерді нақты ажырата білуді және тек дефолтқа ұшырауы екіталай несиелік өтінімдерді қабылдау бұрынғыдан да маңызды болды. Көптеген қаржы институттары белгілі бір клиенттің дефолт ықтималдығын есептеу үшін параметрлік әдістерге негізделген несиелік скоринг үлгілерін пайдаланады. Логистикалық регрессия несиелік скоринг үлгілеріндегі салалық стандартты әдіс болып табылады. Кредиттік скоринг үшін логистикалық регрессияны модельдеуге арналған Байес әдісі деректер көлеміне қатысты мәселелер туындаған кезде пайдалы.

Тірек сөздер: Несие рейтингі, несиелер, несиелік есеп, қаржы институты, несиелік тәуекел, несиелік скоринг.

In recent decades, financial institutions have placed an increasing importance on credit risk management as a critical tool for controlling their profitability. More than ever, it has become critical for these institutions to be able to clearly distinguish between good and bad clients, only accepting loan applications that are unlikely to default. Most financial institutions use credit scoring models based on parametric methods to calculate the probability of default of a particular customer. Logistic regression is an industry standard method in credit scoring models. The Bayesian approach to modeling logistic regression for credit scoring is useful when there are problems with the amount of data.

Keywords: Credit rating, loans, credit report, financial institution, credit risk, credit scoring.

Кредитный рейтинг — это статистика, используемая для определения способности человека погасить кредит. Несмотря на это, история кредитного рейтинга очень коротка, ее начали изучать всего шесть десятилетий назад. Кредитный рейтинг основан на информации, извлеченной из кредитных отчетов. Информация, собранная банками и/или финансовыми учреждениями о соискателе кредита, используется для выставления числового балла каждому соискателю. Чем выше кредитный рейтинг человека, тем легче ему получить кредит. В последние годы методы кредитного скоринга были расширены за счет множеств исследований в этой области. Кроме того, высокие возможности вычислительной техники делают использование кредитного скоринга намного проще, чем раньше. Качество банковских кредитов является ключевым фактором, определяющим конкуренцию, выживание и прибыльность. Сравнения между методами кредитного скоринга и методами личного суждения не были адекватно и критически изучены, и только несколько исследователей сравнивали эти два кредитных инструмента, например Чандлер и Коффман (1979), которые были пионерами в сравнении кредитного скоринга с личным кредитным суждением; и Крук (1996), которые обобщили многие из своих аргументов и обсудили преимущества кредитного скоринга по сравнению с оценочными методами как для кредитора, так и для заемщика. Оценим эффективность логистической регрессии. Насколько, данный метод правильно идентифицирует кредитоспособных клиентов или правильно отклоняет некредитоспособных клиентов.

В большинстве прошлых исследований методы оценки кредитоспособности сравнивались с использованием наборов реальных данных. Однако в разработке модели кредитного скоринга методом логистической регрессии было выполнено с использованием набора данных, полученных в результате моделирования. Причины использования этого набора смоделированных данных, следующие: во-первых, в некоторых странах банкам запрещено предоставлять личную информацию своих клиентов посторонним, поэтому исследователи не могут получить реальные данные от банков. Вторая причина для получения данных заключается в получении широко репрезентативных и достаточно эффективных выборок, поскольку цель этого исследования состоит в том, чтобы разработать более эффективную модель, поэтому данные о населении необходимы для проверки модели, оцененных на основе выборок.

Результаты этого исследования будут полезны для финансовых учреждений, особенно коммерческих банков, поскольку представлены данные о том, будет разработана модель кредитного скоринга, которая может предсказать кредитный рейтинг заявителя. Проект будет моделироваться с помощью метода логической регрессии. Банки принимают кредитные решения на основе таких систем кредитного скоринга, и кредитное решение имеет решающее значение, поскольку оно является источником их доходов (Альтман, 1980; Местер, 1997; Атия, 2001). Если банк принимает заявителя, находящегося в состоянии дефолта, то у банка будет плохой кредит, что приводит к убыткам по кредиту. И наоборот, если банк отказывает заявителю, который не находится в состоянии дефолта, то банк теряет возможность получить больше дохода от этого заявителя. В этом случае банк несет альтернативные издержки. Поэтому в идеале банки хотели бы использовать модель кредитного скоринга, которая может предсказать или отличить хороших претендентов на кредит от плохих претендентов на кредит.

Предполагается, что банк расширяется в новом экономическом месте или есть изменение в процедуре. Цель состоит в том, чтобы создать хорошую скоринговую модель в новом месте или в соответствии с новой процедурой, когда имеются ограниченные данные. Экспертные знания из текущего места или в соответствии со старой процедурой должны быть включены в модель в новом месте или в соответствии с новой процедурой. Предполагается, что происходит изменение экономического положения. Предполагается, что процедура оценки в текущем экономическом местоположении точно такая же, как и в новом экономическом местоположении. Поэтому для моделирования хороших и плохих кандидатов используются одни и те же переменные. Чтобы воспроизвести эту ситуацию, набор данных о собственном капитале делится следующим образом:

- 50% наблюдений выбираются случайным образом и помечаются как «старые» наблюдения. Предполагается, что эти наблюдения исходят из текущего или домашнего экономического положения

- 10% наблюдений выбираются случайным образом и помечаются как набор наблюдений, которые являются «новыми». Предполагается, что эти наблюдения исходят из нового или зарубежного экономического местоположения.

- 10% наблюдений выбираются случайным образом и используются в качестве проверочного набора, из которого будет получена оптимальная вероятность отсеки. Предполагается, что эти наблюдения исходят из текущего или домашнего экономического положения.

- Оставшиеся случайно выбранные 30% наблюдений используются в качестве тестовых данных. «Старый» набор данных используется в качестве априорной информации, а «новый» — для новой процедуры. Предполагается, что эти наблюдения исходят из нового экономического местоположения и используются для оценки эффективности моделей, подобранных на ограниченном количестве данных в новом экономическом местоположении.

Используется процедура стратифицированной случайной выборки, чтобы гарантировать, что каждый случайный отбор имеет долю примерно 20% плохих кандидатов.

Затем предпринимаются следующие шаги:

- Набор данных сначала проверяется и очищается. Это означает удаление выбросов и оценку пропущенных значений и т. д.

- Модель логистической регрессии адаптирована к «старому» набору данных. Коэффициенты здесь используются в качестве априорной информации, когда-либо вводится «новая» процедура, либо бизнес выходит на новый рынок.

- Оптимальная вероятность отсека получена на данных проверки с использованием модели, подобранной на «старых» данных.

- Модель логистической регрессии адаптирована к «новым» данным.

- Модель байесовской логистической регрессии подгоняется к «новым» данным с использованием коэффициентов из «старого» набора данных в качестве априорных значений.

- Модель байесовской логистической регрессии с неинформативным априорным анализом подгоняется к «новым» данным.

- Характеристики модели логистической регрессии и модели байесовской логистической регрессии, подогнанные к «новым» данным, сравниваются на тестовых данных.

- Рабочие характеристики моделей также рассматриваются с использованием «новых» данных разного размера.

Ntzoufras (2009) объясняет, что данные, встречающиеся с бинарным ответом, часто моделируются с помощью логистической регрессии. Логистическая регрессия является частным случаем обобщенных линейных моделей (GLM). Для данных кредитного скоринга ответ $Y=1$ представляет собой оценку по умолчанию или «плохую» оценку, а ответ $Y=0$ не представляет собой оценку по умолчанию или «хорошую» оценку. Логистическая регрессия использует каноническую функцию связи $\ln(\frac{p}{1-p})$. Модель логистической регрессии приведена ниже.

$Y_i \sim \text{binominal}(p_i, N_i), \ln\left(\frac{p_i}{1-p_i}\right) = \beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij} = X_{(i)}\beta$ для $i=1,2,\dots,n$. x_{ij} — элемент в i -й строке и j -м столбце матрицы модели X .

Отсюда вероятность дефолта определяется выражением

$$p_i = \frac{\exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij})}{1 + \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij})}. \quad (3.1)$$

Другие параметры ссылки также возможны для моделирования бинарных данных ответа, например, ссылки пробит и засорение журнала. Вероятность для модели логистической регрессии равна

$$\begin{aligned} L(y|\beta) &= \prod_{i=1}^n p_i^{y_i} (1 - p_i)^{1-y_i} \\ &= \prod_{i=1}^n \left(\frac{\exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij})}{1 + \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij})} \right)^{y_i} \left(1 - \frac{\exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij})}{1 + \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j x_{ij})} \right)^{1-y_i}. \end{aligned} \quad (3.2)$$

Логистическая регрессия моделирует бинарный результат. Цель часто состоит в том, чтобы классифицировать. Хосмер и Лемешоу (2000) объясняют, что для выполнения классификации, с, необходимо определить точку отсечки. Расчетные вероятности из модели логистической регрессии сравниваются с этой точкой отсечения. Если предполагаемая вероятность превышает с, мы принимаем производную переменную равной 1; если предполагаемая вероятность меньше, мы принимаем производную переменную равной 0.

Классификационные таблицы, согласно Hosmer and Lemeshow (2000), являются хорошим способом суммировать результаты подобранной модели логистической регрессии. Переменная результата перекрестно классифицируется с дихотомической переменной, значения которой получены из оцененных логистических вероятностей [1, 2, 3, 4, 5].

Одним из главных средств снижения рисков – это использование автоматизированных систем кредитного скоринга. Скоринговые системы автоматически рассчитывают баллы в соответствии с параметрами самого кредита, кредитной истории, социально-демографических характеристик клиента. Таким образом, скоринговая система в зависимости от накопивших баллов решает выдавать или же не выдавать кредит клиенту банка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Altman, E., Marco, G., and Varetto, F. (1994). Corporate distress diagnostics: Comparison using linear discriminant analysis and neural networks (the Italian Experience). *Journal of Banking and Finance* 18: 505-529.

2. А.С.Сорокин «Построение скоринговых карт с использованием модели логистической регрессии», 2014.

3. Atiya, Amir F. 2001. Bankruptcy Prediction for Credit Risk Using Neural Networks: a Survey and New Results. *IEEE Transactions on Neural Networks*. 12 (4): 929 – 935.

4. Baesens, B., Setiono, R., Mues, C., and Vanthienen, J. 2003. Using Neural Network Rule Extraction and Decision Tables for Credit-Risk Evaluation. Management Science. 49 (3): 312 – 329.
5. Baesens B, Gestel T V, Stepanova M, Van den Poel D., Vanthienen J 2005. Neural network survival analysis for personal loan data. Journal of the Operational Research Society 56 (9): 1089-1098.

ӘОЖ: 373.292

БОЛАШАҚ ТӘРБИЕШІЛЕР

Джаздықбаева Б.М., п.ғ.к., доцент

Әбдіхалық А.Р., магистрант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

Мақалада болашақ мектепке дейінгі мамандарды дайындау мәселесіне тоқталып өтілді. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының болашақ педагогтарын даярлау ұстанымдары көркемдік білім беру тұжырымдамасын жүзеге асыру жолдары көрсетілді. Осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарын қарап, тұжырымдар жасалды.

Тірек сөздер: болашақ, болашақ мектепке дейінгі мамандарды кәсіби даярлау оқу орындары, тәрбиеші, шығармашылық.

В статье речь пойдет о подготовке будущих воспитателей дошкольных учреждений. Показаны принципы подготовки будущих педагогов организаций дошкольного образования и пути реализации концепции художественного образования. На основании проведенных исследований были сделаны выводы.

Ключевые слова: профессиональная подготовка будущего, будущие воспитатели дошкольного учреждения, учебные заведения, творчество.

The article will focus on the preparation of future teachers of preschool institutions. The principles of training future teachers of preschool education organizations and ways of implementing the concept of art education are shown. Conclusions were drawn on the basis of the conducted research.

Keywords: vocational training of the future, future preschool teachers, educational institutions, creativity.

Қазіргі уақытта мектепке дейінгі білім беру ұйымдарын оқу-тәрбие мәселелерін тиімді шешуге қабілетті кәсіби педагогикалық кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі ерекше өткір тұр. Қазіргі кезеңде бұл мәселені шешудің күрделілігі көптеген әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты.

Балабақшадағы тәрбие мен оқу жұмысы балалармен педагогикалық жұмыстың мақсаттары мен принциптерін ізгілендірудің негізгі ұстанымдарына негізделген. Мектепке дейінгі тәрбиенің сапасы көбінесе ересек адам мен баланың қарым-қатынасы мен өзара әрекетінің сипатымен анықталады. Зерттеудің талдауы көрсеткендей, мұғалімнің мектеп жасына дейінгі балалармен қарым-қатынасының ерекшеліктері баланың психоэмоционалды және тұлғалық дамуына әсер етеді (Л.И.Божович, Ю.Ч.Выготский, А.В.Запорожец, М.И. Лисина және т.б.); балаларға деген қарым-қатынас түрі және олардың көшбасшылық стилі балалар қоғамындағы қарым-қатынасты, оның құрылымын анықтайды, балабақшадағы балалардың қанағаттану жағдайы мен психологиялық жайлылығын қамтамасыз етеді (Л.Н.Башлакова, Н.А.Березовин, Я.Л.Коломинский, В.Д.Калишенко, А.Б. Николаева және т.б.). Сондықтан балалармен қарым-қатынасты ұйымдастыратын тәрбиешілер кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттерге, балаға жеке көзқарас негізінде өзара әрекеттесуге кәсіби дайындығын және оны жүзеге асырудың табыстылығын анықтайтын теориялық және практикалық білімдері, дағдылары, мотивациялық-құндылық қатынастары болуы керек.

Кәсіптік білім беру жүйесінде еңбек әлемімен тығыз байланыста болатын және қызмет процесінің өзін тиімді жүзеге асыруға қабілетті практик мамандарды даярлауға бағытталған орта буынға көп көңіл бөлінеді. Дәл осы білім беру деңгейі мектепке дейінгі білім беру саласындағы тәжірибеге бағытталған мамандарды даярлауды қамтамасыз етуге арналған.

Қазіргі педагогикада кәсіби-педагогикалық өзара әрекеттестіктің рөлі мен функцияларына, сондай-ақ оны болашақ мұғалімдердің пайдалануы үшін кәсіби даярлау мүмкіндіктерін зерттеуге көп көңіл бөлінеді (А.А.Бодалев, А.Ю.Гордин, В.А.Кан- Калик, Я.Л.Коломинский, А.Н.Леонтьев, А.В.Мудрик және т.б.). Салыстырмалы педагогика аясында қазіргі Батыс елдерінде (Б.Л. Вольфсон, А.Н.Джуринский, З.А. Малькова, Н.Д.Никандров, В.Е. Янковский, т.б.) мұғалімдердің кәсіби даярлығының жүйесі мен мазмұнын зерттеуге бағытталған зерттеулер жүргізілді.

Кәсіби-педагогикалық дайындықтың нақты түрлерін зерттеуге қызығушылық кеңейіп келеді (Т.В.Илларионова, Е.В.Клюева және т.б.). Болашақ мұғалімдерді балалармен қарым-қатынас жасау үшін кәсіби даярлау жүйесінде педагогикалық тәжірибенің мүмкіндіктерін анықтауға және негіздеуге көп көңіл бөлінеді (О.Абдуллина, Л.А.Щелкунова, т.б.).

Осы мәселені білу жағдайын сипаттай отырып, соңғы кездері мектепке дейінгі білім беру маманының тұлғасын қалыптастыруға және оны кәсіби даярлауға қызығушылықтың артқанын айта аламыз. Дегенмен, болашақ тәрбиешілерді балабақшадағы тәрбие және оқу жұмысы процесінде балалармен қарым-қатынас жасау үшін кәсіби даярлаудың жалпы принциптерін, шарттарын және стратегияларын анықтауға арналған арнайы зерттеулер жеткіліксіз.

Қоғамның, ата-аналардың тәрбиешіге қойылатын талаптары мен болашақ тәрбиешілерді балалармен қарым-қатынас жасау үшін кәсіби даярлаудың жеткіліксіз дамыған жүйесі арасында нақты қайшылық анықталды.

Қоғамдық білімге деген сұраныстың үнемі артуы болашақ мамандарды кәсіби даярлауға, жаңа талаптарды қалыптастыруда, олардың арасында тәрбиешінің дайындығы ерекше орын алады.

Тәрбиеші- бүгінгі өсіп келе жатқан болашақ еліміздің бүлдіршіндерін болашақ өмірге бейімдеуші деп білемін.Тәрбиеші балабақша есігін енді аттаған сәттен бастап,баламен тіл табыса,көңілін таба алуы, әрдайым балаларға жақын,әрі баланы өзіне жақын ұстай алуы тиіс. Менің ойымша тәрбиеші мәдениетті, сабырлы,жауапты,балаға ақылшы, бала алдында әртіс,мейірімді,жүзінде мейірім төгіліп тұратын,әр баланы өз баласындай жақсы көріп бауырына басса,балалар өздерін еркін ұстап, құрдастарымен еркін араласа алатындай жағдай жасаса,өз ісін жетік меңгерген маман иесі болса,сол мамандықтың жемісін көрген нағыз тәрбиеші деп білемін.Бала балабақшаға,тәрбиешісіне қарай асықса,бала -балабақша сәні,тәрбиеші- балабақша айнасы болары анық.Балбақша сатысында тәрбиеші баланың бір анасы болып саналады. Бала үшін аландап,әр кез көз алдында өсіп келе жатқан бүлдіршінмен бірге қуана,мұңайа білетін жандар.Бала мен балаша қуанатын осы- тәрбиеші.

Шығармашыл тәрбиеші – ең алдымен өз ісінің кемел шебері, сауатты, білімді және дамыған тұлға. Функционалды құзіреттілік қазіргі тәрбиешінің шығармашылық сипаттамасына кіреді және оның жүйедегі әлеуметтік және мәдени функцияларды саналы түсінуін білдіреді. Педагогикалық, таза нақты функциялар- оқу процесі және оның табысты өзара әрекеттесуінің әдістері мен әдістерін меңгеруі. Маманның шығармашылық белсенділігінің өсуі қалыптасуымен қатар жүреді.Оқытудағы кәсіби құзыреттіліктің жоғары деңгейі, ынтымақтастықты ұйымдастыру қабілетімен сипатталатын балалардың белсенділігі мен бастамасын, дербестігін сақтау, балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту болып табылады. Негізінде кәсіптік еңбек саласындағы білім, дағды, дағды жиынтығы, болашақ тәрбиешіге мүмкіндік береді, және мұндай түрлендіруге психологиялық дайындық жеке еңбек ұжымының сыртқы және ішкі жағдайлары әсер етеді.

Біздің ойымызша, болашақ педагогтардың үрдісін меңгеру балалармен қарым-қатынас жалпы кәсіби дайындық деңгейіне байланысты.Осыдан барып қалыптастыруды белсендіретін педагогикалық шарттарды анықтаймыз дайындық: оқытудың формаларын, әдістері мен

құралдарын белсенді қолдану; болашақ тәрбиешілерді педагогикалық жүйелі көзқарасқа бағыттау балалармен өзара әрекеттесуді дербес жобалау кезіндегі процесс және т.б. Ең бастысы технология пәні бойынша студенттерге арнайы білім беру пәндік өзара әрекеттесу.

Болашақ тәрбиешілердің мектепке дейінгі балалармен өзара әрекеттесуге дайындығын сәтті қалыптастыруды қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар дайындық компоненттерін тиімді қалыптастыруды негіздейтін нысандарды, әдістер мен құралдарды белсенді пайдалану; студенттерді балалармен өзара іс-қимыл технологиясына арнайы оқыту; педагогикалық практика кезеңінде студенттердің балабақшадағы жұмыс орындарында педагогикалық практика бойынша әдіскер мен аға тәрбиеші тарапынан мақсатты басшылық ету, талаптардың бірлігін, студентке жеке-бағытталған тәсілді іске асыруды, педагог - "мектеп жасына дейінгі баланың" теориялық даярлығының оның практикалық қызметімен өзара байланысын қамтамасыз ету болып табылады.; болашақ тәрбиешілерді мектеп жасына дейінгі балалармен өзара әрекеттесуді дербес жобалау кезінде педагогикалық процесті жүйелі түрде көруге бағыттау.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1) Слепцова И.Ф. Проблема взаимодействия в психолого-педагогических исследованиях // Проблемы педагогического образования: сб. научн. статей / Под ред. В.А.Сластенина, Е.А. Левановой. - Выпуск 21. - М.: МПГУ - МОСПИ, 2005. - с. 124-133.
- 2) Слепцова И.Ф. Проблема формирования профессиональной готовности к педагогической деятельности студентов педколледжа // Проблемы педагогического образования: сб. научн. статей / Под ред. В.А. Сластенина, Е.А. Левановой. – Выпуск 22. - М.: МПГУ - МОСПИ, 2005. - с. 161-167.
- 3) Слепцова И.Ф. Опыт работы Одинцовского филиала Московского областного педагогического колледжа в контексте модернизации среднего профессионального образования // Проблемы педагогического образования: сб. научн. статей / Под ред. В.А.Сластенина, Е.А. Левановой. - Выпуск 22. - М.: МПГУ - МОСПИ, 2005. - с. 195-200.
- 4) Слепцова И.Ф. Проблема профессиональной подготовки практикоориентированных специалистов среднего звена / И.Ф. Слепцова ред. Р.П. Будаков; Российская академия образования, ГНУ ГНПБ им. К.Д.22 Ушинского РАО. - Электрон, журн. с библиотекой. - М.: OIMRU, 2000 - Объем 0.58 усл. печ. л. - 16.09.2006.

ӘОЖ 821.512.122

8-11 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Джакыпбекова М., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

Оспан М., 1-курс магистранты

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.,

E-mail: magzhanospan91@gmail.com

Мақалада қазіргі 8-11 сынып мектеп оқушыларының оқу сауаттылығын тереңдетіп оқытудың маңыздылығы қарастырылған. Бүгінгі таңдағы оқу сауаттылығының оқыту деңгейі, оқушылардың оны түсінуі, ұлттық біріңғай тестілеудегі оқу сауаттылығының мәні және осы бағыттың оқушы берер әсері айтылды.

Тірек сөздер: Мәтін, оқу сауаттылығы, оқушы, сауаттылық, түсіну

В статье рассматривается важность углубленного изучения читательской грамотности школьников 8-11 классов. Были озвучены уровень обучения грамотности чтения

на сегодняшний день, ее понимание учащимися, значение грамотности чтения в Национальном едином тестировании и влияние данного направления на обучение учащихся.

Ключевые слова: Текст, грамотность чтения, учащийся, грамотность, понимание

The article discusses the importance of in-depth study of reading literacy of schoolchildren in grades 8-11. The level of teaching reading literacy to date, its understanding by students, the importance of reading literacy in the National Unified Testing and the impact of this direction on student learning were announced.

Keywords: Text, reading literacy, learners, literacy, understanding

Бүгінгі таңда еліміздегі мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын арттыруға байланысты жұмыстар күннен күнге көбейіп келеді. Бұл жұмыстардың басты мақсаты – мемлекетіміздің болашағын табыстайтын сауатты азаматтарды тәрбиелеп, оқытып шығару. Осы салада жұмыс атқарып жүрген зерттеушілер функционалдық сауаттылықтың маңыздылығына аса мән беріп жүр. Әсіресе, оқу мен жазу сауаттылығын дамытудың себептеріне тоқталып өтті. Осы бағыттарды жетілдіруіне байланысты оқушының сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және оған бейімделуі артады.

Мектеп табалдырығын алғаш аттаған оқушылардың ең бірінші көріп, біліп, үйренетіні де оқу мен жазу. Оқуды меңгеру арқылы кез-келген ақпаратқа қол жеткізе алатыны айдан анық. Кіші сыныптан әріп танып, сөздерді қосып оқып үйренетін болса, ортаңғы және жоғары сыныптарда оқушылар күрделі мәтіндер мен тапсырмаларға жолығады. Сондай кезде оқу және оны түсіну қабілетінің керек деңгейде жетілмегені оқушыға өз кедергісін келтіруі мүмкін. Сондықтан да адамның жас кезінен оқу сауаттылығын дамытқан өте маңызды.

Оқушылар өздерінің жас ерекшеліктеріне қарай ақпаратты игеру деңгейі де өзгереді. Бастауыш сыныпта әріп, сөз, қысқаша мәтіндермен танысу кезеңінен өтетін болса, 5-7 сыныптар арасында оның көлемі, қолданылатын сөздердің күрделілігі біршама ұлғаяды. Ал 8-11 сынып оқушыларының мәтінді оқуға берілетін тапсырмалары мен ақпараттың ауқымы өте кең, ізденіс пен өжеттілікті ерекше талап етеді. Себебі қандай сала, қандай мамандық болмасын оқу үдерісі әрдайым жүріп тұрады. Жасөспірімдердің 14-17 жас аралығындағы уақытында оқу сауаттылығының дамуы оның білімін шыңдауға, қоғамда кәсіби қызметте сәттілікке жетуіне үлкен мүмкінді береді.

Жалпы оқу сауаттылығының маңызы жайлы біздің жерімізде жиырмамыншы ғасырдың басында халықтағы сауатсыздықты жою жұмыстары барысында қарастырылған. Зерттеуші Н. К. Крупская 1929 жылы өткен «Сауатсыздықпен күрескен қоғамның» II конгресінде осы мәселені қозғаған. Сол уақыттағы адамдардың сауатсыз болуы газет-журналдарды оқымау мен кітапхананы дұрыс қолданбаудан деп атап өткен. Одан бөртін келетін болсақ, «оқу сауаттылығы» терминіне терең мән беріліп, соған қатысты жұмыстар PISA халықаралық зерттеулерінде орын алған және 2009 жылы білім жетістіктерін бағалаудың негізі ретінде оқу сауаттылығы қарастырылған. 2012 жылы арнайы осы бағытта әртүрлі форматта мәтіндер жасалып, соларға қатысты тест сұрақтары ұсынылған болатын. 2017 жылы Қазақстан Республикасының «Білім және ғылым» министрлігі әр жыл сайын тапсыратын ұлттық біріңғай тестілеуге 20 сұрақтан тұратын, орындауға міндетті пәндер қатарына оқу сауаттылығы енген болатын.

Берілген мәліметтерге назар аударсақ, соңғы 10 жылда оқу сауаттылығын мектеп кезден бастап қолға алуға біршама жұмыстар жүргізілді. Алайда, оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыру, оқылған мәліметті түсініп, қорытынды жасау, әртүрлі бағыттағы мәтінді оқу арқылы қызығушылығын ояту, соған байланысты орынды сұрақтар мен тапсырмалардың берілу мәселесі әлі күнге дейін толықтай шешілмеген проблема екенін жасырмай айтуға болады.

Қазіргі кезде жастардың, әсіресе 8-11 сынып оқушыларының қарапайым мәтіндерді оқып түсінуі мен оны баяндап бере алуы өте маңызды. Егер де бұл жағынан қиындықтар туатын болса, ары қарай күрделі мәтіндерді талдауға мүмкіндік тіпті болмайды деп те

айтуға болады. Мысалы, жеңіл жаттығудан ауырға өту үшін біріншісін бір-екі рет қана емес, бірнеше рет үзбей жасау керек. Сол кезде ғана ауырды қолға алатын шама да пайда болады. Дәл сол секілді, қарапайым, оңай тілмен жазылған мәтіндерді оқып, тапсырмаларын жасап көрмей күрделі мәтінді түсіну әлдеқайда қиынға түседі.

Оқу сауаттылығын 8-11 сынып оқушыларына оқытудың, дамытудың ең басты маңыздылығы – оқушылар жоғарғы сыныпта оқитын болғандықтан ұлттық біріңғай тестілеуге дайындық үшін қажет. Одан бөлек, ертеңгі күні оқитын жоғарғы оқу орындарында түрлі форматта, қандай мамандық болмасын құжаттармен, күрделі ақпараттармен жолығады. Өздерінің ғылым жұмыстарына мәліметтерді іздеу барысында әртүрлі мәтіндермен жолығып, оларды оқу міндетті болады. Мамандық бойынша жұмыс атқаратын кезінде де оқу үрдісі ешқашан тоқтамайды, себебі адамның дамуы мен жетілуі берілген ілімді оқып, оны түсінуінде және іске асыруында. Бұдан біз оқу сауаттылығын неліктен арттыру керек деген сұрақтарға жауап ала аламыз. Әрине, бұл мәселені кіші сыныптан бастаған дұрыс, алайда жоғарғы сыныпта оқушы саналы түрде қандай заттың дұрыс немесе бұрыс екенін анықтай алатын мерзімде оқу сауаттылығына терең мән беретін болса, жылдан жылға төменгі сыныптарға да бұл бағытты түсіндіруге ыңғайлы болады. Бұл қорытындыны 8-11 сынып оқушыларымен жасалған практикалық жұмыстардан байқауға болады. Өйткені олардың өздерінен мәтінмен жұмыс істеу барысында қиындықтарға тап болып жатқанын көре аламыз.

Жоғарғы сынып оқушыларынан жалпы оқу сауаттылығы бойынша сауалнама алынды. Сауалнамада жалпы оқу сауаттылығы, оның қаншалықты деңгейде қажет ететіндігі, оқушылардың бұл бағыт бойынша көзқарастары анықталды. Сонымен қатар ҰБТ-ға дайындалып жүрген оқушылар да өз пікірлерін қалдырып кетті. Нәтижесінде:

- 90 % оқушы оқу сауаттылығымен тек ұлттық біріңғай тестілеуге дайындықты бастағанда ғана танысады;
- Оқушылардың басым бөлігі мәтінді оқуға ерінетіндері жайлы жазып, мәтінде берілетін мәліметтердің күрделі болмағанын қалайтынын ерекше атап өтті;
- Қазақша көнерген сөздермен мүлде таныс емес екендігін, тіпті *көнерген сөз* деген терминнің атауы ғана естерінде екенін атап өтті;
- 8 сыныпқа дейін оқу дағдысын дамытуға жұмыстар жүргізбегенін ерекше атап көрсетті;
- Оқу сауаттылығы бойынша ғана емес, жалпы мәтін түрінде берілген мәліметтермен жұмыс істеудің қиындық туғызатынын айтып кетті;
- ҰБТ-ға дайындалып жүрген оқушылардың оқу сауаттылығын барынша тез арада бітіріп, басқа пәндерге назар аударатынын, кейде мәтінді толық оқымай сұрақтарға жауап беретін жайлы жазды;

Сауалнамада алынған жауаптардың өзінен оқушылар мен олардың ата-аналары бұл маңыздылықты тек жоғарғы сыныпта ғана елейтінін көруге болады. Әрине кіші сыныптан бастап осы мәселеге көңіл бөлу туралы біршама жұмыстар жүргізілуде. Ол істердің нәтижесіне де бірден жете алмасымыз анық. Сондықтан да, оқу сауаттылығын жоғарғы сыныптарға негіздеп түсіндіру мен үйрету арқылы біраз тәжірибе жиналады.

Қорытындылай келе, оқу сауаттылығының қазіргі таңда қажеттілігін түсініп келе жатырмыз. Бұған дейін мектепте оқу сауаттылығын дамыту бойынша ешқандай еңбектер де болмап еді. Сондықтан осы мәселенің зерттелуі де үлкен маңыздылыққа ие. Ал 8-11 сынып оқушыларынан бастап мәселенің анық-қанығын шешіп алып қана жалпы барлық оқушыларға әсер ете алатынымыз анық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мирсеитова С./Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде/Қарағанды, 2008., 24-25б.
2. PISA халықаралық зерттеуін жүргізу аясында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту әдістері бойынша Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы. Тыңдаушының жұмыс дәптері // NIS- PEARSON.
3. Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі: мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Ан-Арыс, 2009. – 368 бет

ӘОЖ 821.512.122

ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЗМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Джакыпбекова М.Т.,

Смағұл Н.Б.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: snarima@inbox.ru

Қазақ тіл білімінде этнографизмдерді зерттеу өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Себебі, жасандану дәуірінде ұлтымыздың болмыс-бітімі, сипаты, құндылықтары мен бағдары, тарихи-әлеуметтік көрінісі – барлығы да этнографизмдер арқылы беріледі. Соңғы жылдары оларды түрлі салалармен сабақтастыра зерттеу міндеттері де қойылуда. Оларды жан-жақты қарастырып, зерделеу арқылы практикалық құндылығын арттырып қана қоймай, олардың жасампаз болуына да себепші бола аламыз. Ғылыми мақалада қазақ тіліндегі этнографизмдердің сипаты мен олардың зерттелуі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: этнографизмдер, мәдениет, этнографизмдердің зерттелуі, қазақ тіл білімі

Изучение этнографизма является одной из актуальных тем казахского языкознания. Это потому, что в эпоху глобализации самобытность, характер, ценности и направленность нашей нации, исторический и социальный облик - все дается через этнографию. В последние годы были поставлены исследовательские задачи по их связи с различными областями. Всесторонне рассматривая и изучая их, мы можем не только повысить их практическую ценность, но и сделать их часто используемыми. В научной статье говорится о природе этнографизма в казахском языке и их исследовании.

Ключевые слова: этнографизмы, культура, исследование этнографизма, казахское языкознание

The study of ethnography is one of the topical topics of Kazakh linguistics. This is because in the era of globalization, the identity, character, values and direction of our nation, historical and social appearance - everything is given through ethnography. In recent years, research tasks have been set for their connection with various fields. By comprehensively considering and studying them, we can not only increase their practical value, but also make them often used. The scientific article talks about the nature of ethnography in the Kazakh language and their study.

Keywords: ethnographisms, culture, study of ethnography, Kazakh linguistics

Тіл мен мәдениеттің арасындағы байланыс – адамзат өркениетін қалыптастырудың басты факторы. Себебі, тіл мен мәдениет – тарих пен болашақтың арасындағы басты дәнекер бола келіп, адамзат қарым-қатынасының негізгі өзегі болып табылады.

Адам баласы үшін барлық мәдени құндылықтардың бастауында адамзатты түсіністікке жетелейтін тілдік қатынас тұрады. Соның ішінде, этнографизмдер арқылы халқымыздың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, мәдениет ерекшеліктері көрініс табады.

Академик Ә. Қайдар: «Этнографизмдер дегеніміз - тұрмысымызда болған, әлі де қолданылып келе жатқан күнкөріс бұйымдарының белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері», - дейді [1, 19].

Тіл – адамның өмір салты мен дүниетанымын қалыптастыратын негіз. Қоғамдық-әлеуметтік қызметіне сай тіл халық танымының, болмысының айнасы; ұлт бірлігінің ұйытқысы, елдің өмір сүруінің ең басты шарты, оның қауіпсіздігінің кепіліне айналады. Тіл арқылы ұрпақ жалғастығы жүзеге асады, салт-дәстүрі көрініс табады. сондықтан тілді ата-

бабалар қалдырған мұра, мәдениет, аманат ретінде мәңгілік құндылық деп түсініп, оны көздің қарашығындай сақтап, өзінен кейінгіге жеткізу – әр ұрпақтың қасиетті борышы.

Ана тілі арқылы ұлттық дүниетаным, ұлттық болмыс, рухани құндылықтарды тану мәселелері Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Ж.Манкеева, Б.Қасым, Г.Смағұлова, Э.Оразалиева, С.Қоянбекова, Қ.Жаманбаева және тағы басқа көптеген ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан. Ғалымдардың тұжырымына сүйеніп, тілді оқыту барысында қалыптасатын ұлттық дүниетаным адамзаттың бүкіл бітім-болмысымен, қоршаған ортасымен, танымдық-қатысымдық әдеп жүйесімен, халықтың рухани әлеміндегі мәңгілік құбылыстармен тығыз байланысты болатыны тілшілер мен психолог, этнолог ғалымдардың еңбектерінде әр жағынан сөз болған.

Елімізде этнографизм туралы тек ғылыми еңбектерде сөз болған жоқ. Олардың жайынан түрлі докторлық диссертациялар мен кандидаттық диссертациялар да қорғалды. Көне түркі жазуынан бастап, қазіргі таңға дейінгі шығармалар талданып, ондағы этнографизмдердің лингвистикалық интерпритациясы талданды. Әртүрлі ғылыми журналдар мен баспаларда қазақ этнографизмдерінің этно-мәдени сипаты, мазмұны, ерекшеліктері жайлы мақалалар жарияланды.

Этнографизмдердің халқымызды өзге құлт өкілдеріне таныстырып, мәдениет алмасуда орны ерекше. Соған қатысты С.Г.Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» атты еңбегінде тіл мен мәдениеттің байланысын бірнеше аспектіде ашып көрсеткен:

1. Тіл – мәдениет айнасы;
2. Тіл – мәдениеттің алтын сандығы;
3. Тіл – тасымал құралы, мәдениетті жеткізуші;
4. Тіл – қару, мәдениеттің құралы.

Е.М.Верацагин мен В.Г.Костомаровтың: «Адамдар бір тілде сөйлесе де, әрқашан бір-бірін түсіне бермейді. Оның себебі – мәдениеттер ерекшелігінде» - деген пікірі тіл мен мәдениеттің өзара тәуелді болғанымен, олардың әртүрлі құбылыс екенін көрсетеді. Сонымен қатар, бұл пікір ұлтты анық ұғынып, оның ішіне тереңірек бойлау үшін этнографизмдерді меңгеру маңызды екенін айқындай түседі [4,216].

«Мәдениет пен тілдің қайнар көзі – салт-дәстүр», - дейді Гердер. Мәселен, қазақтың салт-дәстүрлерін тартқанда, тіл мен мәдениеттің көрінісін былай жіктеп көрсетуге болады:

- Ұлттық әдеп нормалары: отбасылық, туыстық, достық, елдік қатынасқа тән атаулар мен ұғымдар. Мысалы, нағашы, жезде, балдыз, жиен секілді атауларды отбасылық этнографизмдерге жатқыза аламыз.

- Дәстүр: қазақта шілдеханадан бастап жоқтауға дейін жалғасып жатқан әлеуметтік мәні жоғары мәдени-тағылымдық жоралғылар мол. Мысалы: шілдехана, бесікке салу, тұсаукесер, тоқымқағар, тілашар, құдалық және т.б. байланысты барлық дәстүрлер тілдік қарым-қатынаспен жүзеге асып, мәдениетпен бекиді.

- Салт: қонақ, төр, құдалық, ерулік, қыздың жолы, жігітке қатысты қойылатын талаптарға қатысты мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерде, сөз әдебі оралымдарында тіл мен мәдениеттің бірлігі толық жүзеге асады.

- Ырымдар: сакральді дүниетанымға негізделіп орныққан сөз орамдары, табу сөздер, бата-тілектер мен әртүрлі жағдаяттардағы ырымдарды білдіретін тіл бірліктері де халықтың мәдениетін көрсетумен қатар, оның ділі мен тілінің бірлігін көрсетеді.

- Тыйымдар: отбасы өмірінде балаға білім мен тәрбие беруде ауызша таралып, ұлт санасында бекіген ережелер мен заңдылықтарды білдіретін тыйым сөздер халықтың дүниетанымынан ғана емес, сол халықтың әлеуметтік мәдениетінен де хабардар етеді [2,344].

Міне, осы сынды этнографизмдердің семантикасын толық меңгерген адам ғана ұлтты толық тани алады.

Әр халықтың менталитеті оның сөз байлығынан табылады. Сөз байлығы – халықтың тарихы, мәдениеті, т.б. қандай болғанын айғақтайтын дерек. Мысалы, «ана» сөзін естіген қазақ бірден ананың аялы алақаны, ақ сүт, уыз, жақсы көретін, жақсы, мейірімді, асыл ана,

анасы бар адамдар қартаймайды, қадірлі бақыт, ең жақын адамың, әдемі, ақылды, қамқоршы, ардақты, асхана, тамақты дәмді істейтін, Жер-ана, Отан-ана, алтыннан қымбат, ауыл, мені өмірге әкелген, дүниені жаратушы, отбасы, отбасы ұясы, ұрпақ тәрбиелейтін, ақ жаулықты, жанашыр, бесік жыры, әлди, түн ұйқысын төрт бөлген, ананың көңілі балада, алақаны ысты, т.б. сөздерді есіне түсіре алады. Бұл – ұлттың тілдегі көрінісі. Тіл арқылы танылатын, сақталатын, дамитын халықтық ұғымдар.

Міне, осындай ұлттық танымымыздағы сөздерді қазақ тілін жат тіл ретінде оқытуда ұлтымыздың болмысын беру үшін және қазақ тілі – ана тілі болып табылатын балаларға оқытуда тәрбие құралы, ата-бабалырымдан қалған негізгі аманат ретінде қолдана аламыз, солайы болуы да керек. Өйткені, этнографизмдер арқылы ұлтымыздың сипаты көрініс тауып қана қоймайды, тіліміздегі шұрайлы сөздер сақталады, ұмыт болған ұлттық құндылықтарымыз жаңғырады және қолданыстан шығып қалған салт-дәстүрлерді қайтадан айналымға енгізуге мүмкіндігіміз туады.

Антропоцентристік парадигмаға сай соңғы жылдары мәдени білім аясында халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрі, ұлттық болмысы қатар зерделенуінің мәні осында. Тіл білімінде сөз табиғатын тану, оны ұлттық дүниетаныммен, ұлттық құндылықпен байланыстыру басты заңдылыққа айналды. Академик Ә.Қайдардың: «ана тіліміздің бай қоры – ұлттық болмыс-бітімді танытатын тілдік этнодеректердің қазынасы» деген пікірі қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениетті сабақтастыратын «лингвомәдениеттану» саласының жаңа бағытта өрістеуіне жол ашты (Қайдар Ә.) [1,125].

Осылайша, қазақ этнографизмінің зерттелуі тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі есебінде де дамып, қазақ тіл білімінің жаңа сатыға көтеріле түсуіне, жаңа бағыттағы ғылыми еңбектердің дүниеге келуіне де өз үлесін қосуда.

Қорыта келе, ұлтымыздың айнасы, халқымыздың болмысы болған этнографизмдердің, соның ішінде, қазақ этнографизмдерінің зерттелуі қазақ ғалымдарының назарынан тыс қалмай, шетелдік ғалымдардың да қызығушылығын арттырған.

Тілді сақтау – ұлт пен ұлысты, ел мен жерді сақтаудың алтын қазығы бола отырып, қазақ халқы үшін қазіргі жағдайда әлемде өз орнын бекітудің алғышарты да болып табылады. Өйткені тіл – адамзат болмысындағы ең басты рухани құндылық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қайдар Ә. Этнолингвистика. Алматы: Білім және еңбек, 1985.
2. Оразбаева Ф. Ой өрнегі - сөз. Алматы: Ан Арыс, 2020.
3. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры. Мәскеу: Прогресс. 1985
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Мәскеу: Индрик, 2005

ӘОЖ 821.512.122

ОРТА МЕКТЕПТЕ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Джакыпбекова М.Т., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

Тұрсынханова А.Т., 1-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

ms.tursynkhanova@mail.ru

Прозаны оқыту мәселелерінің зерттелу тарихына арналған іргелі еңбектердің осы күнге дейін жазылмағандығына байланысты қазақ әдебиетінің білім мазмұнындағы алатын орнын түбегейлі тексеріп, осы пәннің ғылыми қалыптасуына ат салысқан ғалымдар мен әдіскерлердің ой-пікірлерін жинақтап, бір ізге түсіру қажеттігі

туындайды. Олар ұстанған әдістемелік ой-пікірлердің прозаны оқыту әдістемесіндегі маңызы мен мәнділігін ғылыми тұрғыда дәйектеу де зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді. Ғылыми мақалада орта мектепте прозаны оқыту мәселелері, оны зерттеушілер мен әдістемелік ой-пікірлер жайлы жазылған.

Тірек сөздер: проза, прозаны оқыту, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі, әдіс-тәсілдер, прозаны оқытудағы зерттеулер.

В связи с тем, что до сих пор не написаны фундаментальные труды по истории преподавания прозы, необходимо тщательно изучить место казахской литературы в содержании знаний, собрать мнения ученых и методистов, участвовавших в научной работе. Формирование этого предмета, и поставить их в одном месте. Важность и значимость вытекающих из них методологических идей в методике обучения прозе в научном отношении также показывает актуальность исследовательской работы. В научной статье описаны проблемы преподавания прозы в средней школе, ее исследователи и методические идеи.

Ключевые слова: проза, обучение прозе, методика обучения казахской литературе, методика, исследования в обучении прозе.

Due to the fact that fundamental works on the history of teaching prose have not yet been written, it is necessary to carefully study the place of Kazakh literature in the content of knowledge, collect the opinions of scientists and methodologists who participated in scientific work. Shaping this item, and put them in one place. The importance and significance of the methodological ideas arising from them in the methodology of teaching prose in a scientific sense also shows the relevance of the research work. The scientific article describes the problems of teaching prose in high school, its researchers and methodological ideas.

Keywords: prose, teaching prose, methods of teaching Kazakh literature, methodology, research in teaching prose.

Әдебиет қашаннан «өмір оқулығы» деп аталған. Әдебиет арқылы оқушы өмірді, қоршаған ортаны, адамды танып біледі.

Әдебиет өзгермелі, дамып отыратын ғылым. Оны осы қасиетіне сай оқып үйрету де кемелденіп отырады. Әдебиет пәнін оқып үйрену бағытындағы әдіс-тәсілдер үнемі жетіліп отырады. Жаһандану дәуірінде адами капиталға қойылатын талап басқаша болғандықтан, әдебиетті оқытуда да жаңа талаптар қойылады. Қазіргі әдебиетті оқытуға қойылатын басты талап – жастарға берілетін білімнің нәтижелілігі, шығармашылық тұрғыда құрылуы, олардың кеңістікте ойлау дағдыларын дамытып, функционалдық сауаттылықтарын арттыру.

Әдебиетті оқыту десе, әрине, ең алдымен, ойымызға оралатыны – көркем шығармалар. Оқушыларға прозалық шығармаларды оқытпай, әдебиеттен толыққанды білім беру мүмкін емес.

Жағартылған оқу мазмұны бойынша жалпы білім беретін орта мектептердің 5-сыныбынан бастап, 11-сыныбына дейін прозалық шығармалар қамтылған.

Көп ретте прозалық шығарма, оның ішінде көлемді туындылар үстірт қана өтіледі. Оған себеп, біріншіден – шығарманың ауқымдылығы, мазмұнының көпқырлылығы, мәтіннің психологиялық жағынан күрделілігі; екіншіден – шығарманы оқып үйренудегі уақыттың аздығы, бір сарынды әдіс-тәсілдердің қолданылуы. Көркем мәтінге барудағы жол – мазмұнды игеруден басталады.

Мұғалімдер өздерінің тәжірибеден өткен, орныққан әдістерін жастарды ізденіске, ойландыруға, білім нәтижесін игеріп, оны шығармашылық түрде әрі қарай жетілдіруге, жастардың санасын ізгілендіруге бағыттап отырады. Осы ретте әдебиетті жастардың санасына серпін әкелетін, адамгершілік ізгі мұраттарға бастайтын рухани дүние деп қабылдауымыз керек.

Канипа Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесі» еңбегінде: «Балаларға көркем шығарманы оқыту, кітапқа деген құмарлығы, сөз өнеріне деген ынтасы мен құлшынысын

дамыту – мектептерде әдебиетті оқыту, одан білім берудің аса маңызды, әрі күрделі жұмыстарының бірі болып табылады» [2,16],- деген пікірі арқылы прозалық шығармаларды оқытудың күрделілігі жайлы айтып өткен.

Әдебиеттану әдіснамасындағы күрделі мәселелердің бірі – мазмұн мен пішіннің бірлігін басшылыққа ала отырып, талдау тәсілдері мен жолдарын табу.

Көркем мәтінді талдау шығармашылық жұмыстарды талап етеді. Қай көркем шығарманы оқыса да, оқушылардың ол туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Біреуге қатты ұнаған шығарма екіншісіне ұнамауы мүмкін. Оқушы көркем туындыны өз дүниетанымы, сезімі, білім дәрежесіне байланысты қабылдайды. Әдеби талдаудың басты мақсаты – оқушылардың өзіндік қабылдауларын, пікірін – әдебиеттану ғылымының талабына сай ғылыми арнаға бағыттау болып табылады» [2,23],- деп көркем шығарманы сыныпта талдаудың әдіс-тәсілдері мен көрнекіліктерін, оқыту технологияларын анық көрсетіп берген.

Береке Жұмақаева «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» атты еңбегінде прозалық шығармаларды оқыту ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың тиімді жолдарын көрсетеді. Сонымен қатар, оларды талдау кезінде жанрлық ерекшеліктеріне қарай талдауды басшылыққа алады. Көркем шығарманы талдау – оқушының негізгі әрі белсенді әрекеті екенін атап өтеді [5,91].

Прозалық шығармалар және оларды оқыту әдістемесіне қатысты іргелі зерттеулер жоқ емес. Орыс әдебиеттануында В.М.Жирмунский, Н.И.Конрад, М.П.Алексеев, Г.Н.Поспелов, М.Б.Храпченко, Н.Г.Неупокоева, В.И.Кулешов, И.Ф.Волков, П.А.Николаев, шетел әдебиеттануында А.Дима, Д.Дюришин және т.б. сияқты ғалымдарды айта аламыз.

Қазақ әдебиеттануында да прозалық шығармалардың сипаты және оларды оқыту әдістемесіне қатысты жан-жақты аспектідегі зерттеулер бар. Атап айтсақ, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Р.Нұрғали, Р.Бердібай, Ж.Дәдебаев, З.Бисенғали, Қ.Әбдесұлы, Т.Есембеков, Қ.Алпысбаев, А.Ісмақова, Б.Майтанов, Т.Рақымжанов, А.Қыраубаева, Қ.Бітібаева т.б. зерттеушілерді атауға болады. Бұл зерттеушілер кейінгі дәуірлерде Алаш қайраткерлерінің үзілген жолын жалғады. Ал прозалық шығармаларды оқытуға қатысты алғашы көзқарастар А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, С.Сейфуллин, С.Сейітов т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алды.

Орта мектептегі прозалық шығармаларды оқытуды жалпылама ғана емес, жеке-жеке әр автордың шығармашылығына тоқтала отырып жазылған зерттеу еңбектері де бар. Мысалы, С.Қалиевтің «Мектепте Ғ.Мүсірепов шығармаларын оқыту» тақырыбындағы зерттеуі, «Абай жолы» романын оқытуға қатысты зерттеулер, Рақымжан Отарбаев шығармашылығын оқытуға қатысты зерттеулер және т.б.

Оқушылардың мәтінді түсініп, нақты сюжетті меңгеруінде жоспардың атқаратын рөлі айтарлықтай. Мұғалім жоспарды екі жолмен ұсына алады. Жоспарды оқушыларға дайын күйде алдын ала бере отырып, сол арқылы шығарманың сюжетін ашып, рет-ретімен баяндауға жол салуға болады немесе мұғалім мәтін мазмұнын аша отырып, оқушылармен бірлесе жоспар құрады.

Қорыта келе, Қанипа Бітібаева айтқандай: «Мектепте әдебиетті оқытудың күре тамыры көркем мәтінді оқу мен талдау жұмыстары болып табылады. Көркем мәтінді оқыту, оны талдауға баулу – әдебиет мұғалімінің де ең негізгі қызмет, мақсаты» [2,54]. Мұғалім бұл қызметін орындап, диттеген мақсатына жету үшін ең қажеттісі, әрине – дұрыс таңдалған әдіс-тәсілдер. Оларды пайдалану кезінде де ғылыми-әдістемелік ой-пікірлерді ескере отырып таңдаған абзал.

Прозалық шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру. Оқушы әр прозалық шығарманы меңгерген сайын туындыны толықтай тұла бойына сіңдіруі керек, сонымен біте қайнасып, жанына жалау етуі керек. Олай болуы үшін мұғалімнің шеберлігі өте маңызды. Ол, әрине, өздігінен қалыптаса қоятын дүние емес, терең ізеністен, мол тәжірибеден келетін нәрсе.

Әрбір пән өмір құпиясын өзінше бедерлейді. Оның ішінде, әдебиет «өміртану құралы» бола отырып, ондағы көкейкесті мәселелерді адам тіршілігі мен болмысына тән сипаттарды терең ашады. Проза – әдебиеттің бір жанры, қара сөзбен жазылған көркем шығарма.

Қазақ әдебиеттану ғылымында шағын көлемді эпикаға тән жанрлық түрлердің бірі ертегілер болсын, көлемді романдар мен трология, эпопея болсын, жалпы, прозалық шығармалар, оларды оқытуға қатысты әдістемелік еңбектер, дидактикалық материалдар өте көп. Соларды жүйелі пайдаланып, орнымен қолдансақ, оқушының жанын шығармаға ендіру оңай болмақ.

Әдіскер-зерттеушілердің прозалық шығармаларды оқытуға қатысты қалдырып кеткен құнды еңбектерін зерделеп, біріздендірсек, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымындағы негізгі бір арна жүйеге келер еді.

Ел боламын деген жұрт өткенін түгендемей, бүгінгісін бүтіндей алмайды. Бүгінгімізді бүтіндеп, болашаққа бағдар алып, нық сеніммен қадам басу үшін ғылыми еңбектерге шолу жасау өте маңызды болып табылады. Өз зертеуімізде прозаны оқытуға қатысты жазылған зерттеу еңбектеріне азды-көпті шолу жасауға тырыстық. Алдағы уақытта бұл еңбектердің саны арта түседі деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әрінова Б.Ә. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Жазушы, 2004. – 196 бет
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 242 бет
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту: Екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2003. – 336 бет
4. Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2014. – 204 бет
5. Жұмақасева Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қыздар университеті, 2015. – 242 бет
6. ҚР Оқу-ағарту министрлігі. 2022-2023 оқу жылына арналған әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім академиясы, 2022. – 332 бет
7. Рүстемова Ж. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Қарағанды: Ақнұр, 2019. – 164 бет

ӘОЖ 14.29.29

СЕНСОРЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ППТК АЯСЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУ

Елеуова С.С., мұғалім логопед, мұғалім- сарапшы

Талдықорған қаласы «№1 Психологиялық- педагогикалық түзеу кабинеті» КММ

E-mail: samalja82@gmail.com

Бұл мақалада сенсорлық интеграция әдісі арқылы балалардың сенсорлық ойындар арқылы сабақтарда қызығушылығын арттыруға және артикуляциялық аппаратының икемділігін арттырады, балалардың сөйлеу тілін дамытуға болатыны туралы жазылған.

Сенсорлық интеграция - бұл адамның жүйке жүйесі сезімінің рецепторларынан ақпарат алатын қызмет. Бұл әдіс қоршаған ортадан ойын арқылы баланың немесе ересек адамның вестибулярлық салаларына әсер ететін арнайы жабдықты пайдаланып сезімталдықты реттеу болып табылады. Балаларға арналған сенсорлық интеграция миға қоршаған ортаға және адамның сенсорлық жүйелеріне әсер ететін сыртқы сигналдарға қажетті білім беруіне көмектеседі.

Тірек сөздер: сенсорлық интеграция, мақсаты, негізгі логопедиялық жұмыстарының бағыттары, ойындары.

В этой статье рассказывается о том, как с помощью метода сенсорной интеграции можно повысить интерес детей к занятиям с помощью сенсорных игр и повысить гибкость их артикуляционного аппарата, развивать речь детей. Сенсорная интеграция-это деятельность, посредством которой нервная система человека получает информацию от рецепторов чувств. Этот метод заключается в регулировании чувствительности с помощью специального оборудования, которое воздействует на вестибулярные области ребенка или взрослого через игру из окружающей среды. Сенсорная интеграция для детей помогает мозгу обучать, необходимые для внешних сигналов, влияющих на окружающую среду и сенсорные системы человека.

Ключевые слова: сенсорная интеграция, цель, направления основной логопедической работы, игры.

In this article, it is written that through the method of sensory integration, it is possible to increase the interest of children in classes through sensory games and increase the flexibility of the articulation apparatus, develop children's speech. Sensory integration is a function that receives information from the sensory receptors of the human nervous system. This method is to regulate sensitivity using special equipment that affects the vestibular spheres of a child or adult through play from the environment. Sensory integration for children helps the brain to give the necessary knowledge to the environment and external signals that affect human sensory systems.

Keywords: sensory integration, purpose, directions of the main speech therapy work, Games.

Қазіргі уақытта сенсорлық бұзылулар шамадан тыс көбейіп келеді. Бұндай бұзылуларды эмоционалдық реакциялар бар бұзушы мінез-құлыққа ұқсатуы мүмкін. Сенсорлы интеграцияның бұзылу себебін әлі күнге дейін зерттеушілердің айтуынша белгісіз. Сенсорлық интеграция мәселесі белгілі бір заттардың әсерінен немесе сенсорлық ынталандырудың болмауынан да туындауы мүмкін. Сенсорлық интеграция ол пренатальды кезеңде басталғанмен, баланың алғашқы 3 жылында ең қарқынды және шамамен 7 жасқа дейін созылады.

Сенсорлық интеграция әдісінің мақсаты.

Сенсорлық интеграцияның мақсаты- орталық жүйке жүйесі бойынша сенсорлық ынталандыруды, күшейту, теңгерімдеу және дамыту.

Сенсорлық бөлме тітіркендіргіштерінің жіктелуі:

Жарық терапиясы және бояу терапиясы - көру қабілетіне әсер етеді. Жұмсақ жарық - бейбітшілік. Жарқын жарық - толқу.

Дыбыстық терапия – есту қабілетіне әсер етеді. Пассивті және белсенді болуы мүмкін. Сабырлы әуезді музыка, табиғат үндері – тыныштық. Механикалық дыбыстар, электронды музыка, әртүрлі тональдық күші бар жұмыс – толқу.

Тактильді сезімдер – тері рецепторларына әсер етеді. Жұмсақтық, жылылық, нәзіктік сезімдері – тыныштық. Шыңырау, қысым, діріл – қозу. Массаж жабдығын пайдалану бұлшықет кернеуін жеңілдетеді және қан айналымын жақсартады.

Сенсорлық бөлмеде не болады?

- Табиғат дыбыстарын қайталайтын магнитофон;
- Хош иісті құрылғылар (диффузорлар, шамдар);
- Жұмсақ жастықтар мен көрпелер;
- Көпіршікті түтіктер;
- Бұршақ қаптары;
- Массаж креслолары мен төсеніштері;
- Түнгі шамдар, арнайы шамдар, лава шамдары. Кешенді түзету құрылымына сенсорлық компонентті енгізу балалардың коммуникативті дағдыларын дамытуда жоғары нәтижелерге жетуге оң әсер етеді.

Туннельдер мен шатырлармен ойындар.

Екеуі де сенсорлық интеграция үшін өте пайдалы. Олар жалпы моториканы дамыту үшін пайдалы. Туннель арқылы жай ғана жорғалап жүргенде де, бала үйлестіруді дамытады.

Туннельге әртүрлі заттар қойылса немесе оған кілем төселсе, баланың тактильді тәжірибесі байытады.

Проприоцептивтік және вестибулярлық реакцияларды жақсарту үшін бала ішінде болған кезде туннельді аздап шайқауға болады.

Сенсорлық тітіркендіргіштермен шамадан тыс жүктелген балаларға қажет қауіпсіз ортаны құру үшін шатырларды пайдалануға болады

Вестибулярлық қозғалыстарға арналған құрылғылар.

Вестибулярлық қозғалыстар (немесе проприоцептивтік ынталандыру) нәрестенің көңіл-күйін көтеруі немесе керісінше оны тыныштандыруы мүмкін. Кез келген жағдайда мұндай ынталандыру қажет және терапияның бөлігі болуы керек. Баланың осындай тәжірибеге ие болуы үшін бірнеше ұсыныстар бар:

- тербелетін ойыншықтар;
- Billgou тақтасы;
- сенсорлық гамак;
- сенсорлық шұлық;
- Кислинг жұмыртқасы (сенсорлық жұмыртқа);
- үлкен терапиялық шарлар

Сенсорлық интеграция проблемалары жалпы дамудың, соның ішінде сөйлеудің бұзылуына әкеледі.

Сондықтан баланың сезімталдығын қалыпқа келтіру үшін логопедтер өз жұмыстарында сенсорлық интеграция әдісін – сезім мүшелерін ынталандыру арқылы сөйлеуді дамытуда қолданады.

Сенсорлық-интегративті логопедиялық жұмыстың бағыттары

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен жұмыс істеуде логопед (М. И. Лынская) сенсорлық интеграцияның келесі элементтерін пайдаланады:

- сенсорлық-интегративті артикуляциялық гимнастика — сезімталдықтың негізгі түрлеріне негізделген ойын түрінде артикуляциялық аппараттың ерікті қимылдарын, сөйлеу тынысын дамыту. Мысалы, ақжелкеннің бір бұтағын ерніңізбен ұстау;

- мультисенсорлық аспаптармен логопедиялық массаж – Wilbarger щеткалары, тастар, раковиналар, розмарин бұтақтары қолданылады;

- сенсорлық-интегративті логоритмика – сөйлеу мен қозғалыстың интеграциясы; сенсорлық ынталандыруға негізделген лексикалық-грамматикалық жұмыс;

- сенсорлық науалар – иіс сезу, дәм сезу және тактильді қасиеттері бар материалдары бар науалар; Мысалы: **Ароматерапия** - белгілі бір иістерді сезбейтін немесе оларға өте сезімтал балалармен жұмыс істеудің тамаша тәсілі. Ароматерапия ынталандырудың тамаша құралы болып табылады:

- даршынның «корица», цитрустың иісі қуаттандырады;
- лаванда есте сақтау қабілетін жақсартады, босаңсытады;
- апельсиннің иісі босаңсытады, тыныштандырады және дененің сергектігін қалпына келтіреді;

- хош иісті заттың иісі денені тыныштандырады, босаңсытады, күйзелістен арылтады;

- Зире иісі шамадан тыс күш салу көріністерімен күреседі.

- сенсорлық қораптар – баланың ішіндегісін ұстауға, зерттеуге және зерттеуге мүмкіндік беретін толтырылған контейнерлер;

- сенсорлық ойындарда буын құрылымын түзету;

Логопед балалардың сөйлеу тілін дамытуға арналған сенсорлық ойындар.

Баланың жетекші іс-әрекеті ойын болғандықтан, логопед балаға жаңа сенсорлық тәжірибе беретін, демек сөйлеудің дамуын белсендіретін әртүрлі ойындар мен жаттығуларды қолдана алады.

Ойындар көру, есту, иіс сезу, тактильді, қозғалыс сезімдерін ынталандыруға бағытталуы керек. Мысалы, құммен, матамен, қағазбен, жемістермен, ыдыс-аяқпен, жармамен және ұнмен ойнауға, қозғалуға, салуға, сыбдырлауға және қағуға болады.

Мұның бәрі жүйке жүйесін ынталандырады және сенсорлық интеграцияны жақсартады. Дәстүрлі логопедиялық әдістермен бірге сөйлеудің даму динамикасын жақсартады.

Тактильді сезімнің дамуымен сенсорлық ойындардың әртүрлі нұсқалары қолайлы, оның мақсаты балаға жаңа сенсорлық сезімдер беру.

Ұсақ моториканы дамытамын, текстурасы мен тығыздығы әртүрлі материалдармен жұмыс істеймін. Лексикалық тақырыптар аясында балаларға «Дөңгелек (сопақ, үшбұрыш) пішінді жемістерді ата», «Көкөністі (жемісті) пішіні (түсі бойынша) тану», «Ғажайып қапшық», «Таны» сияқты ойындарды ұсынылады. Ал контур бойынша «объект», «Ойлан, мен сенің арқаңа қандай хат жазамын».

Сондай-ақ балалардың сөйлеудің әртүрлі аспектілерін дамытуға арналған «Фробельдің сыйлықтары» ойын жиынтығына негізделген «Логопедиялық ойын мозаикасы» жинағын пайдаланады. Балалар геометриялық пішіндермен, түстермен танысады, схемалар бойынша сурет салуды үйренеді. Логопедиялық сабақтарда әртүрлі мозаиканы қолдануға болады.

Мысалы, ойын «қолмен ұста да айт!» немесе «Алақанда не бар?» деп аталады. Балаларға заттың пішінін білдіретін сын есімдерді құруға үйретеміз (Анасы баласына сабын бергісі келеді, бірақ оны бірден көрсеткісі келмейді, бала сабынның пішінін тұрту арқылы анықтауға көмектесіңіз). Бала қолын қорапқа салады, фигураны таңдайды, оның пішінін атайды және сөз тіркесін құрастырады: «Анам Катяға сопақ (шаршы, дөңгелек) сабын берді», фигураны алып, түсін атайды. Басқа нысандардың пішінін де атауға болады.

Балалар мұғалімдермен бірге бояулармен (саусақпен, алақанмен, штамппен сурет салу; түстерді араластыру, түстерді бір-біріне ағу), сумен, сабын көпіршіктерімен, мұзбен ойнайды. Құммен, табиғи материалмен ойнау. Маталар мен қағазға арналған ойындар: біз маталар мен қағаздың әртүрлі түрлерін ұстаймыз, содан кейін біз сыбдырлай бастаймыз және осы материалдарды өзімізге орап аламыз.

Қол массажшылары бар ойындар: біз су-джок массажерлерімен қол массажын жасайды.

Дәм сезімін дамыту үшін балаларымен «Жемістерді (көкөністерді) дәміне қарай таны» ойынын ойнауды ұсынылады.

Біз сондай-ақ көру және есту процестерін дамытамыз. Мектепке дейінгі жаста бес негізгі сезім мүшелерінің дамуына үлкен көңіл бөлінеді - бұл көру, иіс, сипап сезу, есту және дәм сезу.

Адамның қоршаған дүние туралы ақпараттың негізгі көлемін көру арқылы алады.

Көрнекі қабылдауды үйрететін ойындар: бақылауды, зейінді, есте сақтауды дамытады, заттардың түсі, пішіні, өлшемі, кеңістікте орналасуы туралы түсінік қалыптастырады, сөздік қорын арттырады, мысалы, «Ұқсастық пен айырмашылықты тап», «Бірдей тап», «Не артық?», «Не өзгерді?», «Қатарды жалғастыр», «Жолдағы аңдар», «Графикалық диктанттар», «Затты тап» (қабатты суреттер), «Әріптерді түзету».

Дыбыстарды автоматтандыру кезінде «Аралар мен бал ұялары» ойындарын қолданамыз (Ш дыбысын автоматтандыру), бала нысанды көлеңкемен түзетеді; «Үштік» ойынында (р, ш дыбыстарын автоматтандыру) бала суреттерді - затты, оның көлеңкесін және контурын жинайды

Есту арқылы қабылдау акустикалық (есту) зейіннен басталып, сөйлеу дыбыстарын тану және талдау арқылы сөйлеудің мағынасын түсінуге әкеледі. Арнайы таңдалған дидактикалық ойындар дыбыстық сигнал бойынша «Бала не ойнайтынын тап» (музыкалық аспаптардың дыбыстары), «Кім шақырды?», «Дыбыстар», «Ненің дауысы?» (жануарлардың дауысын тыңдап, тап)». Қоршаған ортаның көптеген объектілері мен объектілерін өзіне тән дыбыстар мен шулар арқылы ажыратуға, олардың әрекеттерін сигналдарын түзетуге және т.б., бұл есту қабылдауындағы кемшіліктерді түзетуді білдіреді.

Мысалы, фонематикалық процестерді дамыта отырып, біз «Тыңда, қандай дыбыстар?»(заттар жасайтын дыбыстар)», «Мен қандай дыбыс айтатынымды тап (дауысты дыбыстардың артикуляциясы)», «Әріптерді тап» (көлеңкеленген, дұрыс жазылмаған) ойындарын ойнаймыз.

Ауа ағымын дамыту үшін біз суы бар контейнерді қолданамыз - біз қайықтарды, «Шалғындағы көбелектер», «Футбол» нұсқаулықтарын жібереміз.

Сенсорлық даму басқа әрекеттерде де кездеседі, балалар майшаммен, құммен сурет салады, алақанмен және аяқпен әртүрлі жолдармен жүреді.

Іс-әрекеттің барлық түрлерін біріктіруге сенсорлық көзқарас тиімді, өйткені психикалық процестерді дамытудың әрбір факторы (ойлау, есте сақтау, зейін) сөйлеуді дамыту, қарым-қатынас, ойын, қозғалыс, мотивация, әлеммен байланыс, ерік, қиял.

Сенсорлық интеграция - бұл балаларды вербалды және вербалды емес қарым-қатынасқа ынталандыратын, жалпы оқытудың дамуына ықпал ететін күрделі әдіс.

Осылайша, сенсорлық құралдармен ойындар баланың қызығушылығын оятуға, назарын аударуға, демалуға, тапсырманы барынша сәтті орындауды қамтамасыз етуге, психикалық және сөйлеу процестерін дамытуға көмектеседі. Бұл да балалардың жан-жақты және үйлесімді дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Андреева Е.Л., воспитатель МАДОУ «Детский сад № 77», г. Череповец
2. Беляева О.Н., педагог-психолог МАДОУ «Детский сад № 77», г. Череповец
3. Беляева С.В., воспитатель МАДОУ «Детский сад № 77», г. Череповец
4. Ботичева И.Н., воспитатель МАДОУ «Детский сад № 77», г. Череповец
5. <https://nsportal.ru/detskiy-sad/logopediya/2020/11/28/sensornaya-integratsiya-v-logopedicheskoy-rabote-s-detmi-s-tnr>.
6. <https://www.art-talant.org/publikacii/27565-sensorno-integrativnaya-artikulyacionnaya-gimnastika-po-lynskoy-m-i-kak-priem-neyrostimulyacii>
7. <https://www.maam.ru/detskijasad/sensorno-integrativnaja-artikuljacionaja-gimnastika-po-lynskoi-m-i-kak-priem-neirostimuljaci.html>

УДК 811.161.1

ДЕРИВАЦИОННЫЕ СВЯЗИ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ МНОГОЗНАЧНОГО СЛОВА

Есимкулов Б.Н., к.ф.н.,

Коскенова А., Калиакбар А., магистранты РЯЛМ-211

Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: esimkulov.63@mail.ru, koskenova@inbox.ru, kaliakbar.ayazhan@gmail.com

В статье рассматривается идея регулярной полисемии в русском языке. Анализируется семантическая структура глагольного слова. Проводится компонентный анализ семантической структуры слова.

Ключевые слова: полисемия, структура многозначного слова, семантический компонент, сема, деривационная связь, интегральный семантический признак

Мақалада орыс тіліндегі тұрақты полисемия идеясы қарастырылады. Етістік сөздің семантикалық құрылымы талданады. Сөздің семантикалық құрылымына компоненттік талдау жасалады.

Тірек сөздер: полисемия, көп мағыналы сөздің құрылымы, семантикалық компонент, сема, туынды байланыс, интегралды семантикалық белгі

The article discusses the idea of regular polysemy in the Russian language. The semantic structure of the verb word is analyzed. A component analysis of the semantic structure of the word is carried out.

Keywords: polysemy, structure of a polysemous word, semantic component, sema, derivational connection, integral semantic feature

В общей проблематике исследования многозначности особое место занимают два круга вопросов. Одни соотнесены с исследованием семантической структуры слов, другие касаются определения семантических границ слова, разграничения полисемии и омонимии.

Изучение внутрисловного семантического комплекса многозначного слова ведется в лексикологии в двух параллельных направлениях. С одной стороны, исследуются закономерности объединения значений в структуре полисеманта, с другой стороны, устанавливаются особенности их синтагматических связей (Апресян Ю.Д., Гак В.Г., Гайсина Р.М., Кубрякова Е.С., Котелова Н.З. и др.). Если межсловный аспект полисемии представлен в целом ряде работ, то внутрисловный аспект оказывается менее изученным.

На соотнесенность деривационных характеристик значений полисеманта и их синтагматических характеристик (как одного из основных показателей типологического статуса значения) указывал В.В. Виноградов [1]. Необходимо отметить, что на сегодняшний день эти два аспекта в общей характеристике семантической структуры многозначного слова остаются пока изолированными, что вызывает необходимость углубленного комплексного анализа внутрисловного семантического содержания полисеманта.

Целостность структуры многозначного слова подтверждается не только наличием деривационных связей между отдельными значениями, но и их регулярностью.

Идея регулярности, идущая от М.М. Покровского («слова, сходные или прямо противоположные по значению друг с другом, ассоциируются и проходят сходную или параллельную историю») [2, с. 36], в разное время высказывалась многими лингвистами. Явления регулярных семантических изменений в немецком языке рассматривались в работах Г. Пауля и В. Вундта, на материале французского языка к этим явлениям обращались М. Бреаль и Ш. Балли. С. Ульманн изучал вопросы регулярности семантических сдвигов в английском языке. Существование целого ряда работ, выполненных в последние десятилетия на материале английского, немецкого, шведского, литовского языков, свидетельствует об актуальности проблем, связанных с изучением регулярности.

Применительно к семантической структуре многозначного слова в русском языке идея регулярности, в общем виде высказанная Д.Н. Шмелевым [3], получила развитие в целом ряде работ [4] и другие..

Д.Н.Шмелев определяет регулярную полисемию как «последовательный охват определенной группы общей формулой переноса» [5, с.64], ограничивая тем самым распространение регулярных внутрисловных связей рамками узких парадигматических объединений.

Ю.Д. Апресян дает более широкое определение регулярности, позволяющее описывать это явление в границах слов различных частей речи: «Полисемия слова А со значениями a_i и a_j называется регулярной, если в данном языке существует по крайней мере еще одно слово со значением b_i и b_j , семантически отличающимися друг от друга точно так же, как a_i и a_j , если $a_i - b_i$, $a_j - b_j$ попарно несинонимичны» [6, с. 516].

Первоначально следуя за Д.Н. Шмелевым в понимании регулярной полисемии, а затем принимая точку зрения Ю.Д. Апресяна, А.П. Чудинов на материале глагольной лексики выделяет модели регулярной многозначности: общие, частные и специальные [3, с. 25], понимая под моделью схему образования производных значений, абстагированную от конкретных лексических единиц. При этом подчеркивается, что модель является единицей описания однотипных производных значений и что для нее характерна «с одной стороны, семантическая близость объединяемых ею слов в основных значениях, а с другой – семантическая близость этих слов во вторичных значениях» [4, с. 21].

В отличие от рассмотренных точек зрения, в настоящей работе в понятие регулярности применительно к семантической структуре многозначного глагольного слова вкладывается несколько иное содержание. В аспекте регулярности рассматриваются, во-первых, интегральные семантические признаки, структурирующие внутрисловный семантический комплекс многозначного глагола; во-вторых, синтагматические особенности глагольных значений и, в-третьих, направления ассоциирования, формирующие ассоциативную структуру глагольного слова-стимула, и отдельные ассоциаты в рамках этих направлений (о направлениях ассоциирования и ассоциативной структуре слова см. ниже).

Явления регулярности рассматриваются в настоящем исследовании на базе тех глагольных полисемантов, семантическая структура которых содержит «прямую» деривационную линию (то есть, не имеет переносных значений). При отборе таких полисемантических глагольных слов возникают некоторые трудности из-за нечеткости объективных признаков выделения переносного значения. Иногда для значений, обладающих признаками переносных, это качество не отмечено в словарях. Ср., например, словарные толкования глагола *зевать*, помещенные в «Словаре современного русского литературного языка» АН СССР в 17 томах (в дальнейшем - БАС) и в МАС.

БАС: «Зевать. 1. Непроизвольно делать глубокий вдох широко открытым ртом, сразу же выдыхая воздух. 2. перен. Разг. Смотреть на кого-, что-л. с пустым любопытством, глазеть. 3. перен. Разг. Быть невнимательным, ненаблюдательным, рассеянным. 4. Простореч. Громко кричать, орать».

МАС: «Зевать. 1. Непроизвольно глубоко вдыхать воздух широко раскрытым ртом, сразу же затем его выдыхая (при желании спать, при усталости и т.п.). 2. Разг. Смотреть на что-л. с праздным любопытством; глазеть. 3. Разг. Быть невнимательным, нерасторопным; упускать благоприятный случай. 4. Обл. Громко кричать, орать».

Целостность семантической структуры обеспечивается деривационными связями, существующими между отдельными значениями многозначного слова, которые имеют общий семантический компонент, или интегральный семантический признак (он, однако, не может быть квалифицирован как «общее» значение). Организующим семантическую структуру центром является исходное значение полисеманта. Все производные значения характеризуются деривационной связанностью, мотивированностью исходным значением.

Анализ семантической структуры глагола *встретить* позволит конкретизировать общую схему компонентно-аналитической процедуры.

По данным толковых словарей, семантическая структура названного глагола включает три значения: «1. Увидеть идущего на встречу, сойтись с ним. 2. Выйдя навстречу прибывающему (прибывающим), принять, приветствовать их. 3. Ответить чем-л. на появление кого-чего-л. на какие-л. действия и т.п.»

Использование интроспективно-логических приемов с опорой на словарные толкования, а также применение метода оппозиций, метода словарных дефиниций и метода словообразовательного потенциала при выявлении и уточнении компонентного состава отдельных значений полисеманта позволяет представить состав исходного значения глагола *встретить* следующим образом:

act ₁ увидеть	act ₂ сойтись (идти + столкнуться)	loc навстречу	квалитатив (неожиданно)
-----------------------------	---	------------------	----------------------------

(В целях создания большей наглядности графического изображения семантической структуры многозначного слова субъектный и объектный компоненты значения из схемы исключены).

Исходное значение, являясь расчлененным, включает два компонента, обозначающих действия: «увидеть» и «сойтись», второе из которых предполагает наличие двух фаз: «идти» и

«столкнуться». Ср.: «Сойтись. 1. Идя с разных сторон, встретиться, столкнуться на пути». Помимо компонентов, называющих действия, исходное значение полисеманта *встретить* содержит компонент, указывающий на направление движения: «навстречу». Отнесем этот компонент к разряду локативных. А также субъектный и объектный компоненты, обозначающие участников ситуации. При пошаговом семантическом анализе становится очевидным и компонент, указывающий на характер действия, это компонент «неожиданно». Ср.: «Столкнуться. 2. Неожиданно встретиться, сойтись на пути».

Производное значение глагола *встретить* «Выйдя на встречу прибывающему...» - имеет следующий состав:

act ₁	act ₂	mod	loc	mod/квалитатив
Принять	<u>приветствовать</u>	выйдя	навстречу	(каким-л. образом)

Являясь расчлененным, это значение содержит два компонента, обозначающих действия: «принять», «приветствовать»; компонент, указывающий способ, а точнее – прием осуществления действия: «выйдя», и компонент, называющий направление движения: «навстречу». Содержат это значение и компоненты, обозначающие участников ситуации. Пошаговый семантический анализ позволяет обнаружить семантический признак «каким-либо образом». Ср.: «Принять. 5. Обойтись с кем-либо или отнестись к кому-либо каким-либо образом при встрече, знакомстве, оказать какую-либо встречу кому-, чему-либо».

Компонентный состав производного значения 3 – «ответить чем-л. ...» - может быть представлен в следующем виде:

act	Mod/квалитатив	
ответить	чем-либо	(«навстречу»)
(=поступить в ответ)		

Семантический признак «ответить», называющий действие, компонент «чем-л.», указывающий либо на способ осуществления действия, либо на его квалитативную характеристику, а также субъектный и объектный компоненты входят в состав производного значения «ответить чем-л. ...». Не эксплицирован в словарном толковании этого значения семантический признак «навстречу». Но его наличие подтверждается косвенным образом семантическим компонентом «в ответ». Ср.: «Ответить. 3// Поступить каким-л. образом в ответ на что-л., совершить что-л. в связи с чем-л., проявляя свое отношение к чему-л.». Поступить каким-либо образом в ответ на что-либо значит как бы совершить действие в противоположном направлении. Ср.: «Навстречу. В направлении, противоположном кому-, чему-л. движущемуся (при сближении)». И хотя компонент «навстречу» в производном значении «ответить чем-л. ...» не имеет, строго говоря, локативной характеристики, указание на направление осуществления действия все же сохраняется.

Если использование интроспективно-логических приемов и применение метода оппозиций, метода словарных дефиниций, метода словообразовательного потенциала для выявления и уточнения компонентного состава отдельных значений полисеманта не требует особого комментария в силу достаточной разработанности названных методов и приемов, то проверка, подтверждение и уточнение состава компонентов значения по данным САН нуждается в более подробном описании.

При обращении к материалам указанного словаря обнаруживается определенная соотнесенность семантической структуры глагола *встретить* и отдельных значений этой структуры с направлениями ассоциирования глагольного слова-стимула *встретить* и отдельными ассоциатами в рамках этих направлений.

Среди ассоциативных реакций на слово-стимул *встретить* имеются такие, как «увидеть» (5), «пройти» (2), «разойтись» (2), «подойти» (2), подтверждающие правомерность выделения в структуре исходного значения компонентов «увидеть» и

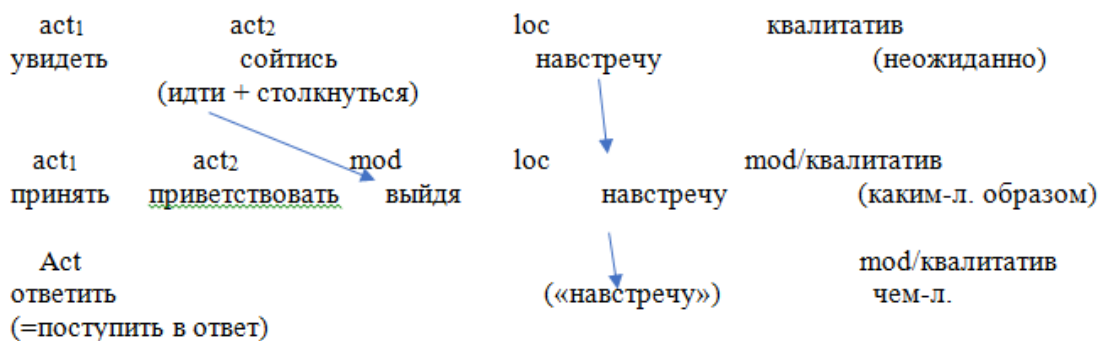
«столкнуться». Заметим, что некоторые из этих парадигматических ассоциаций могут соотноситься и с компонентами производного значения «выйдя навстречу прибывающему ...». Частотные реакции «неожиданно» (10), «случайно» (9), «невзначай» (3) дают основание говорить о правомерности выделения в структуре исходного значения семантического признака «неожиданно» (1), «нечаянно» (1).

В определенном соответствии находятся ассоциативные реакции «проводить» (17), «отправить» (2), «проводать» (6) и компоненты производного значения глагола *встретить* «выйдя навстречу прибывающему ...», обозначающие действия. Ср. также сверхсловные реакции «выйти из дома» (3), «выйти на встречу» соотносится не только с компонентом «выйдя», называющим способ осуществления действия, но и с компонентом «навстречу», указывающим на направление движения. Разнообразны ассоциации, коррелирующие с семантическим признаком указанного производного значения «каким-либо образом». Это ассоциативные реакции «радостно» (6), «печально» (3), «приветливо» (3), «тепло» (2), «гостеприимно» (1), «ласково» (1), «неласково» (1), «неприветливо» (1), «радушно» (1). Ср. также сверхсловные реакции «огнем и мечем» (1), «от души» (1), «с улыбкой» (1). Эти же ассоциаты соотносятся и с аналогичным компонентом значения «ответить чем-л. ...». Необходимо отметить, что в данном случае САН фиксирует такие признаки значения, которые не могут быть раскрыты при использовании упомянутых выше методов компонентного анализа.

Среди слов-реакций на глагольное слово-стимул *встретить* самыми массовыми являются синтагматические реакции типа «друга» (140), «подругу» (26), «человека» (21), «маму» (19), «товарища» (18), «знакомого» (16), «друзей» (11), «девушку» (8) и др.. частотны и синтагматические ассоциаты, «его» (25), «тебя» (9), «вас» (3), характеризующиеся максимально высоким уровнем обобщения. Эти синтагматические реакции соотносятся не только с синтагматическим компонентами исходного назначения, но и с семантическими признаками производного значения «выйдя на встречу прибывающему ...». А в ряде случаев с компонентами всех трех значений полисеманта *встретить* одновременно.

Субъектные компоненты всех трех значений указанного глагола коррелируют с такими ассоциациями слово-стимула *встретить*, как «друг» (22), «девушка» (4), «знакомый» (4), «человек» (4), «мама» (4), «друзья» (2) и др. . Однако интерпретировать эти реакции однозначно как субъектные нельзя. Они могут быть отнесены и объектным ассоциатам. В этом случае можно говорить о соотносительности указанных ассоциативных реакций с объектными компонентами значений.

Следующим этапом анализа семантической структуры многозначного слова является сопоставление компонентного состава отдельных значений полисеманта для определения организации внутрисловного семантического содержания глагольного слова. Так как цельность и единство семантической структуры обеспечивается наличием общего компонента всех значений полисеманта, необходимо определить семантический стержень глагола *встретить*. Его семантическая структура включает три значения, компонентный состав которых, соотносительный с ассоциативным полем глагола-стимула *встретить*, может быть представлен следующим образом;

Целостность семантической структуры глагольного полисеманта *встретить* обеспечивается наличием в составе отдельных его значений компонента «навстречу». Именно этот интегральный семантический признак образует семантический стержень слова, создает основную, проходящую через всю структуру линию связи. Однако во внутрисловном семантическом комплексе глагола *встретить* существуют и дополнительные линии связи, линии, не проходящие через все значения полисеманта. Это линии: «идти-выйдя» и «каким-л. образом - чем-л.».

Так как компонентом, организующим семантическую структуру глагола *встретить*, является локативный компонент «навстречу», компонент, находящийся в центральной, ядерной зоне исходного значения, внутрисловный семантический комплекс этого глагола может быть отнесен к ядерно-организованным семантическим структурам локативной разновидности.

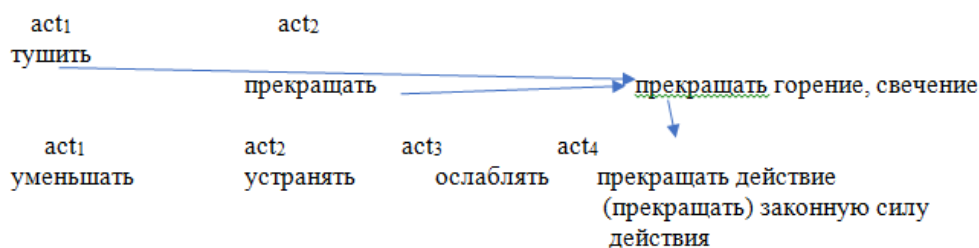
Положение о системном характере семантической структуры подтверждается данными ассоциативных словарей, выявляющими естественную, реальную системность лексикона.

Организирующим центром семантической структуры полисеманта является его исходное значение, представляется необходимым при решении поставленной задачи ориентироваться на его компонентный состав. Интегральный семантический признак, организующий ту или иную семантическую структуру глагольного слова, может находиться как в центральной, так и периферийной зоне его исходного значения.

Исходное значение полисеманта *гасить*, являясь расчлененным, включает два компонента, называющих действия: «прекращать» и «тушить». Семантическая близость между ними максимальна. Ср.: «Тушить. 1. Прекращать горение чего-л.; гасить». Производное значение «уменьшать или устранять ...» содержит семантический компонент «прекращать» наряду с компонентами, обозначающими изменение количественной характеристики действия («уменьшать»), его качественных признаков («ослаблять»), и компонентом, обозначающим удаление («устранять»). Таким образом, линия связи, организующая внутрисловное семантическое содержание глагола *гасить*, проходит через один из компонентов, создающих расчлененность вторичного значения «уменьшать или устранять ...».

Семантический признак «прекращать» имплицитно содержится и в структуре производного значения «делать недействительным что-л.». так как делать недействительным – это фактически прекращать законную силу действия чего-либо. Ср.: «Недействительный. 2. Не имеющий законной силы».

Графически семантическую структуру глагола *гасить* можно представить в следующем виде:

Таким образом, интегральным семантическим признаком, организующим семантическую структуру глагола *гасить*, является признак «прекращать». Так как компонент исходного значения, от которого идет организующая линия связи, квалифицируется как Акт (действие), семантическую структуру глагола *гасить* можно отнести к типу акт – структур. Помимо полисеманта *гасить*, к этому же типу можно отнести семантические структуры многозначных глаголов *аттестовать* (определять), *ведать* (знать = иметь сведения), *вершить* (осуществлять), *вещать* (говорить), *грешить* (нарушать), *готовить* (готовить), *давить* (давить), *знать* (знать = иметь сведения), *искать*

(стремиться), *исчезнуть* (прекратить), *мостить* (помещать), *наблюдать* (наблюдать), *начать* (начать), *обладать* (иметь), *обличать* (обнаружить), *определить* (определить), *организовать* (организовать) и др. .

Семантическая структура глагола *моргать* также относится к типу аст – организованных структур. В соответствии с данными толковых словарей, она включает три значения: «1. Непроизвольно быстро опускать и поднимать веки и ресницы; мигать. 2. Подавать знак движением век; подмигивать. 3. Светиться слабым, неровным, колеблющимся светом (о светящихся и светящих предметах); мерцать». Предваряя комментарий, дадим схему этой структуры:

Компоненты «опускать», «поднимать», «мигать», создающие расчлененность исходного значения, характеризуются тематической общностью. Ср.: «Мигать. 1. Непроизвольно быстро опускать и поднимать веки и ресницы; моргать». Семантический признак «двигать», объединяющий расчлененные компоненты исходного значения, является в то же самое время тем компонентом, который создает семантический стержень слова. В эксплицитном виде этот семантический признак содержится в структуре производного значения «подавать знак движением век; подмигивать»; имплицитно – в структуре производного значения «светиться слабым, неровным, колеблющимся светом ...». Ср.: «Колебаться. 1. Мерно двигаться, раскачиваться взад и вперед, из стороны в сторону или сверху вниз». Заметим, что компонент «двигать» выполняет объединяющую функцию не только в структуре исходного, но и в структуре производного значения «подавать знак движением век ...». Ср.: Подмигивать – подмигнуть. «Подмигнуть. Мигнуть, подавая какой-л. знак». Мигнуть (мигать). «Мигать». 2. Подавать знак движением век».

Таким образом, семантическая структура глагола *моргать* организована семантическим признаком «двигать», заданным аст – компонентом исходного значения, и следовательно, может быть отнесена к типу аст-организованных структур, хотя семантический признак «двигать» в составе производных значений и квалифицируется либо как компонент, обозначающий способ осуществления действия, либо как квалитативный компонент.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Виноградов В.В. Избр.тр. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - с.162-189.
2. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.- 382 с.
3. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М.: Наука, 1973. - с.280.
4. Чудинов А.П. Регулярная многозначность в глагольной лексике. – Свердловск: СГПИ, 1984. – 79 с.
5. Шмелев Д.Н. О смысловой структуре слова // Русский язык в национальной школе.-1964.- №1.- с.3-11.
6. Апресян Ю.Д. О регулярной многозначности //Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз. – 1971.- Т.30.- Вып.6.- с.509-524

УДК 811.161.1

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКОЛОГИЯ КАК НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Есимкулов Б.Н., к.ф.н.,
Рысдаулетова Б.Т., магистр,
Аманкельды А., магистрант РЯЛМ-111,
Жетысуский университет им. И. Жансугурова
Шенгельбаева Г.А., учитель русского языка и литературы
КГУ «Матайская средняя школа»

E-mail: esimkulov.63@mail.ru, rysdauletova@mail.ru, amankeldiainur4227@gmail.com

В статье рассматриваются проблемы, связанные с новым направлением в лингвистике. В частности, вопрос о развитии функциональной лексикологии. Вместе с тем автор обращает внимание на необходимость создания словарей нового типа.

Ключевые слова: *естественный язык, естественная системность, искусственный язык, метаязык, лексикография, интегративный словарь, функция, прагматика речи, контекст, текст.*

Мақалада лингвистикадағы жаңа бағытқа қатысты мәселелер қарастырылады. Атап айтқанда, функционалды лексикологияны дамыту мәселесі. Сонымен бірге автор сөздіктердің жаңа түрін жасау қажеттілігіне назар аударады.

Тірек сөздер: *табиғи тіл, табиғи жүйелілік, жасанды тіл, Мета-тіл, лексикография, интегративті сөздік, функция, сөйлеу прагматикасы, контекст, мәтін.*

The article discusses the problems associated with a new direction in linguistics. In particular, the question of the development of functional lexicology. At the same time, the author draws attention to the need to create a new type of dictionaries.

Keywords: *natural language, natural consistency, artificial language, metalanguage, lexicography, integrative dictionary, function, speech pragmatics, context, text.*

Выдвижение на первый план новых аспектов учения о слове стимулировало создание функциональной лексикологии. Функциональная лексикология не существует пока как целостное, вполне сложившееся направление. Однако исследования, связанные с анализом функциональных качеств слова, свидетельствуют о рождении нового подхода в лингвистике. Большой вклад в развитие функциональной лексикологии внесли труды российских лингвистов Степановой В.В., Сулименко Н.Е., Черняк В.Д., Ковалевской Е.Г. и др.

Подход к языку как средству общения выдвинул свою проблематику в исследовании единиц разных уровней с ориентацией на коммуникацию. Целью функциональной лингвистики стал анализ естественного языка с присущей ему естественной системностью.

Это включило понятие естественного языка в иное противоположение, чем ранее отмечаемые: естественный язык – искусственный язык (метаязык), естественный язык – формализованный язык (формальная модель языка, приспособленная для решения одной из проблем компьютеризации, – общения с компьютером на естественном языке). Изучение языка как средства общения создает противоположение естественный язык, естественная системность – структурированная системность как результат исследования языка, как системы с присущей ей абстрактностью. Для лексического уровня – это та высокая степень лингвистической абстракции, в которой выступает слово в словаре, реализующем подход к лексике как системе.

Новое противопоставление вызывает в настоящее время потребность сближения «лексикографических значений» с реальными, «естественными» характеристиками слов, презентации в словаре не того, как следует употреблять слово, а как оно реально употребляется. В развернутом виде эти устремления отражены в прогнозировании развития лексикографии, в определении нового типа словаря – словаря активного типа, представляющего собой комплексный, интегративный словарь. Это же отражено и в критической оценке состояния русской лексикографии. Пути решения насущных задач связываются как с общей проблемой представления лексикографических знаний, так и с определением возможностей исследования естественного лексикона, естественной системности.

Перемещение акцентов в исследовании языковых единиц разных уровней вызвало изменения в когнитивной базе, определяющей терминологическую систему коммуникативного аспекта языковых единиц.

Это коснулось прежде всего понимания функции: если оно ранее определялось относительно системы языка, то теперь относительно прагматики речи и коммуникативных целей речевых актов. Соответственно в иных границах представляется и функциональное описание разных уровней языка. Для функциональной грамматики – это описание не от смысла к форме, а от мыслительной деятельности к обслуживающим ее формам. Движением от мысли, диктующей отбор лексических средств, для ее выражения, определяются и функциональные характеристики слов.

Иное содержание приобретает и понятие контекста: контекст - отрезок текста, вычлененный и объединенный языковой единицей, которая функционирует в нем, выявляя свое значение. То есть, контекст представлен в ипостаси текстового фрагмента, достаточного для определения функционально-семантической нагруженности слова. Контекст позволяет выявить смыслы, потенциально заложенные в языковой семантике слова. Это вносит свои уточнения в понимание текстовой ипостаси слова как своего рода коррелята системных единиц.

Особого внимания в определении проблематики функциональной лексикологии, в определении путей и объектов исследования этого аспекта слова требуют следующие основные положения.

Коммуникативный подход к языку, его средствам, имея в виду лексические средства, изменил соотношение понятий система, основанное на системном подходе, и лексикографическое описание – речь (текст). «Между этими двумя противопоставлениями - слово в словаре и слово в речи – существует промежуточная плоскость, транспонирующая «словарные» лексемы со всей сложностью глобальностью их смыслового содержания в расчлененные значимости при помощи парадигматических и синтагматических связей в лексико-семантической системе языка» [1, с.60].

Коммуникативный аспект вызвал перемещение в центр внимания речевые произведения – тексты, а также включение в анализ языковой личности. Это вносит свои коррективы в соотношение система – речь (текст) и предполагает оценку коммуникативной роли личности.

В общении языковая личность выступает в двух ипостасях – это говорящий (пишущий) и адресат (читатель). В функциональном преломлении учитывается чаще одна из коммуникативных ролей, возможных в коммуникации для отдельной личности. У Ю.Д. Апресяна доминирует первая: «Для говорения требуется существенно больший объем собственно языковых знаний, чем для понимания» [2, с.128]. Хотя это не оговаривается, но представляется, что речь идет о говорении на изучаемом языке. Соответственно словарная статья активного словаря должна содержать (в идеале) исчерпывающую информацию о лексеме, т.е. сообщать весь объем знаний о ней, который входит в состав языковой компетенции говорящих.

Подход, с другой стороны, т.е. с ориентацией на «получателя», более или менее последовательно представлен в книге Б.С.Мучника «Человек и текст. Культура письменной речи». Этот подход предполагает психолингвистические акценты. У Б.С.Мучника – это выделение особого сегмента коммуникации, у Л.А. Климковой [3] - ассоциации,

основанные на них значения: та информация, те представления, те коннотации, которые возникают у получателя речи при восприятии слова. Однако остается открытым вопрос о том, как это восприятие «задается» говорящим? «Если идти при этом от мысли, видеть в слове «элементы» информации, те или иные «образы», т.е. «ассоциативные потенции слова», «вписывающиеся в его центробежные потенции».

В свете коммуникативного подхода к тексту признается равное право на речемыслительную активность не только автора (адресанта), но и адресата (читателя, слушателя). Эффективность их творческого диалога зависит как от деятельности пишущего, так и от творческих усилий читающего субъекта. До недавнего времени акцент делался на роли автора (творца), адресату же отводилась пассивная роль.

Ориентация на диалогичность, признание прав адресата на соучастие и творческую активность в процессе общения, возрастающий интерес к личности адресата отличает новую парадигму, связанную с коммуникативным подходом к языковым явлениям разных уровней, включая текст и его элементы.

Возможность участвовать в коммуникации обусловлена способностью лексических единиц соотноситься в сознании языковой личности с представлениями об определенных явлениях действительности и рядом других слов. Эта способность реализуется на основе ассоциативных связей: референтных, ситуативно-тематических, парадигматических, синтагматических. Можно спорить о том, обладает ли слово коммуникативными свойствами, можно дискутировать относительно того, чем объясняется коммуникативность лексических единиц: особенностями их лексического значения; грамматическими связями; структурной организацией лексики, вероятно, и тем, и другим, и третьим, но нельзя отрицать в целом важность слов в процессе коммуникации и организующую роль их ассоциативных связей.

Коммуникативный аспект рассмотрения лексических единиц, предполагающий учет человеческого фактора, не может игнорировать ассоциативный потенциал слов.

С учетом изложенного правомерно предположить, что коммуникативные свойства слов, отраженные в ассоциативных связях, имеют информационно-смысловую и прагматическую направленность и обусловлены как лингвистически (спецификой лексического значения, стилистической маркированностью, грамматическими особенностями, фонетической оформленностью слов), так и экстралингвистически (творческой активностью языковой личности, в сознании которой актуализируются различные представления об обозначаемых явлениях действительности).

Ассоциации неоднотипны. Среди них есть высокочастотные, типовые, есть и единичные, лингвистически не интерпретируемые. Типовые ассоциации – отражены в социальной природе языка. В этом выражена специфика слова: «Если для установления элементов слова необходим анализ, то само слово не является результатом анализа предложения. Ведь предложение существует только в речи, в дискурсивном языке, в то время как слово есть единица, пребывающая вне этого дискурса, в сокровищнице разума» [4, с.159]. В речи, в дискурсе, таким образом, «инобытие слова», перемещение из одной среды существования в другую, при котором определенным образом коррелируют характеристики слова.

Так, в значении слов *толстый* и *тонкий* не отмечено словарями соотношение с социальными характеристиками. Они наслаиваются на характеристику физических качеств, свидетельствующих о благополучии, ассоциируются с ними. Это стало устойчивой ассоциацией, идущей от Гоголя: «Толстые лучше на этом свете умеют обделывать свои дела, нежели тоненькие. Тоненькие служат больше по особым поручениям, или только числятся и витают туда сюда ... Толстые же никогда не занимают косвенных должностей» (А.Чехов «Толстый и тонкий»). Ср. Михалкова «Толстый и тонкий».

Наряду с укрепившимися ассоциациями, могут возникать ситуативные ассоциации, но при всем своем своеобразии лексического наполнения отражающие общие закономерности.

Движение от системы к речи/тексту включает, таким образом, еще одно звено – звено ассоциативных связей с присущими им видами, с их опорой на семантические

компоненты значения, с экспериментально подтвержденной их соотнесенностью с семантическими отношениями и связями, присущими словам в лексико-семантической их организации. О функциональной значимости ассоциаций свидетельствует следующее замечание: «Значение – не ассоциация, но знание ассоциаций» [5, с.10]. Ассоциативные связи – это и своеобразный этап в овладении значением слова, с опорой на собственный речевой опыт (ср. на уроке в 4 классе – Что значит телеграф? – Это телефон! – Это почта! Усвоенный ассоциативный ряд по совместности – Почта. Телеграф. Телефон).

Актуализация ассоциативных потенций слова происходит в тексте, в речевом произведении. Отсюда и значимость не только для восприятия, понимания текста, но и для текстообразования. Индивидуализированные, нетипичные, маловероятные ассоциации, будучи представленными в тексте, воспринимаются читателем «приобщающимся» к лексикону автора.

Текстовая мотивированность связей слов имеет место тогда, когда они относятся к числу абсолютно непредсказуемых. Ср.: «Посреди зимы *кромеиной*, Где все замешано как надо, один был летний сад -насмешка, Один был летний сад -засада» [6]. «Кузнецов плакал так одиноко, так задушенно и отчаянно впервые в жизни. И когда вытирал лицо, снег на рукаве ватника был *горячим* от слез; ср.: «Франция – солнце, юг, радость...А в России *горит* снег» [7] – в последнем случае можно увидеть далекий образец в виде земля горит под ногами – «Кто-либо должен быстро, стремительно убежать» (ФСРЯ).

К числу непредсказуемых следует отнести сочетание спелый ветер в стихотворной строчке Р. Рождественского: «*Спелый ветер* дохнул напористо и ушел за моря» [8]. *Спелый* – «поспевший, зрелый. О плодах, овощах, злаках. Ср. в «Русском семантическом словаре» в составе семантических множителей для слова *спелый* представлены злак-, овощ-, плод-, а в статье дискриптора – колос, морковь, рис.

Недостаточность презентации ассоциативных связей слов в лексикографических изданиях создает свои трудности для исследования ассоциативных потенций слова, важных для определения закономерностей текстообразования, определение функциональных свойств лексических единиц, с которыми соотносится лексическая структура текста. Само понятие лексической структуры текста представляется сугубо функциональным. Это структурированная парадигматически и синтагматически совокупность слов, сложившаяся в результате отбора, обусловленная решением определенных коммуникативных задач.

Исследование функциональных характеристик слова, опирающихся на ассоциативные свойства, а в их числе и те, которые не соотносятся непосредственно с семантическими признаками, – это один из этапов в решении задач функциональной лексикологии. Здесь открываются возможности увидеть то, что стоит за словом в создании общего смысла текста, поскольку смысл текста не сводится к сумме смыслов его составляющих.

Одним из центральных объектов исследования для функциональной лексикологии являются художественные тексты, а прежде всего те фрагменты, которые могут выделяться по коммуникативным признакам в их структуре: монолог, диалог, их текстовые окружение, раскрывающее ситуацию коммуникации, пространственные и временные ее параметры и т.д., а также речевые произведения – высказывания героя художественного произведения в определении лексикона «языковой личности».

Художественный текст укладывается в общую коммуникативную модель, хотя и со своими осложнениями: здесь, как отмечают многие ученые, два типа адресатов – в воображаемом «ты» в рамках художественного текста реальный адресат – читатель. Здесь и два говорящих – автор, писатель. И хотя писатель – текст – читатель не находятся в таком тесном взаимодействии в пределах единой ситуации, локализованный в пространстве и во времени, коммуникативные закономерности текстообразования выполняют это: писатели создают такие формы, такие значения, которые предположительно понятны читателю или которые могут быть эксплицитно ему адресованы, которые возбуждают реакцию, те, которые вообще ориентированы на получателя, как это происходит в разговоре.

Художественный текст в своем образовании отражает закономерности устного общения: «При говорении мы часто употребляем формы, которые мы никогда не слышали от данных слов, сочетаем слова, хотя и по определенным законам их сочетания, но зачастую самым неожиданным образом, во всяком случае, не только употребляем слышанные сочетания, но и постоянно делаем новые» [9]. Ср.: «Мемуары меня влекут нещадно. Чем старше, тем мемуарнее» (А.А. Реформатский).

Таким образом, художественный текст создает возможности для адекватного описания реального употребления слов, их естественной организации.

Коммуникативный аспект слова, на который в своих основных устремлениях направлена функциональная лексикология, предполагает двустороннюю обращенность – к системе и к тексту. Функционирование слова раскрывается с учетом правил нормативного образца для употребления слова, который сложился на основе традиционного его употребления, своего рода стандарта - с одной стороны, с другой – с учетом представленных в тексте явлений «реального», «естественного» употребления слов, реализующих ассоциативные потенции слов. Первое создает фон, на котором отчетливо выступают свойства, не обобщенные в нормативных рекомендациях толкового словаря, в правилах слов.

Разработка функциональной лексикологии, которая предполагает основным объектом анализа художественный текст, в своих коммуникативных фрагментах отражающий закономерности устной коммуникации, позволит увидеть и интерпретировать явления в употреблении слов, в их отборе, позволяющие считать, что именно на слове строится все здание художественного текста.

Вопрос о функциональных свойствах слов не может, таким образом, ставиться безотносительно к их отбору. «В основе всех речевых актов, сколь конкретны они бы ни были, лежит знание некоей абстракции системы языка как неизменного и постоянного фактора, позволяющего понимать друг друга» [10].

Развитие функциональной лексикологии предполагает освещение целого комплекса вопросов, в числе которых первоочередными можно считать вопрос о материале и вопрос о методах его анализа. От решения этих вопросов прежде всего зависит возможность построения функциональной лексикологии на прочной экспериментальной основе. Именно хорошо организованный и последовательно осуществленный эксперимент позволит подойти к решению центральной задачи функциональной лексикологии – определению закономерностей употребления слов в условиях коммуникации, в конкретных коммуникативных ситуациях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. - М.: Просвещение, 1972.
2. Апресян Ю.Д. Формальная модель языка и представление лексикографических знаний. //Вопросы языкознания. - 1990.- №6. - с. 123-139.
3. Климкова Л.А. Ассоциативное значение слов в художественном тексте //Филологические науки. – 1991. - №1.
4. Засорина Л.Н. Автоматизация и статистика в лексикографии. (Работа над частотным словарём русского языка). - Л.: ЛГУ, 1966. - с.128.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –М.: Наука, 1987.-263 с.
6. Моисеева И. Летний сад //Аврора. – 1982. -№3. - с.40
7. Бондарев Ю. Горячий снег. – М.,
8. Рождественский Р. Спелый ветер...//Новый мир. – 1983. - №10. – с.4
9. Никитин М.В. Лексическое значение слова. М., 1983. - с.127.
10. Звягинцев В.А. Предложение в отношении к языку и речи. -М.: МГУ, 1976, с.5

UDC 81-139

INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Zhumakhan M.Zh., Master of Philological Sciences

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Zhasugurova 187a, Taldykorgan

E-mail: madina_6709@mail.ru

This article deals with the methods, types, and results of using new information technology to improve students' English language skills. The information presented in this article is based on an analysis of new lessons taught by me in the several groups.

Keywords: *traditional method, motivational potential, ICT - information and communication technologies, "Smart" Mimio, multimedia.*

Бұл мақалада студенттердің ағылшын тілін меңгеру деңгейін арттыру үшін жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың әдістері, түрлері және нәтижелері қарастырылады. Мақалада берілген ақпарат бірнеше топта өткізген жаңа сабақтарды талдауға негізделген.

Тірек сөздер: *дәстүрлі әдіс, мотивациялық потенциал, АКТ – ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, «Smart» Mimio, мультимедиа.*

В данной статье рассматриваются методы, виды и результаты использования новых информационных технологий для улучшения навыков английского языка у студентов. Информация, представленная в статье, основана на анализе новых уроков, проведенных мной в нескольких группах.

Ключевые слова: *традиционный метод, мотивационный потенциал, ИКТ - информационно-коммуникационные технологии, "Smart" Mimio, мультимедиа.*

Modernity imposes higher requirements for teaching practical knowledge of a foreign language in everyday communication and in the professional sphere. Ways to improve the effectiveness of general education are being developed, and a lot of money is being spent on developing and implementing new information technologies. The use of information technology reveals the enormous potential of the computer as a teaching tool. Computer-based learning programs have many advantages over traditional teaching methods. They allow you to teach different types of speech activities and combine them in different combinations. Computer training has great motivational potential. In our work we try to use new modern technologies. A variety of additional electronic aids and programs are used in them. Therefore, it is necessary for us to develop our own didactic support of the lesson using multimedia technology. The modern teacher must take into account that information and communication technology (ICT) training has become firmly entrenched in life. The use of new information technologies extends the scope of the educational process, increases its practical orientation, stimulates students to the learning process, contributes to the development of intellectual, creative abilities of students, the ability to independently acquire new knowledge and creativity. Conditions for their successful implementation in the future. In the process of learning, a computer is not a mechanical teacher, a substitute or an analogue of a teacher, but a means of active development of children, strengthening and expanding the possibilities of their cognitive activity. The computer allows the teacher to allocate time for creative activities and create individual study areas for students. Teaching ICT in English lessons is an effective pedagogical tool for learning the culture of a foreign language and developing communication skills. ICTs help to speed up the learning process, increase students' interest in science, improve the quality of education, individualize the learning process and avoid subjectivity of assessment. However, modern methods of teaching and learning English are mostly didactic audio materials, so the resource capabilities of the online learning environment allow for new interactive materials and aids, as well as the ability of the teacher to work independently.

Teachers of foreign languages need to master the techniques of using ICT tools to organize a personality-oriented learning process. Various information and communication technologies and the possibilities of their use in the educational process. Let's define what "information and communication technologies" are.

According to the Dictionary of Pedagogical Use (edited by Doctor of Pedagogical Sciences L.M. Luzina), information and communication technology (ICT) is a set of tools and methods to transform the quality of information into a new quality (information product). In modern sources information and communication technology is a wide range of digital technologies used to create, transmit and distribute information and services (computer hardware, software, telephone lines, mobile communications). The most commonly used ICT tools in the learning process include:

- * Electronic textbooks and manuals using a computer and a multimedia projector;
- * Electronic encyclopedias and reference books;
- * simulators and test programs;
- * online educational resources;
- * DVDs and discs with pictures and photos;
- * video and audio equipment;
- * research work and projects.

Objective:

- * Improving the effectiveness of teaching English.
- * Encourage students to learn a foreign language.

Functions:

- * Development of language skills.
- * Creation of communicative situations.
- * Implement an individual approach and activate the student's independent work.
- * Development of creative abilities of students.
- * Develop different types of communication skills [1; p.67].

In real communication, different communication skills are usually indistinguishable. Conversation requires good listening and speaking skills. You will need to write and read when filling out the forms. They are called "integrated or complex skills". The course develops various communication skills. ICTs provide an opportunity for comprehensive listening when it is important to understand certain information. This can be done as a whole group, or individually. And you have the opportunity to quickly test yourself and find out the result of your work. And then easily move on to the conversation, because what you hear makes you want to talk about yourself or continue the conversation on a certain topic. You can create such tasks yourself using the capabilities of the Mimio Smart interactive complex. Everything moves on the board: words, pictures. Students perceive not only visual information, but also moving words. Students are happy to perform such tasks. And most importantly, the environment is created for success, because everyone is doing the job. Formation of language abilities. To use grammatical material in speech, students need to know the vocabulary used in the model. In this case, the teacher enters the required words first. You can use the computer's graphics capabilities. This is especially important when learning a new dictionary, since the image on the monitor allows you to associate a phrase in a foreign language with a direct action, and not a phrase in your native language. And then the computer comes to our aid again. To do this, you can use PowerPoint. To strengthen your vocabulary, you can use the capabilities of the Mimio and Smart complex. You can set different tasks on the interactive whiteboard, but the goal is the same - to activate vocabulary on the topic. Students can copy pictures or words and form the right pair. Lexico-grammatical constructions are usually used in tasks of a game nature. And at a higher level, you can create tasks that you can write down on the board, then check your work with a computer, work individually on a personal computer, or you can work in notebooks, then check on the board. There are many options. Creating communicative situations.

The communicative approach is based on the idea that in order to successfully master a foreign language, students must not only know the language forms (grammar, vocabulary, pronunciation), but also have an idea of their use. Modern, communication-oriented instruction prepares students to use language in real life. The teacher plans as many communicative situations as possible in the lesson and again ICT comes to the rescue. We use video for creative development. As a project, this form of work has long been used in English lessons. Advantages of this type of work: Increasing the overall motivation of students. Projects are a type of student—oriented work, when students write about their hobbies, study topics of interest to them. Dramatization is a type of project. Dramatization can be used in lessons, in lessons of repetition and generalization, in lessons of home reading and speech development, in extracurricular activities. Dramatizations help to consolidate and expand the vocabulary learned during the development of grammatical materials, without uniformity. Practice shows that emotional uplift, exercises, celebrations, oratorical, phonetic, grammatical and lexical skills and abilities are very quickly and firmly assimilated and used consciously. The positive side of this type of educational activity is that all students can actively participate in this work, regardless of the level of language proficiency, everyone finds their role. Participation in such events is very important for a student, it brings him a positive emotional experience, allows him to develop his creative abilities, on the one hand, to realize himself as a person belonging to a socio-cultural community. manually, increases interest and respect for the culture of the country where the native language is being studied. The organization of educational and extracurricular activities with elements of staging is an organic combination of kinesthetic teaching methods, the most natural for primary and secondary school age, with oral, visual and classroom teaching methods. For a child, this is a way to satisfy their cognitive needs, to show and develop creative abilities in subject-practical exercises appropriate to their age: movement, dance, singing, decorating, costume, and more. At the same time, all types of memory are actively involved. Increasing the importance of English as a means of communication. This form of work puts the child at the center of the learning process, increases interest in a foreign language, gives a sense of comfort and satisfaction from work, enriches the emotional experience. It has an educational and educational value. Interdisciplinary connections help students develop cognitive activity, self-education and much more [2;p.61].

Psychological ways to increase motivation to learn:

- * Novelty of the material, reliance on interest
- * Encourage any action
- * Let show independence
- * Accept a student with a positive attitude, regardless of the student's academic performance
- * Learn to listen, choose the basics
- * Reading controversial materials
- * Tell us about the practical value of knowledge
- * Establish emotional communication with students and their parents.
- * Allow yourself to experience the state of success at least in something.

Technology is no longer part of the future, and teachers should try to be "literate" in its use and incorporate it into teaching and learning. The use of new information technologies expands the scope of the educational process, increases its practical orientation.

In the learning process, students' motivation increases, and conditions are created for their successful self-realization in the future. And these are not just words. After conducting a survey among students, we found out that they like this form of work. All the guys answered "Yes" in the affirmative. - 100%.

The active and effective use of these technologies in education is an important factor in the process of creating a responsive education system and reforming the traditional education system based on the requirements of modern society.

One of the most important results of the use of ICT in education is more satisfying opportunities. individual needs of students. Technology not only provides more interesting curriculum content, but also allows students to confidently assess their knowledge, identify weaknesses in their preparation, and find the best ways for teachers to communicate necessary knowledge and skills.

- * Efficiency.
- * General cultural development of students.
- * Improving computer skills.
- * Improving language skills
- * Individualization of training (differentiated tasks).
- * Self-affirmation of students.

Increased motivation to learn a foreign language (lessons are "in the same breath") and, accordingly, a significant impact on the assimilation of this material, the effectiveness of learning. It cannot be said that everyone has started reading well. This is not the case. But there are no failures. Weaker students prefer to do the work on the computer, and they do it of their own free will, with great pleasure. Saving on the use of materials by the teacher (no need to create countless cards, printed materials) [3;p.69].

- * Aesthetic presentation of educational materials.
- * Improving the process of checking student papers.
- * Increasing the prestige of the teacher ("keeping up with the times").
- * Problems of integration of ICT and English language teaching.
- * The need to acquire pedagogical design skills.

The time spent on the selection and adaptation of materials in preparation for the lesson. Thus, the possibilities of using ICT tools in teaching a foreign language are very wide.

There are four types of lessons in the didactic system, depending on the purpose: lessons of "discovering" a new name; thinking lessons; general methodological classes (generalization, consolidation, systematization of the studied material); classes on development control.

The computer can be effectively used to introduce new language material at the stage of learning, at the stage of application of formed knowledge, skills, abilities and at the stage of their control. The computer can be used in a variety of communicative tasks and situations, taking into account the individual characteristics of the listener. A lesson on "opening" a new title.

In my practice, I use multimedia presentation notes created specifically for special classes, a short text, basic language formulas, diagrams, drawings, animations, a sequence of actions performed on a computer to perform the practical part of the work. I want to simultaneously reproduce the actions of students at their workplaces. When using multimedia presentations in the process of explaining a new topic, it is enough to have a sequence of linear frames that can show the most useful points of the topic. Descriptions and diagrams that students write down in notebooks can also appear on the screen (if there are technical capabilities, a summary of the presentation will be published for each student), which allows you to use the types of tasks being developed. the repetition phase. Computer presentations with features such as interactivity allow you to adapt educational materials to the characteristics of students.

Videos, songs, and websites depicting the realities of English-speaking countries can help you get to know a foreign language culture. For example, a website about Queen Elizabeth II and her family or videos describing US states will help with the exercise "Translated Language Countries". These ICT tools help to create a game situation in the classroom and at the same time help to master phonetic, lexical and grammatical skills in the classroom faster. Computer help for the English language course is currently being developed. Without replacing textbooks or other textbooks, electronic publications perform certain didactic functions. The main role is played by different materials that the teacher uses in different ways. The software includes training and monitoring programs, electronic textbooks .[4;p.56].

In practice, you can use multimedia textbooks that clearly show the material, providing quick feedback (immediate control of learning). Interactive mode allows students to control the speed of presentation of training material; explanation of the branched structure of hyperlinks, provides additional information). The teacher determines the optimal form and sequence of presentation of the material.

Using such a whiteboard makes it possible to combine proven methods and techniques of working with a conventional whiteboard with a range of interactive and multimedia features. An interactive whiteboard allows you to compare words and their meanings, choose the right answer, fill in gaps, tables, solve crossword puzzles and find the right answers, place objects on a picture in the right order, find words corresponding to pictures, make active comments on the material: highlighting, clarifying, adding additional information and much more.

The interactive whiteboard combines projection technology with a touch screen device, so the whiteboard does not just show what is happening on the computer but also allows you to control the presentation process, make corrections and adjustments, make colour notes and comments, and save the lesson material for later use and editing.

Thus, the students are not just spectators observing the material presented, but have the opportunity to work with the board by carrying out various training exercises.

Functions of the interactive whiteboard:

Helps to carry out phonetic exercises effectively. Various exercises help to recall sounds, letter combinations and reading rules.

Provides the teacher with a great opportunity to create their own grammar tables for a clear introduction of the grammar material.

The interactive whiteboard is indispensable for introducing vocabulary material and for checking the memorization of introduced words.

It has a rich collection of interactive illustrations that can enrich the presentation.

Interactive quizzes.

The use of IW helps to save lesson time, activate the work of students and make learning fun.

An interactive whiteboard can enrich any lesson and focus students on learning.

But, when using an interactive whiteboard, there are 2 significant drawbacks to consider:

The time cost of preparing the lesson is very high.

The need to limit the use of the interactive whiteboard (10-15 minutes) in class due to the need to comply with health regulations.

Nowadays there are higher and higher requirements for learning and practicing foreign language skills in everyday communication and in the professional sphere. The use of information technology is revealing the enormous potential of the computer as a learning tool.

Having analyzed the experience of using ICT in foreign language lessons and in extracurricular activities, we can conclude

- multimedia technologies accelerate the learning process;
- contribute to a sharp increase in students' interest in the subject;
- improve the quality of learning of the material;
- make it possible to individualize the learning process;
- make it possible to avoid subjectivity in assessment.

The use of computer technology allows the teacher to

- to fill the lesson with new content;
- develop a creative approach to the surrounding world and students' curiosity;
- form elements of information culture;
- inculcate habits of rational use of computer programmes;
- support the independence of the students in mastering computer technologies;
- to keep up with the times.

In conclusion, it should be emphasized that the introduction of ICTs into the teaching process does not exclude traditional teaching methods, but is harmoniously combined with them

at all stages of education: familiarization, training, application, control. But the use of information technologies allows not only to multiply the effectiveness of learning, but also to stimulate students to further independent learning of English.

The number of computer programs for learning English exceeds the number of "regular" school textbooks, but their quality remains unsatisfactory.

REFERENCES:

1. "Informatics and information technologies" M.V. Gavrilov, V.A. Klimov
2. "Computer science for economists. Practicum". V.P. Polyakova, V.P. Kosareva
3. "Informatics" O.P. Novozhilov
4. [https://www.britishbook.ua/blog/detail/luchshie-knigi-dlya-izucheniya-angliyskogo-yazyka - dlya-vzroslykh/](https://www.britishbook.ua/blog/detail/luchshie-knigi-dlya-izucheniya-angliyskogo-yazyka-dlya-vzroslykh/)

ӘОЖ 297.1

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ИСЛАМ ДІНІНІҢ КЕЛУІ

Жұмаш А., тарих мамандығы бойынша 2 курс магистранты
*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Гуманитарлық факультет,
Қазақстан тарихы кафедрасы*

Бұл мақалада Ислам дінінің Қазақ даласына келуі, діннің таралу жолдары жайлы баяндалады.

Ислам діні алғаш насихаттала бастаған кезде Орта Азияны мекендегендер көбіне көшпелі халық болған десек, қате айтпаймыз. Және соған байланысты Ислам дінін толығымен ұстанып, шарттарын орындау мүмкін болмады. Дегенмен бұл діннің ұзақ жылдар бойы кең байтақ қазақ жеріне таралғанын барлық зерттеушілер қолдайды. Қазақ даласында исламға дейінгі дәуірде түркілердің төл діні – тәңірлік сенім салтанат құрып тұрды. Тәңірлік сенімнің діліміздегі, дәстүріміздегі, мәдениетіміздегі іздері әлі сайрап жатыр. Сонымен қатар еліміздің жекелеген өңірлерінде исламға дейін христиан діні мен отқа табынушылық та белгілі бір тарихи мерзім ішінде өмір сүргені белгілі. Олар исламдық деректердің өзінде христиан және отқа табынушы қауымдар ретінде атап көрсетіледі.

Исламның алғашқы кезеңінде бейбіт жолмен дінге бет бұрмаған елдерге исламды таратудың бір жолы қарулы күрес болды. Дін тарату жолындағы соғыстардың Орта Азия жерінде де көптеп жүргізілгенін біздің тарих тұрмақ, араб-парсы тарихи деректері де жоққа шығармайды.

Тірек сөздер: *Құран Кәрім, ислам діні, тарих, кітап, мешіт-медресе*

В данной статье описывается приход ислама в казахскую степь, пути его распространения.

Не будет ошибкой сказать, что жители Средней Азии были в основном кочевниками, когда религия ислама только начала распространяться. И из-за этого не было возможности полностью следовать религии Ислам и выполнять ее условия. Однако все исследователи поддерживают тот факт, что эта религия распространилась на обширной казахской территории в течение многих лет. В казахской степи в доисламскую эпоху безраздельно господствовала исконная религия тюрков - вера в Бога. Следы божественной веры в нашей религии, традициях и культуре все еще сияют. В то же время известно, что в некоторых регионах страны до ислама в течение определенного исторического периода существовало христианство и поклонение огню. Они упоминаются в исламских источниках как христианские и огнепоклонные общины.

В ранний период ислама вооруженная борьба была одним из способов распространения ислама в странах, которые не обратились мирным путем. Наша история и арабо-персидские исторические данные не отрицают, что в Средней Азии велось много войн за распространение религии.

Ключевые слова: Священный Коран, исламская религия, история, книга, мечеть-медресе.

This article describes the arrival of Islam in the Kazakh steppe, the ways of its spread.

It would not be a mistake to say that the inhabitants of Central Asia were mostly nomads when the religion of Islam only began to spread. And because of this, it was not possible to fully follow the religion of Islam and fulfill its conditions. However, all researchers support the fact that this religion spread over the vast Kazakh territory over many years. In the pre-Islamic era, the original religion of the Turks - faith in God - reigned supreme in the Kazakh steppe. The traces of divine faith in our religion, traditions and culture still shine. At the same time, it is known that in some regions of the country before Islam, during a certain historical period, there was Christianity and fire worship. They are mentioned in Islamic sources as Christian and fire-worshipping communities.

In the early period of Islam, armed struggle was one of the ways to spread Islam in countries that did not convert peacefully. Our history and Arab-Persian historical data do not deny that many wars were fought in Central Asia for the spread of religion.

Keywords: Holy Quran, Islamic religion, history, book, mosque-madrasah.

Адамзаттың айналып келіп аяқ тірер ақиқаты – Ислам

Л. Толстой

Ислам діні күллі жер бетіндегі халықтардың төрттен бір бөлігі ұстанатын, қастерлеп, биік бағалайтын діні. Ислам сөзінің өзі – бейбітшілік, бағыну, мойынсыну мағыналарына сай келеді. Демек, Алланың алдында парыздарын орындау, бұйрықтарына бағыну, шариғат амалдарына мойынсыну болып табылады.

Тарихтың өткен беттеріне шолу жасасақ, Ислам дінінің қазақ жеріне келгеніне де қаншама ғасыр уақыт өткен. Хақ діннің күллі түркі жұртына енуімен қатар, қазақ жеріне де келуі елдің тұрмыс-тіршілігін өзгертіп, адам бойындағы адамгершілік, тәрбиелік қасиеттерді оятып, туыстас, тілдес халық болып қалыптасуға өз ықпалын тигізді.

Ең алғаш Ислам дінінің Орта Азия жеріне насихатталуы 670 жылдардан көрініс тапқан. Ал күллі түркі жұртына қанат жаюы VIII ғасырдың ортасындағы, яғни 751 жылғы Тараз қаласының маңындағы шайқастан бастау алған. Араб әскерінің қолбасшысы Зиад Ибн Салих пен Қытай әскерінің қолбасшысы Гао Сиян Чжи арасында болған Атлах шайқасында арабтардың жергілікті түрік халықтарының қолдауымен жеңіске жетуі айтарлықтай ықпал еткен екен.

Ислам тарихы сан мың ғасырларды қамтып жатыр. Біз оның тарихына шолу жасайтын болсақ, оны міндетті түрде бірнеше кезеңге бөлетініміз анық. Мәселен алғашқы кезеңі 8-9 ғасырдан бастап Кеңес өкіметіне дейінгі кезең, екінші кезең Кеңес үкіметі кезіндегі Ислам діні, үшінші кезең тәуелсіздіктен бастап күні бүгінге дейінгі кезең. Орта Азиядағы Ислам туралы, оның тарихы жайлы сөз қозғаған кезде маңызға алатын бір тұсы бар. Мысалға екі ғаламшар бар деп қарастырайық. Бірі Ислам әлемі, екіншісі араб әлемі. Мұндағы араб әлемі – ол тек өздеріне ғана тән дүние. Ол өзінің тіліне, дініне, экономикасына, әлеуметтік жағдайына байланысты сол елдің саяси хал-ахуалын қамтиды.

Ал, екінші аталған негізде – жалпы Ислам діні ғана қарастырылады. Күллі ғаламдағы түркі халықтары қабылдаған дінді осы «Ислам әлемі» біріктіріп тұр. Ислам әлемдерінің ішінде жер көлемінен алып қарағанда Қазақстан бірінші орында тұр екен. Ал, халқы санының көптігі тұрғысынан Индонезия бірінші орынды алып тұр.

Ислам діні алғаш насихаттала бастаған кезде Орта Азияны мекендегендер көбіне көшпелі халық болған десек, қате айтпаймыз. Және соған байланысты Ислам дінін толығымен ұстанып, шарттарын орындау мүмкін болмады. Яғни, жазда жайлауда, күзде күздеуде, қыста қыстауда көшіп жүрген жұрттың бір-бірімен тығыз байланыста болып, діни ілімін жетілдіруіне мүмкіндік болмады.

Халық ішіндегі кейбір пікірлерше, Ислам орта ғасырларда қылыштың жүзімен бізге жетті деген жаңсақ пікірлер кездеседі. Мұның мүлдем дұрыс емес екендігін айта кеткен жөн. Себебі Қасиетті Құран Кәрімде: «Бақара» сүресінің 256-шы аятында «Сенімде зорлау жоқ делінген». Мұны қалай түсінеміз? Яғни, кім болмасын, не болмасын ешбір адам ешкімді күштеп, қинап, белгілі бір сенімді қабылдауға мәжбүрлей алмайды, сенімге келтіре алмайды. Бұл сөздің мағынасы сондай тереңде жатыр. Негізінен Ислам дінінің күні бүгінге дейін тарихшылардың, ғалымдардың және ойшыл тұлғалардың назарынан түспей, қарапайым бұқараның жүрек тұсында өзіндік орнын алып келе жатқандығы – діннің өзіндік табиғатында, әрі мықты қуатында жатқанынан аңғаруға болады.

Күллі түркі халқы мұсылмандыққа бет бұрған сәтте Ислам діні біртіндеп жандана бастады. Оны біз тарихтан оқығанымыздай, қараханидтер тұсындағы көптеген діни шығармалар мен басылымдардан кездестіреміз. Мәселен ең алғашқы діни шығармалардың көшін бастаған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығарамасын оқып, оның ішінде не жазылғаны жайлы, жалпы кітапты толық зерттеген болсаңыз, дін жайлы мәлімет алып, іліміңізді кеңейте аласыз. Шығармада дінімізде айтылып жүрген туралық пен әділдік жайында сөз қозғалады. Яғни, қандай жағдай болмасын тура болу және әрқашан шындықты айтып, шынайы сөйлеп әділ болу. Оның көрінісі орта ғасырдағы Ислам өркениетінің адамзат тарихында, жаңа өрлеу кезеңінде көрініс тапты. Ислам дінінің кеңінен қанат жаюына, саяси ғұмырына, Түркістан жерінен шыққан Қарахан хандығы 942-1212 жылдар аралығында Ислам мемлекеті деп өздерін жариялап, өзгелерге де мұны насихаттады. Бұл діннің өзіндік дамуына үлкен үлес қосты.

Жалпы Құран Кәрім жер бетіне алғаш түскен сәтінде араб тілінде болғандықтан, Орта Азия еліне тараған кезде, өзгелер секілді біздің мемлекетте тілді түсінбеу жағынан мәселелер болды. Себебі оны насихаттаушылар да, тілін түсінетін, ілімі мықты жандар жоқтың қасы болды. Ал оны жеткізу – кез келген адамнан мықты ілімді талап еткен еді. Арабша жазылған хадис, аят, дұғаларды тілге жеңіл қылып, түсінікті тілмен жеткізбесе, олар кім көрінгенге ұғыныңқы бола бермейтіні анық. Ал ең алғашқы Құран кітаптың аудармасы Қарахан елінің тұсында жасалған еді. Тіпті, сол нұсқалардың күні бүгінге дейінгі сақталғандары да бар. Мысалға айтсақ, ол нұсқаларды әлі Еуропа кітапханаларынан кездестіруге болады. Сонымен қатар Құранның тәпсірі де біртіндеп жасалына бастады. Құран тәпсірі дегеніміз – біздің пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.а.у) хақ Тағаладан түсірілген Құран кітаптың мағынасын дұрыс ашатын, баяндап, нақты жеткізетін ғылым саласы. Бірақ қасиетті кітаптың аудармалары дәл бүгінгідей таза қазақша қалпында аударылмады. Ең алдымен арабша жазылып, астына түркешше мағыналары жазылып отырды. Мысалы «Алла» сөзі кітапта көбіне «Тәңірі» сөзімен беріліп отырды. Мұнда «Алла» арабша атауы ретінде, «Құдда» парсы тілінде және «Тәңірі» түркі тілінде берілген еді. Сол қарахандықтардың заманында жазылған еңбектердің барлығы түркі тілінде, яғни Тәңірі нұсқасымен жазылды. Тағы бір мысалы, «Біру бар» деп атап келді, яғни, мұнымен біреу бар, «бір және бар» деген мағыналарды алға тартты. Бұдан қарап тұрып, шығармалардан біреу бар, Тәңір бар дегенге үлкен сеніммен қарап, жазылғаны байқалады. Себебі олар өз замандарында Көк Тәңіріне көп табынған, сондықтан да Ислам дінін жатсынбай, бірден қабылдай кеткен болатын.

Жалпы Ислам діні түркі жұртына тарай бастағанда ол көптеген бағыттар бойынша өзінің оң әсерін тигізе бастады. Ең әуелі адамның рухани құндылығы тұрғысынан, оның бойын таза ұстауы, таза жүруі, өтірік айтпай, шындыққа бет бұруына, өсек-ғайбат сөздер айтпауына себепші болды. Бұрындары кімнің қолында қылыш, қолында атақ-даңқы мен

билігі болса, оның беделі мықты болып, өзгелерге де өзінің билігін жүргізе алатын еді. Ал Ислам діні келген сәттен бастап, оны бәрі оң қабылдап, жақын тарта бастады. Неге десеңіз, ол тазалықты, туралықты, әділдікті насихаттады, жақсылыққа шақырды. Соның нәтижесінде халықтар оны өзіне дін ретінде қабылдап, тура жолға бет бұра бастады.

Көп ұзамай түркі халықтары Ислам мәдениетінің дамуына өзіндік үлестерін қоса бастады. Ұлы Жібек жолының бойындағы Отырар, Сығанақ, Сайрам, Түркістан секілді мұсылман қалаларының кірпіші қалана бастады.

Қазақ даласынан екінші ұстаз, екінші Аристотель атанған Әбу Насыр әл-Фараби сынды ғұлама, ойшыл ғалым, діндар адам шықты. Бұл ретте қазақ зиялыларының, ғұлама-ойшылдарының жазып қалдырған түрлі софылық шығармалары бар. Атап айтсақ, Қожа Ахмет Яссауидың «Диуани Хикметі». Мұнда адамның рухани байлығы, ішкі жан дүниесінің тәрбиесі нысанға алынған. Сондай-ақ оның шәкірті Сүлеймен Бақырғанидың «Ақыр заман» кітабы, яғни, миғражнамасы, «Жарты алма» киссасы сол дәуірдегі құнды жәдігер. Тағы бір сол кезде жазылған еңбектің бірі Ахмет Игінеки «Хибадатул хақайық», басқаша атаумен «Ақиқат айнасы» деген туындысы бар. Бұл шығараманың ерекшелігі Алланың бір хадисін немесе аятын алады да, оның мағынасын өлеңменен жеткізіп береді. Шығыс мұсылман әдебиетінде, оның ішінде түркі халықтарында қара сөзбен жазылған туындылардан гөрі, өлең сөзбен жазылғандары басым болды.

Кезінде Абылай ханның өзі Ауғанстанның билеушісімен байланыс орнатқан. Сол секілді басқа да мұсылман елдерімен дипломатиялық байланыс жасап, екіжақты бейбіт саясат жүргізген. Мәселен Ауғанстан ханы Бурани деген кісі Абылай ханға былай деп хат жазады: – Қытайдың Орта Азия жеріне қарай жасайтын шабуылын тоқтауы керек. Оларға қарсы бүкіл мұсылман елдері жиналып, қарсы одақ құрып, бір күш көрсетіп, тойтарыс беруіміз қажет, – дейді. Сөйтіп сол жоспарды орындау мақсатында жолығып, екі жақ келісіммен шарт жасасқан. Бірақ ол келісімшарт, артынан белгілі бір жағдайларға байланысты орындалмай қалады. Алайда соған қарамастан ол хаттар әлі де сақтаулы күйінде тұр. Сайып келгенде Қазақ мемлекетін барша мұсылман елі мойындайды. Және олар қазақ пен мұсылманшылық ұғымы бір-бірінен ажырамас бөлік екеніне көз жеткізеді.

Осылайша, жылдар өтіп, уақыт ағымы зулап қазақ мемлекеті патшалық Ресей кезеңіне де жетті. 18-19 ғасырларда орыстар қазақ жерін отарлай бастады. Осылайша Ресей империясының Ислам дініне көзқарасы қазақ халқына түрлі ойлар салумен жалғаса бастады. XVII ғасырда ресейліктер көшпелі халыққа христиан дінін тарата бастады. Мұндағы олардың басты саясаты – Ислам мемлекетін барынша құлдыратып, өз діндеріне тарту болған еді. Бұл тұрғыда көптеген тыйымдар салды, әр болыста бір ғана молда болды, десе де ол тек Ресей империясына қатты берілген адам болуы керек деп саналатын. Мешіт салу үшін, ілім үйрену үшін уезд бастықтары рұқсат бермей өткізілмейтін. Дегенмен, қандай жағдай болмасын Ислам дінінің мықтылығы да өз күшін жібермей ұстап тұрды. Оның дәлелі ғибатханалар мен медреселерден айтарлықтай байқалды. Он тоғызыншы ғасырдың 60 жылдары Түркістан жерінде жиырма шақты мешіт, екі медресе болған. Ал, 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта Жетісу аймағында 269, Ақтөбе өңірінде 200-ге жуық, Әулиеата жерінде 15-тей, ал, Бөкей Ордасында 78 мешіт болған деседі. Кейбір тарих беттерінде он тоғызыншы ғасырдың басында жалпы саны 5892 мектеп, 353 медресе болған делінген. Алайда олардың басым бөлігі заңсыз салынғандар еді. Өкінішке орай, қызыл саясат ата-бабаларымыз дәріптеген, болмыс-бітіміне айналдырған ислам дінін аяққа таптап, өз іс-қимылдарымен қазақ ұрпағын атеиске айналдыра жаздады. Сәл болмағанда дініміздің діңгегі ажырап, қаққанның қолында, тістегеннің аузында кететін едік. Қазір Аллаға шүкір, тәуелсіздігіміз өз қолымызда. Халқымыз ислам дінін тереңірек ұғынып, бұқара халық имандылыққа бет бұруда.

Осылайша, түрлі соқпақтардан өткен Ислам дінінің Қазақ елінде аяққа тұруы – мемлекетіміздегі діни жобаларды реттеуі, алға өркендетіп, діни заңдарды регламенттеуі 1990 жылы Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының ашылуы, исламның жандануымен, түрлі жобаларды жүзеге асыруымен тұспа-тұс келді. Өйткені оған дейін Дін

істері басқармасы Ташкент жерінде болған еді, сондықтан ол қазақ жеріне өз әсерін айтарлықтай тигізе алмай жүрген болатын. Сол жылы 12 қаңтарда Қазақстан мұсылмандарының 1-шы құрылтайында Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасы құрылып, оның төрағасы, әрі Бас мүфти болып Рәтбек қажы Нысанбайұлы тағайындалды. Осылайша, ол кісі бұл қызметте он жыл еңбек етті.

Қазақ мәдениетінде Ислам діні бұрын тереңінен зерттелмеген еді. Себебі қазақ жерінде ислам дініндегі құндылықтардың феномені ретіндегі тақы-рыптар қарастырылмаған тақырып десек қателеспейміз. Оған бірте-бірте өзге ғалымдар мен ойшылдардың тәжірибелері алмасып, еңбектер жазылып жүр.

Қазақ елі сан ғасырлар бойы ислам дінінің «Имам ағзам» деп аталатын ханафилік жолын ұстанып келді. Бұл суниттік жол деп те аталады. Ханафиліктер өзінің әділдігімен, сабырлы мінезімен, көңгіштігімен, сондай-ақ ізгілікті сипаттарымен дараланады. Сол себепті де мұны жақсы білген ата-бабаларымыз осы жолды мүдірмей, ғасырдан-ғасырға жеткізіп келген. Бүгінде діннің түр-түрі көбейді. Тіпті, кейбір қаракөздер өзінің діни ілімінің әлсіздігінен сондай жат ағымдарға еріп кете барды. Кейін от басып қойғанда барып ойланып жатады. Біздің елімізде діни идеология әлі де мықты болу керек-ақ. Себебі қаншама ұлт пен ұлыс өмір сүретін мемлекетте қазақты қазақ түсінбей жататын сәттерге қарап, қарның ашады. Ол ненің салдарынан? Мәселен қарапайым ғана мектепте оқып немесе сабақ беретін, я, өзге мекемелерде қызмет ететін жандар хақ Тағала жолында жүріп, намаз оқып өзінің бес парызын өтейін десе, оған рұқсат етілмейді. Яғни, сабақ, жұмыс уақытында тыйым салынады. Ал мұны қандай пікірмен алмастырып, неге саяды деп айтуға келеді? Егер қыз-келіншектер қауымы орамал тағып, хиджап кесе, ол басқа дінді насихаттаушы болып шыға келеді. Олардың үстіндегі киімі арабтардыкі деген ұғым пайда болады. Сонда бұрынғы әжелеріміз киген кимешек не болғаны? Және ондай жандар мемлекеттік мекемелерге жұмысқа тұра алмайды. Алайда оның барлығы не үшін? Міне, осындай пікірлерден кейін көптің көңілін сан-саққа жіберетін ойлар қалыптасады. Оны бірі оң пікірге баласа, енді бірі жаңсақ түсініп, оны өзгеге де таратады. Бұл ретте идеологиялық жұмыстар қарқынды атқарылса, біздің елде ислам діні одан да жақсы, айтарлықтай дәрежеде дамитын еді.

Қазіргі уақытта біздің мемлекет – діни, көп конфессиялық ел болып табылады. Еліміздің стратегиялық бағыты тәуелсіз, зайырлы, демократиялық мемлекет. Әр аймақта әр түрлі діни наным-сенімдер қалыптасып, өз еркіндіктерімен ғұмыр кешуде. Ал дін қоғамның маңызды бөлшегі. Ол әрбір адамдарға өзіндік даралық беріп, ұлт пен ұлыстар арасындағы ортақ фактор болып келеді. Ол қоғамды қалыптастырып қана қоймай, тұлғаларға қатысты мемлекеттік тұрғыда қабылданатын заңдар мен ережелерге сәйкес пікір де білдіріп, өзіндік үлес қосады.

Ал, ислам діні – әрбәр қазақстандықтың, мұсылманның дәстүрлі діні. Қаншама жылдар бұрын пайда болған Ислам діні бүгінде өзіндік орнын қалыптастырып келеді. Ол халқымыздың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, сана сезімі, өмір салтымен бірге біте қайнасып жатыр. Сол үшін де біздің кейбір заңдар дінмен біте қайнасып, өзіндік үндестік тауып жатыр.

Қорыта айтқанда, Ислам дінінің қасиетті кітабы Құран Кәрім бірнеше сан мың ғасырлар мен бүгінгі күннің аралығындағы ұрпақтар сабақтастығын жүзеге асырды. Онда әр түрлі халықтардың тағдыры тоғысты. Уақыт пен кеңістік аясындағы түп-тамырлар зерттелді. Уақыт өтсе де, осынау қасиетті кітаптың іші өзгермей ұрпақтан-ұрпаққа аманатталып келе жатқандығының қасиеті осында. Мұнымен ел мәдениеті тек мәдени салада ғана көрініс тапқан жоқ, сондай-ақ, философия, ғылым мен мәдениетті де дамытуда ықпал етті. Сонымен бірге қазақ жеріне Ислам дінінің таралуы, оның салт-дәстүрмен байланысуы – қазақ халқының отбасылық өмірінде де адамгершілік пен ізгілікке толы қасиеттерінен байқалды. Бұл тәлім-тәрбиеге де үлес қосатын қасиеттің бірі. Сол үшін де «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деп бала бесікте жатқан сәтінде бойына бар ізгілікті құйып, имандылыққа баулып өсіру – ертеңгі болашақтың жарқын кепілі болмақ!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М.С. Орынбеков Қазақ сенімдерінің бастаулары – Алматы 2012, 120-б.
2. Н. Өсеров, Ж. Естаев Ислам және қазақтардың әдет-ғұрыптары – Алматы 1992, 135-б.
3. А. Камалиденова Особенности ислама в Казахстане – Алматы 2007, 405-с.
4. К.Тәжікова Ислам: дүниетаным, идеология, саясат – Алматы 1989, 105-б.
5. Қ. Бағашар Ислами-таным – Алматы 2016, 248-б.

ӘОЖ 372.8:82(574)

ИЛІАС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Кабдолова Г.Н.

Ғылыми жетекші: Кыяхметова Ш. А., ф.ғ.к.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: gkn-79@mail.ru

Бұл мақалада Илияс Жансүгіров поэзиясын оқытуда оқушыларға дүниетаным арқылы ұлттық тәрбие беру қарастырылады.

Тірек сөздер: *Илияс, дүниетаным, күй өнері, ұлттық болмыс, салт-дәстүр, тарих*

Данная статья, обучая учеников поэзии Ильяса Жансугурова, помогает осознать важность национального воспитания, используя философию поэта.

Ключевые слова: *Ильяс, мировоззрение, искусство кюй, национальная самодостаточность, традиции, история*

By teaching students IlyasZhansugurov's poetry, this article is helping to understand the philosophy and importance of the national education

Keywords: *Ilyas,worldview, art of kui, ethnical self-awareness, traditions, history*

Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы талай жылдың еңбегі. Әр ұлттың өз дәстүрі, тілі, діні, мәдениеті болады. Онсыз ұлт болашағы болмайды. Басқа ұлттан ерекше қылып тұратын да осы қасиеттер.

«Қай халықты алсақ та әрқайсысының өзіне тән ұлттық дәстүрі, салт-санасы мен әдет-ғұрпы, тәлім-тәрбие бастаулары бар. Сол ұлттың салт – дәстүрді, жөн-жоралғыларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу үлкен міндет. Егер осы сарқылмас қазына – ата-баба мұралары балаға мирас болып берілмесе, тәлім-тәрбиенің тіні үзіліп, халықтың келешегі күңгірттене түсер еді. Мұның қайнарынан еркін қанығуға жоғарыда айтқан кеңестік кезеңде жүргізілген солақай саясат салдарының тигізген кері әсерінің аз болмағаны айқын. Өйткені сталиндік қуғын-сүргін мен тоқырау заманында бірыңғай социалистік мәдениет жасаймыз деген жалаң ұран ұлт мәдениеті атаулыға менсінбей қарауға итермеледі. Қазақ жастарының арасында туған халқының тарихы мен тілін, әдебиеті мен мәдениетін білмейтін тоғышарлар қатары көбейе бастады. Әйтсе де ұлттық болмысымыздағы алтын арқау үзілген жоқ. Ендеше төл мәдениетімізге қайта оралу, оралып қоймай, одан әрі жетілдіре түсу – қазіргі күннің еншісінде.» [1,84].

Қазіргі жастар тез еліктегіш болып кетті. Батысқа еліктеу жылдан-жылға күшейіп тұр. Осы мәселені тоқтату үшін мектеп көп күш жұмсау керек. Бала тәрбиесі дұрыс қойылу керек. «Ұлт мәдениетін жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажетіне пайдалы азамат шықпайды» дегендей бала тәрбиесі оның балғын шағынан, яғни мектеп табалдырығынан басталуы тиіс. Ал, мектеп табалдырығында тәрбиенің қайнар көзі көркем шығармада жатыр. Көнеден келе жатқан салт-дәстүрді, халқымыздың рухани мұрасын тиімді пайдалану жас жеткіншекті тәрбиелеуде тиімді әдіс.

«Қазіргі қазақ мектептерінің ең бірінші міндеті оқушы бойына ұлттық сана – сезімді ояту. Ұлттық тәрбиені оқушыларымызға дарыта білсек, біз саналы ұрпақ тәрбиелейміз. Өйткені ғасырлар бойы жалғасқан салт- дәстүріміз, діліміз, дініміз, тілімізде қазақи болмыс, тәрбиеміз жатыр. «Ұрпақ тәрбиесінде ежелден қалыптасқан ұлттық қазыналарымызды қаузап, қазақы қалпымызды жоғалтпай, тәрбие мен білімді шебер үйлестіре отырып, жұмыс жасауымыз қажет. Сонда ғана жаһандану саясатына қарсы тұра аламыз.»[1.4].

Осындай бай мұра І. Жансүгіров шығармаларының өн бойында тұнып тұр.

Ақынның қай өлеңін оқысаңыз да, оқушының танымдық процесін дамытатын образды бейнелер. «Көркем туынды – ұлттық болмысқа, әр ұлттың өзіне тән мәдениетіне, мінез –құлық, жан – дүниесіне қатысты мәселелерді жинақтап, ұрпақтан- ұрпаққа жеткізуші күрделі құбылыс, біртұтас дүние. Этностың ғасырдан –ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының қалың беттерін, мәдениетін, ұлттық мінез-құлқын сипаттауда ерекше орны бар көркем туынды арқылы қаламгердің тілдік ерекшелігі танылумен қатар тілдің өзіндік заңдылықтары да айқындала түседі» [2,33]. Ілиясқа Мәскеуде журналистика институтында оқып жүрген кезі әлем әдебиетімен, өнерімен танысуы оның эстетикалық бағытта дамуына жазушылық қабілетінің өсуіне зор ықпалы тиді. Жай ғана сұлулық әлемін сезінбей дүниетаным тұрғысынан қаруға бет бұрды. Сондықтан өмірге Ілиястың «Құлагер», «Күй», «Күйш», «Жетісу суреттері» поэмалары келді. Оқушылардың дүниетанымын кеңейтетін құнды дүниелер. Қаламгер өз туындыларында тарих пен ұлттық құндылықтарды таным тұрғысынан шебер байланыстыра білген.

«Адам – әрі тірліктің субъектісі, әрі тарихи танымның субъектісі. Әлеуметтік тірлік практикасы арқылы адам тарихты жаратты, өзін кемелдендірді. Сонымен бірге тарихты да өзін де танып отырды. Демек, адамның тарихты тануы, өткеруі, меңгеруі, түйсінуді, бағамдауы – тарихи сана болып табылады. Тарихи санат өз ішінде екі үлкен саланы қамтиды; оның бірі- таным, танылған, еске алу, бүгінді бағамдау, түйсінуді, ертеңді болжау түрінде көрініс береді. Екінші бір саласы – адамның өз басындағы тарихи әрекеттердегі орны, рөлі және мәні жөніндегі өзіндік санасы.»[3.15]. осы анықтамаға сәйкес Ілияс өз өлеңдерінде өз дәуірінің саяси мәселелері мен тарихына көп тоқталған қаламгер. Осы екінші сананы « тарихтың субъектив санасы» деуге болады. Тарихтың субъектив санасына гуманистік, субъективті таным, героизм тұрғысынан талдау жасауға болады. Гуманистік танымның бел алуы, азаматтардың өзіне ден қоя бастауы- субъективтік танымның өскендігінің белгісі, сондай-ақ жаңа дәуір әдебиетінің ерекшелігі деуге болады.

Гуманизм адамның өз тарихын, танымын бейнелейді. Ол адамгершілік сезім, адамның қадірі, еркі және т.б ұғымдарды қамтиды. Адамның өз танымы – тарихи құбылыс, сондай-ақ толассыз тереңдеп отыратын процесс, сол себепті гуманизм дамудағы, өзгерістегі категория болып табылады. Тарихи тұрғыдан айтатын болсақ, әр замандағы әр түрлі таптардың гуманистік пікірлерінде өзгешелік болғанымен де, гуманизм адамзаттық ортақ ойлауының ағымы болып табылады. Ол адамгершіліктің ортақ қасиеттеріне негізделіп, таным мен байланыстылықты дәріптейді. Ілияс ақынның « Күйші» поэмасындағы гуманизм осының дәлелі. Қарашаш ханшайымның бейнесі арқылы адамгершілік қасиетті көрсете білді.

Текті жерден шыкса да күйшіге ғашық болған ханшайымның ішкі жан дүниесін күйшіні ойнату арқылы шебер сипаттаған. Өнер мен адамның жан тебіренісін қатар сөйлеткен ақынның өзіндік дара стилін көруге болады.

«Лирикалық кейіпкердің ой- санасындағы, өміріндегі құбылыстар күйге, өнерге деген көзқарасындағы өзгерістер арқылы көрінеді. Өнер тек қайғы, қасіретті, мұңды айтып, адам жанын жаралап, жүрегіне от тастайтын сиқырлы күй емес, өмірге жетелейтін қайрат- жігердің киелі қайнары деген идеяны « Күй» поэмасының өзекті сарыны, лейтомативі деп білу керек»[4, 228]. Өнер – сезім мен ойдың тоғысуының жемісі. Сезім жоқ жерде ой жоқ, ал ой жоқ жерде сезім дәрменсіз, бос қиял. Өзекті ой болған жерде сезім қанаттанады, өнер иесі дүниеге терең бойлайды, объективті өмірдің сырына сүңгиді, өмір ақиқатына үңіле көз жібереді.» Ой- өнер

арқауы. Ал сол прогресшіл мұратты армандаудан туса, жан түкпірінен жарып шықса, онда ол ақын- жазушыға шабыт, рух береді. Сондай жағдайда шынайы өнер туындысы дүниеге келеді. Ал мұндай шығармаларда құдірет, қуат көп, әсер мол»[5,10]. демекші Ілиястың «Күйші» поэмасындағы күйшінің іс әрекеті осы анықтамағы сайма- сай болғандай. Күйші өзінің басынан аяқ ойымен арпалысады да, сезім әлеміне кіреді. Екі кейіпкердің арасындағы махаббат сезімі күй арқылы бірде өседі, бірде өшеді. Күйдің өнер ішіндегі биік шыңы екендігін көрсете білген. Сөз өнерінің күшін күй арқылы жеткізген. Күйші поэманың басында Қарашаштың сұлулығына, адамгершілік қасиетіне тәнті болса кейіннен Сапаққа істеген бір әрекеті арқылы жағымсыз кейіпкеріне айналады. Күйші өз қара басын ойласа жақсы сарайда, әдемі киім киіп, күнде ойын-сауық құрып ханшайыммен бірге жүрер еді. Бірақ күйші іс- әрекеті арқылы жазушы бүкіл қазақ қауымының болашағын ойлағандай. Оқушы да поэманы оқығанда күйшімен бірге бірде қуанады, бірде мұңайады. Оқушыға төмендегі кестедегі тапсырма берілсе оқушы кестені толтыру арқылы іздену жұмысын жасайды.

Тапсырма. Берілген көркемдегіш құралдарды пайдаланып, (теңеу, эпитет, метафора, метонимия) сипаттама жазыңыз.

Шығарма	Сипаттамасы
Кейіпкер (Күйші)	Күйші кедей отбасынан шыққан. Жалғыз шешесі бар. Ол өте сабырлы, өнерлі. Өзінің өнері арқылы Қарашаш сұлудың махаббатына бөленеді. Күйші әділ. Кең жүректі. Бас бостандығы жоқ. Тәуелді. Күйші өте жақсы кейіпкер. Ол негізі өнерімен бай. Өнерді бәрінен артық қояды. Қазақ күйлерін көп біледі...
Табиғат көрінісі	Күңіренген бір мұңды күй даланы алды, Табиғат тыпа- тыныш бола қалды. Қырдағы қоян, құлан құлақ тігіп, Қамыстан жолбарыс та ыңыранды[6.175]. Айнала үнсіз. Жануарлар, аңдар тығылып қалды. Өсімдіктердің басы қозғалмайды. Даладан күйдің үні естіледі. (Оқушының жауабы)
Оқиға орны	Ақ отау іші-сырты зер кестелі, Бір тозаң тимегендей ел көшкелі. Қазына- жібек, жанат, алтын, күміс, Не патша, не хандардың берместері. Қадаған бітеу үкі, шым кестелі, Тұс киіз түрлентіп тұр керегені. Құс мамық, атлас көрпе, шайы жастық, Жолбарыс, аю жатқан іргелері[6.182]. Бұрынғы ата- бабамыз өмір сүрген қазақтың киіз үйі, ішінде алтын, күміспен зерленген заттар. Қазіргі кілемнің орнына бұрында тұс киіз ілген. Үкіні үйде, сәукеледе қолданған. Әжелеріміз жастықты құстың мамығынан дайындаған. Қабырғада көбінесе аңдардың терісі ілініп тұрған.

Міне, оқушылар осындай тапсырмаларды орындау арқылы өзінің дүниетанымын кеңейтеді. Бір ғана ақ отауды сипаттау арқылы киіз үйдің жабдықталуына толық тоқталып өтеді. Табиғат көрінісін сипаттау арқылы күй құдіретінің күшін сезінеді. Қазақ халқында күй өнері өте ерте заманнан қалыптасқанын біледі. Күйге деген оқушылардың сезімі ашылады. Осы тұста оқушыларға күй өнері туралы қосымша ақпараттар беріледі немесе экраннан көрсетсе болады. Ал кейіпкер бейнесін сипаттағанда күйшінің бойынан алатын жақсы қасиеттері талқыланады. Күйшінің орнында болсаң не істер едің? деген сұрақ қою арқылы оқушының ойын білуге болады. Күйші поэмасы оқушыны танымдық тұрғыда тәрбиелеуде өте сәтті шыққан туынды.

Өнер табиғатын мейілінше парасат- зердесімен түсінген сөз зергері А.М. Горький: «Жазушы сөзді іске, істі сөзге айналдырады» деп үлкен философиялық – эстетикалық пікір айтқан. Суреткер мазмұн мен форманың диалектикалық бірлігін көрсетумен бірге, сөз – іске, іс сөзге айналғанда, форманың жалаңдылықтан мазмұндылыққа көшетінін ерекше түйіндеген»[5,11]. Күйші поэмасында барлық іс- әрекет сөзбен күй арқылы жеткізілген.

Қарашаш пен күйшінің арасындағы ынтық сезім сөз бен күй арқылы өрбиді. Қаламгер сөз өнері мен күй өнерін бір- бірімен тығыз байланыста бір- бірін толықтай түскен. Бір поэма арқылы адамдар арасындағы қарым- қатынасты, тарихты, табиғат көріністерін, ұлттық болмыстарды көрсете білген нағыз суреткер ақын. Іс әрекет сөзге бағынса, сөз күй өнеріне бағынып тұр.

Оқушыны ояту үшін градация тәсілін шебер қолданған. Оқушыға серпін беріп еріксіз поэмаға көңіл бөлуіне әсер етеді.

Соқ жігіт! Соқ! Соқ жігіт! Күйінді тарт!

Тоқтатпа, «Тарт !» дегенім – қылғаным шарт.

Толғауы тоқсан күйдің бір-ақ күй бар-

Сылқылдат! Бастыр! Бастыр! Қадалт! Қадалт! [6,196].

Осы шумақтан да күй құдіретінің қасиетін оқушыларға ашып, талдап кетсек болады. Өмірде ешнәрседен тарлық көрмеген ханшаның күй алдындағы дәрменсіздігін шебер көрсете білген. Ал, күйшінің хал- жағдайын былай бейнелеген.

Мүз еріп, қатты аяздың кәрі қайтып

Қас батыр көңілі жұмсап, зәрі қайтып,

Майрылып ақ семсерлер қалайы боп,

Қажытты мұзбалақты күй мұңайтып.

Құлпырып бәйшешекті кетті шалқып,

Аққудай көкте күйлеп, көлде қалқып,

Ақтарып, лекілдетіп, лепілдетіп,

Талдырып, тамшылатып, сығып, сарқып.

Қарашашқа сезімі оянғанда өзінен- өзі домбыра сөйлеп, жаңа күй дүниеге келеді.

Ызғытып, өлке өрлетіп, баяулатып,

Соқтырып кейде боран, дауылдатып,

Көңілдің асқарынан тұманды айдап,

Артынан нөсерлетіп, жауындатып...

Күй өнерін әспеттегенде сөз өнері көмейден құйылады. Яғни ақын күй өнерінен сауаттылығы өте жоғары екенін байқаймыз. Күйші поэмасында кездесетін күй атаулары да оқушылардың танымдық дүниетанымын кеңейтеді.

Тартылды тәтті күйлер алуан- алуан;

«Тітгімбет», «Кенже қара», «Тойтан салған»,

«Атылған аққу», «Күйген», «Суға кеткен»,

Тартылды талай сарын, талай арман. [6,220].

3-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» әдісі арқылы І.Жансүгіровтің «Күйші» поэмасындағы күй атауларына түсіндірме беріңіз.

Үзінділер	Түсіндірме
Қос келіншек	Жігіттердің ауылдағы қос келіншекке ғашық болуынан туындаған күй.
Арша мерген	Анасына баласының өлімін естіртуі.
Желмая	Нағашылары қорқытқа сыйлаған бота өсе келе бұйра желмая болып шығады. Соған байланысты дүниеге келген күй.

Оқушы күйлердің шығу төркініне мән беріп, түсіндірме жұмысын жасайды. Ілиястың бірнеше өлеңінде күй, домбыра, ән өнерлері кеңінен сипатталады. Сонымен бірге Затаевич арқылы қазақтың күй, ән өнерін зерттеп келе ұрпаққа мол мұра қалдырған. Осындай ұлттық элементтерді поэзиясында құлаш сермей қолданады. Оқушы бойына таным түсінігімен бірге ұлттық құндылықтарды қалыптастырады.

Неміс философы А. Бауммгартен «Эстетиканың пәні – әлемді өнердің өзіне ғана тән жолмен және сезіммен тануы. Логика рационалды (ақылмен) тану заңдылықтарын зерттеп, ақиқатқа қалай жетуді үйретеді; адам ақиқатты ақыл ойдың ғана емес, сезімнің көмегімен де түсінеді» [7,115]. деп айтқандай Ілияс «Күйші» поэмасы арқылы оқушы

сұлулықты сезе отырып өз танымын кеңейтеді. Яғни, күйші сезім арқылы бар қиыншылыққа төтеп беруі сол кездің өз шындығы болып тұрғанында. Сезім мен танымды керемет ұштастыра білген ақынның оқушыға берері көп. Бір «Күйші» поэмасының өзінде оқушыны күй өнері арқылы адам сезімін бағалауға, күй өнерін құрметтеуге тәрбиелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аманова.Ғ Халықтық педогогика даналық мектебі.- алматы: «Саржайлау» қоғамдық қоры, 2012 ж.
2. Қасенов Е.С Тілдің қатысымдық және танымдық табиғаты.Алматы «Таймас» баспа үйі, 2013 ж.
3. Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма.Алматы «Таймас» баспа үйі,2008ж.
4. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу.Астана, «Күлтегін» баспасы, 2002 ж.
5. Ақшолоқов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты.Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001 ж.
6. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2004ж.
7. Боров Ю.Б Эстетика. Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры,2020 ж.

ӨОЖ 81'42:159.9

ОҚЫТУ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ӨЗАРА ІС-ӘРЕКЕТ КЕЗІНДЕ ТІЛ МАМАНДЫҚТАРЫ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ БІЛІМІН, ЕПТІЛІГІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Кабылова М.С., оқытушы-ассистент

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: madina.3024@mail.ru

Бұл мақалада Қазақстанның жоғары мектебінде табысты маман қалыптастырудың шарттары мен дамыту әдісіндегі тұжырымдамасы қарастырылған. Тіл үйренушілердің тілді меңгеруге деген қызығушылығы мен мүдделілігін оятатын ТКТ:CLIL іс-тәжірибелерді білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқаратындығы кәсіби қалыптастыруы жайлы өзін-өзі бағалауды қалыптастыруы баяндалған.

Тірек сөздер: билингвильды компонент, интеграция, экстралингвистика, конфигурация, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, педагогикалық үдеріс.

В статье рассмотрена концепция формирования и развития успешного специалиста в Высшей школе Казахстана. Это практики, ТКТ: CLIL, которая мотивирует и вызывает интерес у тех, кто изучает язык, играет важную роль в повышении качества образования, а также умений и навыков и самооценки учителей.

Ключевые слова: Билингвильный компонент, интеграция, экстралингвистика, конфигурация, формирование самооценки, педагогический процесс.

The article deals with the concept of formation and development of a successful specialist in Higher education in Kazakhstan. It is a practice, TKT: CLIL, which motivates and arouses interest among those who study the language, plays an important role in improving the quality of education as well as the skills and self-esteem of teachers.

Keywords: bilingually component, integration, extra linguistic, configuration, formation of self-assessment, pedagogical process.

Оқыту мен тәрбие үдерісінде өзара іс-әрекет кезінде тіл мамандықтары мұғалімдерінің кәсіби білімі мен ептілігін және дағдыларын және өзін-өзі бағалауды қалыптастыру - ол қазіргі

уақытта тез жаңартылып, технология мен өндіріс процестерін цифрландыру фактісі бойынша ерекше маңызға ие болып отыр. Адами капиталдың дамуындағы ең маңызды буын ол - білім беру. Қазіргі заманғы білім беру технологиялары негізінде білім беру үрдісін жаңғыртуға, мамандарды қайта даярлау, соның ішінде тіл мамандықтары мұғалімдерін кәсіби білімі мен ептілігін, дағдыларын және өзін-өзі бағалауды қалыптастыру сапасындағы, ғылыми-педагог кадрлардың әлеуетін нығайтуға ерекше көңіл бөліп отыр.

Педагог кадрлардың ҚР білім жүйесінің 12 жылдық мектеп концепциясының іске асыруда тіл мамандықтары мұғалімдерінің кәсіби білімі, ептілігі мен дағдыларын, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру ол білім беру жүйесіне көшу, әлемдік білім кеңістігіне еркін енуді көздейтін заман талабынан туындаған мәселе десек қате айтпаған болар едік. Қазіргі білім беру жүйесінде біліктілікті арттыруда билингвистік компонент арқылы оқыта отырып тәрбиелеу әдісі кең көлемде ұсынылып отыр. Оқыту мен дамытуда Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» Заңы, «Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған жоспары», «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасы, «Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекетті бағдарламасы» басшылыққа алынуда. Сондай-ақ, «Оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық жоспарында» көрсетілгендей, біліктілікті арттырудың жүйесінде қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілдерінде білім беруді дамытудың нақты бағыттары айқындалып, іргелі істер атқарылуда. Тіл мамандықтары мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігі, ептілігі мен дағдыларын қалыптастыру педагогикалық шеберлігінің көтерілу деңгейі, олардың кәсібилігін пәндік тұрғыдан, сондай-ақ педагогикалық салада арттыру формалары мен әдістері жоғары мектепті модернизациялауды орталық проблемасы ретінде қарастырылады. Айта кету керек білім беру жүйесі әдетте, ең консервативті әлеуметтік институттардың бірі болып табылады. Т. В. Черников профессордың айтуынша, «Білім беру саласындағы кез келген өзгеріс қоғамдық өмірдің дағдарыстық құбылыстарының, әлеуметтік төңкерістердің, саяси күйзелістердің қысымымен ғана орын алады» [1, 47 б.]. Яғни бұдан түйетініміз ертеңгі күннен асып түсуіне ықпал ететін, адамзат қоғамын алға қарай жетелеуші күдіретті күш тек білімге ғана тіреледі.

Білім беруге заман талабы тұрғысынан жеке тұлғаны дамытудағы қоғамның – рухани құндылығы. Ал білім дегеніміз – ұлттық байлықтың маңызды құрамы, ал адамның білімділігі, шығармашылыққа ұмтылуы, жан – жақты дамуға қызығушылығы және оған жүктелген міндеттерді шеше білу елдің қауіпсіздігі мен тұрақтылығының, өркендеуінің алға қадам басуының негізі. Е. В. Ткаченконың пікірінше, жалпы педагогикалық білім берудің жаңа сапасына қол жеткізу үшін, «Оның мақсатты бағдарларының өзгеруі болуы тиіс, бұл оқу іс-әрекетінің субъектісін дамыту мақсатында әртүрлі теориялық білімдер мен ойлау тәсілдерін қолдануға қабілетті кәсіп қойлардың қалыптасуына арнайы дайындықтан көшуді білдіреді. Жеке педагогикалық ұстанымды қалыптастыруға мүмкіндік беретін педагогикалық қызметті игерудің жаңа технологияларын жасау қажет» [2, 77 б.].

Полилингвизм нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көптілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның көптілділігі және ұлт пен ұлыстың көптілділігі болып бөлінеді. Полилингвизм үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс тіршілігі секілді көптенен факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бір ғана этнос мекендейтін мемлекетте көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана көптілділігі ұшырасады. Көп тілде білім беру бұл мақсатты, ұйымдастырылатын, реттелетін үш үдерісте оқыту, тіл және ауызша қызметтерде тіл білімі мен ептілігін іске асыру, жеке тұлғаның көп тілді тұлға ретінде бірнеше тілдерді меңгеруі. Көп тілде оқыту өзара байланысты тәуелді әлем жағдайларында жас ұрпақты дайындау құралы ретінде қарастырылады. [3, 6.76].

Қазіргі таңда елімізде көптілді білім беру – жоғары білім беру саласының негізгі бағыттары болып саналады. Көптілді тұлғаны қалыптастыру жолында жоғары оқу орнының ролі зор. Себебі негізгі құндылықтар мен өмірлік қағидалар осы уақытта

қалыптасады. Жоғары оқу орнында студент өзінің мәдени – ұлттық этникалық қажеттіліктерін жүзеге асырып, оның бойында гуманистік, жалпы адамзаттық қасиеттердің қалыптасуына қолайлы жағдай және орта жасалады.

Көптілді білім беру барысында әрбір ұлттың негізгі құндылықтарын негізге алу халықаралық деңгейде қарастырылып, отандық және шетелдік ғалымдардың да ғылыми зерттеулерінің нысаны болып отырғаны анық. Көптілділіктегі теңсіздік, көптілді білім беру негізіндегі сауаттылық және көптілді аудиториялық білім беруде теориялық тұрғыдан мұғалімдерді даярлау. Шетелдік студенттерді екі тілде оқытудың дидактикалық мүмкіндіктері мен биллингвалды жүйені іске асыру және т.б. зерттеулер біздің

Зерттеу жұмысымыз үшін теориялық тұрғыдан өте құнды болып табылады. [4, б.118]. Олай болса оқыта отырып тәрбиелеу - қазіргі заман мұғалімнен талап ететін басты мәселе. Ендеше мұғалімнің бағыттауы мен оқушы білімді меңгеріп қана қоймай, оны өмірде, іс-тәжірибесінде тиімді қолдана білуі шарт.

О.А.Абдуллиннің пайымдауы бойынша, «Фундаменталды білім беруді және кәсіби қызметтің ғылыми негіздерін терең меңгеруді оны практикалық игерумен, практикалық білік пен дағдыны қалыптастырумен ұштастыру кәсіби-педагогикалық дайындық мұғалімнің педагогикалық қызметтің субъектісі ретінде жұмыс істеуін қамтамасыз етуі тиіс» [5, 21-25 б.]. Осы тұжырымдамадан педагог білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек. Яғни педагог шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай алуы керек, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді меңгеруі тиіс. Кәсіби өзін-өзі дамыту кез келген әрекет сияқты мотивтер мен белсенділіктің күрделі жүйесіне ие. Тіл мамандық мұғалімдері оқыту тәрбие үдерісінде кәсіби өзін-өзі бағалауды қалыптастыру негізінде, педагог әрекетіндей сияқты, мақсат пен мотив арасындағы қарама-қайшылық жатыр. Мотивтің мақсатқа жылжуын қамтамасыз ету - өзін-өзі бағалау дағды қажеттілігі болып табылады. Ғылым өзін-өзі бағалаудың екі тәсілін көрсетеді Біріншісі, өзінің ұмтылыс деңгейін жеткен нәтижемен салыстыру, екіншісі - әлеуметтік салыстыру немесе өз пікірін айналасындағылармен салыстыру. Осы тәсілдерді қолданғанда адекватты өзін-өзі бағалау өңделеді. Педагогтың өзін-өзі бағалауын қалыптастыру тәсілі - өз нәтижесін жеке тұлға идеалымен, педагог іс-әрекетінің нәтижесімен салыстырады. Сонымен қатар, оқытуды оңтайландыру әдістемесін енгізу бойынша Ю. К. Бабанскийдің тұжырымдамасы бойынша «Педагогтердің, психологтар мен әдіскерлердің күш-жігерін біріктіру, өйткені оқу үдерісін тұтас, жүйелі түрде құру оған жақындамай, оны жобалау мен ұйымдастыруға қатысы бар барлық ғылым тұрғысынан мүмкін емес. Оқытуды оңтайландырудың аса өзекті мәселелерінің ішінде педагог-психологтар айтарлықтай үлес қосуы мүмкін: әртүрлі жастағы үздіксіз және деңгейлік білім берудің әртүрлі сатыларында субъектілерде оқу уәждерін қалыптастыру ерекшеліктерін, танымдық іс-әрекет уәждерін дамыту ерекшеліктерін, қызығушылықтар мен борышты, барлық оқу пәндерін зерделеуге, кәсіби қызметке даярлауда қажеттілікті тәрбиелеуді айқындау» [6, 282 б.].

Мұғалімді кәсіби дайындаудың әр компоненті біртұтас педагогикалық үдеріс шеңберінде кәсіби дайындықтың сапасын бағалайтын өлшемдер мен эталондар, критерийлер сияқты базалық сипаттарының жиынтығымен айқындалуы керек. Кәсіби дайындықтың талабының бірде бірі – бірнеше тілде сабақ берудің талабы. Билингуализм — заман талабы. Заманында ата-бабаларымыз «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» – деген сөзді бекерге айтпаса керек. Тіл ғылымы соның ішінде қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілдері де педагогика және психология салаларымен тығыз байланысты. Ойлай дейтін себебіміз, психология түйсік пен қабылдауды, ес пен ойды, сезім мен эмоцияны, зейінді зерттейді. Ал бұлардың сөйлеу және түсінісу процесіне тікелей тілдік қатынасы бар екені баршаға аян. Өйткені, біреудің айтқанын қабылдау, оны ұғыну процесі болмаса, қарым-қатынас жасау, пікір алысуда болмаған болар еді. Адам сөз арқылы белгілі бір затты атап қоймай, сонымен бірге, сол затқа, іске, құбылысқа өзінің қатынасы мен оған қалай қарайтындығын тіл арқылы білдіреді. Яғни, тіл - ойды тікелей адамдармен қарым-қатынасқа түсудің құралы ғана емес,

сонымен қатар сезімдіде білдірудің құралы. Ал педагогика саласы сол тіл пәндердің қалай оқытылуы, білім берілуі мен оның заңдылықтары мен селбестілігін, сол пәндерді оқыта отырып тәрбиелеуін қамтамасыз етеді. Шын мәнінде үш тілді меңгеру күнделікті және жүйелі жұмысты талап етеді. Оқушы не үшін мұны үйренетіндігін білуі және тілдерді оқып үйренудің нақты қойылған мақсатын білу керек. Осыған орай мәтінде терең көрініс тауып қарастырылады. Тіл унитарлы дағды емес, тіл – қабілеттердің кешенді конфигурациясы. Яғни тіл тек қана бір дағдыдан тұрмайды, тіл – лингвистикалық және экстралингвистикалық құрылымдардан тұрады. Егер Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін алып қарайтын болсақ, осы уақытқа дейінгі жалпы білім беретін мектептерде үш тіл оқытылып келеді, яғни қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі. Егерде оқушы осы үш тілді жетік меңгеріп, түсініп шыққса және осы тілдерде еркін сөйлеу мүмкіндігіне ие болса, онда сол оқушы бірнеше тілді меңгергені болып табылады [7, 343 б.].

Педагогикалық тұрғыдан қарағанда, тұлғаны толық қанды қалыптастыруда тәлім-тәрбие беруде және заманға сай білім беруде баланың жастық шағы өте маңызды рөл алмақ. Осы аталмыш рөлдің ауыртпалығы тікелей тәрбие үдерісінде өзара іс-әрекет кезінде білімгерлермен қарым-қатынасқа түсетін тіл мамандықтары мұғалімдеріне түсіп отыр. Олай болса тіл мамандықтары мұғалімдерін педагогикалық үдеріске түсірмес бұрын бұл мұғалімдердің кәсіби білімін, ептілігі мен дағдыларын өзін-өзі бағалауды қалыптастыруымыз шарт. «Орыс оқытушыларының оқытушысы» деген атақ алған К.Д. Ушинский: - «Оқытушы оқу барысында ғана өмір сүреді» - деп санаған [8, 47 б.].

Қазіргі кезде белгілі ғалымдардың бірі Д.С. Лихачев өз сөзінде «Үнемі оқу керек. Барлық ірі ғалымдар тек қана біреуді оқытып қойған жоқ өздері де оқыды. Оқуды тоқтатқан күні – оқыта да алмайсың. Себебі білім үнемі өсіп жетіліп отырады » деген [9, 25 б.]. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында тіл мамандықтары мұғалімдерінің кәсіби білімі мен ептілігі дағдыларын өзін-өзі бағалауды қалыптастыру барысында, қазіргі кезде танымал бірнеше әдістерді қолданады. Тілдік пән мұғалімдері бірінші қазақ тіл (L1) , екінші орыс тіл(L1) және үшінші ағылшын тіл (L3). Соның бірі ТКТ:CLIL әдістемесі кеңінен қолдануда. ТКТ:CLIL (Content and Language Integrated Learning) термині 1990 жылдан бастап кеңірек қолданыла бастады. (Eurdiece, 2006). Еуропа қоғамының қажеттіліктеріне сай болу үшін білім беру, моделіне өзгерістер енгізу қажеттіліктері туындауда (Zarode, 2008). ТКТ:CLIL яғни пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісі. Бұл әдісті Еуропалық комиссия 2004 -2006 жылдарға арналған еуропада көп тілді дамыту іс-қимылдары шеңберінде ұсынған. Аталмыш әдіс үздіксіз өзгерістер үстіндегі жаһандану заманында мектеп түлектерінің бәсекеге қабілеттерінің бір белгісі болып табылады. Тілдерді және басқа тілде пәндерде игеруді жүзеге асыру үшін әзірленген жалпы ТКТ:CLIL әдісінің бес аспектісі және оны іске асыру әдістері мыналар болып табылады.

1. Мәдениет аспектісі. Мұнда басқа елдердің мәдениетін түсіну және зерттеу, мәдениет аралық байланыстарын дамыту, көрші ұлттар мен аудандардың ерекшеліктерін зерттеу, мәдени байланыстарын дамыту, көрші ұлттар мен аудандардың екершеліктерін зерттеу, мәдени байланыс түсініктерін кеңейту жатады.

2. Өлеуметтік аспектіге халықаралық сертификат алу үшін емтихан тапсыру мүмкіндігі және мектеп бағдарламасы аясында білім деңгейіне көтеру жатады.

3. Тілдік аспекті тілдік құзіреттіліктің жалпы деңгейін көтеру, коммуникативтік дағдыларды дамыту, ағылшын тілін немесе басқа тілді терең түсіну және ағылшын тілін және басқа тілді қолданбалы мақсаттарға пайдалануды көздейді.

4. Пәндік аспект бойынша пәнді жан –жақты зерттеу мүмкіндігі, ағылшын тілі және басқа тіл, арнайы пәндік терминологиялық қол жеткізуі, оқуын жалғастыруы немесе жұмысқа дайындалуы қаралады.

5. Оқыту аспектісі – бұл әр түрлі оқыту стратегияларын қолдану мүмкіндігі, сынып жұмысының әр түрлі әдісі мен формаларын қолдану, оқушылардың уәжін көрсету.

- Үш тілде оқытылатын әдістерге не жатады?

- пән мен тілді кіріктіріп оқыту, оның халық аралық атауы TKT:CLIL (Content and Language Integrated Learning)

- Командалық оқыту «Team teaching» және тілдік ортаға ену. Командалық оқыту екі мұғалімнің және бірінші қазақ тілі немесе орыс тілі және ағылшын тілінде оқыту, сабақты бірігіп жоспарлау және өткізу және үлгерімі төмен оқушыларды қолдау. Командалық оқыту «Team teaching» - бұл екі мұғалімнің өзара қызметтестігі, олар ортақ мақсатқа жетуі үшін оқушылардың білімдерін жетілдіруге ұмтылады. Оқушылар үшін мұғалімдер білім беретін органы жасайды және өзінің білім беру тәжірибесін жетілдіріп отырады. Тіл мұғалімдері бірлесе отырып сабақты жоспарлайды және сабақты немесе сабақ серияларын өткізеді, оқу ресурстарымен өзара бөлісіп, оқушылардың жетістіктерін бірлесе бағалайды, сонымен қатар, бағалаудың қортындысын негізге ала отырып, білім беру әдістерін үнемі дамытып отырады. Енді бағдарлама мен оқу жоспарының ұтымды тұстары қандай? Мазмұнды іріктеудің спиралі, яғни шиыршық принципі.

Оқыту мақсатының иерархиясымен маңызды пәндік операциялар негізінде жіктелісі болып табылады. Оқыту мақсаттарын егжей-тегжей жоспарлау, сынып ішіндегі пән курсы бойынша пәндер арасындағы мазмұндас тақырыптар, яғни өтпелі тақырыптар, күтілетін нәтиже және мұғалімнің академиялық еркіндігінің ұтымды үйлесімділігі. TKT:CLIL –дің оқушыларға беретін бұл тіл- тек тіл ретінде ғана емес, таным құралы ретінде қолдану, сыни тұрғыдан ойлау, тілдерді жоғары деңгейде меңгеру және қызметтің барлық салаларына қолда, таным құралы ретінде қолдану, сыни тұрғыдан ойлау, тілдерді жоғары деңгейде меңгеру және қызметтің барлық салаларына қолда білу, өз мәдениетін бағалау, басқа да мәдениеттерді түсіну құрметтеу, азаматтық жауапкершілік, функционалдық сауаттылық білім алуы болып табылады. Яғни, ағылшын және орыс тілдерін оқытуда сананың емес сапаның басты фактор болғанын көрсету керек, демек, екінші, үшінші тілдерді оқығанда оқушыларға түсінікті болу қажет, әйтпесе оқушылар шуылдан басқа еш нәрсе қабылдамайды. Мектеп тәрбиесі балаға жан – жақты тәрбиелік ықпал жасау үшін үлкен мүмкіндіктерге жағдай туғызады. Мектепте кездесетін әр адам балаға бір жағалық ашады. Бұл жағдайда ұстаздың тұлғасы және құрбы құрдастарымен қарым-қатынастар сипаты үлкен рөл алады. Педагогикалық жүйе белгілі бір педагогикалық шарттарды сақтағанда ғана қызмет етеді және дамиды. Жалпы орта білім беру жағдайында тұлғаны қалыптастыруда, ұйымдастыру үдерісіндегі педагогикалық шарттарды оқушы мен мұғалімнің өзара түсінісуі, серіктестікпен бірлесіп әрекет етуге бейімділігі, бірлескен шығармашылық жұмыстарға негізделетін диалогтік, субъектаралық қатынастарынан жасалған, сонымен бірге тұлғалық қарым-қатынастарды қалыптастыруға мүмкіндік туғызатын, ынтымақтастық іс-әрекеттерге жетелейтін, коммуникативтік қабілеттілікті қалыптастыратын жағымды педагогикалық жағдай деп есептейміз.

Мұғалімнің әр пәнді оқытуды тілдерді баулумен бірге өзара ұштастырудағы ұсынған нақты теориялық педагогикалық бағыт болуы тиіс. Әр бір тақырыптың мазмұнын ашып көрсетуге дайындала отырып, осы тақырыпқа байланысты қазақ, орыс, ағылшын тілдерін қалыптастыра тіл мамандықтары мұғалімдерін оқу-тәрбие үдерісінде өзара іс-әрекет етуге психологиялық-педагогикалық тұрғыдан даярлай отырып, жалпы міндеттерді шешуді, оқытудың мазмұны мен түрлері және әдіс тәсілдерімен байланыстыруын міндетті түрде ескерілуі қажет. Яғни өзара пән аралық интеграциялық байланыс болуы керек. Қазіргі маманға қойылатын талаптардың бірі оқу үдерісіндегі әр түрлі пәндердің өзара интеграцияланып ортақ мәселелер мен қайшылықтардың шешілуі болып табылады. Тіл мамандықтары мұғалімдерін оқу-тәрбие үдерісінде өзара интеграциялаудағы мақсатымыз педагогикалық іс-әрекет арқылы пәндер арасындағы байланыс жасап, оқушылардың қаншалықты тілдерді тез меңгеруіне педагогикалық-психологиялық тұрғыдан даярлауға жағдайлар жасау болып табылады.

Білім теңіз. Оның тереңіне құпиясын ашатындар ғана бойлай алмақ. Білімді адамдарда дайындайтын, білім, тәрбие, бала жанының бағбаны-мұғалім. XX ғасырдың басында

Ж.Аймауытов «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол жаңа жан – жаңаны табатын өнер» - деген екен [10, 47 б.]. Олай болса қазіргі заманда мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған басты мәселе – үш тілде білім берудің жаңаша оқытудың жолдарын табу, оны дамыту, оқушыңа тынақты білім беру, яғни жаттанды емес белгілі жүйесі бар қарапайымнан күрделіге қарай дамытылған, тұрмыс пен күнделікті өмірмен тығыз байланысты, оқушының ой өрісінің дамуына көмектесу. Қорытындылай келе бәсекеге қабілетті тілдік мамандарды даярлау және олардың біліктілігін арттыруда білім берудің ел болашағы үшін маңызы жылдан-жылға арта бермек. Сабақты тартымды, қызықты етіп өткізу — мұғалімнің кәсіби шеберлігі, білімділігі, талантылығы мен құзіреттілігіне байланысты. . Сөйте отырып, ұлттық дәстүрді қадірлей білуге, адамгершілікке, ізгіліктілікке, ұлттық тәлім- тәрбие беруге назар аударылады. Сабақ үрдісінде студенттер өзіне- өзі баға беруге, әлсіз жақтарын сын көзбен қарауға өзінің жетістігін жете білуге, өз бетімен іздене білуге дағдылары қалыптасады. Сондықтан ұстаз адамы – кәсіби мамандығына құштар, оны жан – тәнімен сүйетін, барлық өмірін соған арнауы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Черникова Т.В. Как управлять педагогическим коллективом развивающейся школы.- М.: Просвещение баспасы, 2004 ж.- 208 б.
2. Ткаченко Е.В. Гуманизация и гуманитаризация педагогического образования. Некоторые итоги, проблемы, задачи – М., 1995 ж.- 165 б.
3. National Academy of Education named after Y. Altynsarin. General Secondary education system of methodological support for the development of multilingual education: Manuals.- Astana,2015-Р. - 76
4. Bonny Norton (2018) Identity, literacy and the Multilingual classroom, The multilingualturn, Implications for SLA and TESOL Bilingual Education, P 118.2.M86 2018, 418.0071-dc23 2018003826.
5. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования.- М.: Просвещение баспасы, 1990ж.- 21-25 б.
6. Бабанский Ю.К. Педагогика. – М.: Просвещение баспасы, 1983 ж.- 237 б.
7. Zhetpisbayeva B.A. Multilingual education: Theory and methodology. - Almaty: Education, 2018. - P.343.
8. Ушинский К.Д. Педагогикалық шығармалар. 6 томдық.-М.: ` Просвещение баспасы, 1988 ж. – 414 б.
9. Д.С.Лихачев Материалы дискуссии. Литературоведение и лингвостилистика. — Киев, 1987 ж. — 372 б.
10. Жарықбаев Қ. Ақылдың кені «Ұлағатты сөздер»- Алматы: Ана тілі баспасы ЖШС-2008 ж. -216 б.

УДК: 632.915

ОРГАНИЗАЦИЯ БОРЬБЫ С БАКТЕРИАЛЬНЫМ ОЖОГОМ ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР И МОНИТОРИНГА ПЛОДОВЫХ РАСТЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Касым Н.Б, Садчикова Д.Н.

Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Талдықорган, Республика Казахстан

E-mail: Nuraikakasymova@gmail.com, sadcikovadasa7@gmail.com

*Бактериальный ожог плодовых культур — опасное инфекционное заболевание культурных и дикорастущих растений семейства розоцветных, вызываемое бактерией из рода эрвиний *Erwinia amylovora*. Родиной возбудителя считается Северная Америка, откуда он широко распространился по всему миру. Мониторинг это система сбора/ регистрации,*

хранения и анализа. Современные методы мониторинга дали бы возможность определения ареала распространения заболевания бактериальным ожогом на определенном участке сада, леса, предгорья. Возможно, также определить состояние плодовых деревьев в разные периоды развития плодовых (в фазу распускания почек, цветения, образования завязи и т.д.).

Ключевые слова: бактериальный ожог, вирус, яблоня, симптом, мониторинг, цветение, вегетационный период.

Жеміс дақылдарының бактериялық күйігі-эрвиния *Erwinia amylovora* тұқымдасының бактериясы тудыратын *Rosaceae* тұқымдасының мәдени және жабайы өсімдіктерінің қауіпті жұқпалы ауруы. Қоздырғыштың отаны Солтүстік Америка болып саналады, ол жерден ол бүкіл әлемге таралды. Мониторинг жинау/ тіркеу, сақтау және талдау жүйесі болып табылады. Мониторингтің заманауи әдістері бақтың, орманның, тау бөктеріндегі белгілі бір аймақта өрт күйдіргі ауруының таралу аймағын анықтауға мүмкіндік береді. Жеміс ағаштарының күйін жеміс дамуының әртүрлі кезеңдерінде де анықтауға болады (бүршіктердің Гүлдену, Гүлдену, аналық бездердің пайда болуы және т.б. фазасында).

Тірек сөздер: бактериялық күйігі, вирус, алма ағаш, симптом, бақылау, гүлдеу, өсу кезеңі.

Bacterial burn of fruit crops is a dangerous infectious disease of cultivated and wild plants of the *Rosaceae* family caused by a bacterium from the genus *Erwinia* *Erwinia amylovora*. The birthplace of the pathogen is considered to be North America, from where it has spread widely around the world. Monitoring is a system of collection/registration, storage and analysis. Modern monitoring methods would make it possible to determine the area of spread of bacterial burn disease in a certain area of the garden, forest, foothills. It is also possible to determine the condition of fruit trees in different periods of fruit development (in the phase of budding, flowering, ovary formation, etc.).

Keywords: bacterial burn, virus, apple tree, symptom, monitoring, flowering, growing season.

Бактериальный ожог. Описание болезни.

Заболевание — инфекционное, а потому чрезвычайно опасное. Возбуждается бактериями вида *Erwinia amylovora*, принадлежащего к роду *Erwinia* (Эрвиния) семейства *Enterobacteriaceae* (Энтеробактерии). Поражает растения семейства Розовые (*Rosaceae*, частенько употребляется ошибочный перевод — «-Розоцветные»), причем страдают как культуры (и плодовые, и декоративные), так и дикоросы. Наибольшей восприимчивостью, к сожалению, «-прославились» представители родов Груша (*Pyrus*) и Кизильник (*Cotoneaster*). Чуть-чуть выше устойчивость у представителей родов Айва (*Cydonia*), Боярышник (*Crataegus*), Мушмула (*Mespilus*), Пираканта (*Pyracantha*), Рябина (*Sorbus*), Яблоня (*Malus*). Почти 100%-ным иммунитетом к названным бактериям обладают представители родов Земляника (*Fragaria*), Ирга (*Amelanchier*), Малина (точнее: Рубус = *Rubus*), Роза (точнее: Шиповник = *Rosa*), Слива (*Prunus*), в том числе Абрикос обыкновенный (*Prunus armeniaca*) и Абрикос сибирский (*Prunus sibirica*), Вишня (*Cerasus*) и Черешня (*Prunus avium*), а также, к счастью, Слива домашняя (*Prunus domestica*).

«-Исторической родиной» бактериального ожога считается Северная Америка — вспышка его на плодовых деревьях была впервые зафиксирована людьми в штате Нью-Йорк в конце XVIII века. Спустя приблизительно столетие (в 1882 году) этим вредоносным микроорганизмам присвоили имя и место во «-всеобщей» классификации живых существ, обитающих на земном шаре. К тому моменту описываемая хворь распространилась в Канаде, в Мексике, в Гватемале и «-шагнула» в Южную Америку (в Чили). Затем преодолела Тихий океан (очаги найдены в Новой Зеландии). А в середине 1950-х годов — и Атлантический. Теперь заболевание получило печальную известность в Бельгии, Великобритании, Германии, Греции, Дании, Ирландии, Люксембурге, Нидерландах, Норвегии, Польше, Словакии, Франции, Чехии, Швейцарии, Швеции. Через Кипр оно проникло в Африку (в Египет) и Азию (в Израиль, Иорданию, Ливан, Турцию). Пересекло государственную границу СССР: в 1989-м

Армения была вынуждена уничтожить грушевые и айвовые деревья на площадях, измеряемых не одним десятком гектаров. «Триумфальное шествие»- ужасной болезни по миру продолжается: в XXI веке она обнаружена на Бермудских островах и на острове Гаити, далеко за экватором в Зимбабве и гораздо ближе к СНГ — в Болгарии, Италии (Южной), Латвии, в странах бывшей Югославии. [1]

Цикл развития болезни

Первичная инфекция развивается обычно весной, во время цветения. Бактерии могут попасть на цветок с пылью или с частичками экссудата. Агентами переноса могут быть насекомые, птицы, дождевая и поливная вода, ветер. При атмосферной влажности около 70 % и температуре воздуха выше 18 °C бактерии быстро размножаются, продвигаясь по тканям в ветви. Ветви могут быть заражены также через повреждения листьев и коры, поэтому особенно опасен град, вызывающий множественные травмы растений. Источником для дальнейшего распространения заболевания служат инфицированные растения, черенки, плоды, садовый инструмент, тара. Следующей весной из некротических язв выделяется вязкий экссудат, который вытягивается в тонкие нити, легко переносимые ветром. Таким образом цикл заражения возобновляется.

Признаки поражения

Общая картина поражения плодовых деревьев включает увядание и гибель соцветия, усыхание и скручивание листьев, плодоножек, некротические мокнущие язвы на коре, выделение экссудата на больных побегах. Усохшие цветы и листья не опадают. Для подтверждения наличия возбудителя *Erwinia amylovora* требуется проведение лабораторных анализов, которые выполняются карантинными службами. Для анализа следует брать кончики усохших побегов, кору дерева на границе поражённого участка, частицы экссудата. Методы анализа включают в себя посев на мясопептонный агар с последующим пересевом на дифференцирующую среду Кинга. Таким путём удастся отличить бактерии из рода *Pseudomonas* (окрашивают среду в зелёный цвет) от *Erwinia amylovora*, которые не вызывают окрашивания. Другие используемые методы: окраска по Граму, реакция свёртываемости по Клементу, молекулярные методы. Одним из основных методов диагностики является тест на патогенность, который ставят на незрелых плодах груш: бактериальную суспензию наносят на повреждённые булавкой плоды и инкубируют два дня во влажной камере. Контролем являются плоды груш, также проколотые булавкой, но вместо суспензии на них наносится стерильная вода. Положительным тест считается, если на инфицированных грушах появляется молочно-белый экссудат. (рис.1) Бактерии рода *Pseudomonas* поражают плоды без выделения экссудата. Заболевание распространено на груше и яблоне. Болезнь проявляется на цветках, побегах, ветвях и плодах. Цветки внезапно увядают и чернеют, листья свертываются, чернеют и остаются висеть на ветвях, деревья имеют вид обожженных. В местах поражений кора молодых побегов и ветвей вздувается вследствие обильного притока жидкости, которая затем начинает истекать по коре в виде гуммозного экссудата. С начала она бесцветная, позже темнеет и застывает в виде капелек от янтарно - желтого до темно-бурого цвета. Летом болезнь как бы затухает, но весной с началом сокодвижения с новой силой возобновляется и распространяется по всему растению. Поражаются ожогом и молодые, незрелые плоды. Дозревающие и зрелые плоды не поражаются даже при искусственном заражении. Возбудители ожога плодовых деревьев - бактерии *Erwinia amylovora* Winslow et al, Оптимальная температура развития бактерий 30 °C, при 45 -50 °C они гибнут. Заражать деревья бактерии могут при температуре 18 °C и выше. Источники инфекции ожога плодовых культур - пораженные деревья. Бактерии распространяются каплями дождя, которые смывают выделения слизи, насекомыми, в первую очередь тлями и пчелами, а также птицами. Имеются указания, что одностороннее внесение азотных удобрений способствует развитию болезни.

Симптомы бактериального ожога

Биология и симптомы. Болезнь поражает все надземные части. На ранней стадии заражения симптомы начинаются с потемнения центральной жилки листа. Листья чернеют, скручиваются, отмирают, но не опадают. (рис.2) Цветки и соцветия также увядают, гибнут и приобретают цвет от бурого до черного, могут выделять экссудат. Пораженные молодые побеги делаются вначале как бы налитыми жидкостью, которая через некоторое время начинает сочиться каплями и стекать по коре в виде экссудата. Затем молодые побеги увядают, становятся коричневыми и, в большинстве случаев, кончик побега характерно крючкообразно сгибается, образуя признак известный как «пастуший посох». Болезнь начинает развиваться обычно с вершины побега, постепенно распространяясь через паренхиму коры к основанию. При данном заболевании сосудистая система растения не поражается, инфекция находится в коре. На коре веток и ствола образуются клиновидные язвы, которые в результате опоясывания могут вызвать гибель всего дерева. Иногда кора, окружающая язву, растрескивается. Ткань под язвой приобретает рыже-красную или коричневую окраску, диффузирующую в здоровую ткань. Язвы часто выглядят водянистыми. На плодах симптомы зависят от стадии заражения. При раннем заражении плоды остаются маленькими, обесцвечиваются, сморщиваются и остаются прикрепленными к ветке, мумифицированными. Плоды, зараженные на более поздних стадиях развития, не так сильно сморщиваются и обесцвечиваются как незрелые. Зараженные плоды могут выделять большое количество бактериального экссудата.

Рисунок 1

Рисунок 2

В теплых, влажных условиях из зараженных побегов, черенков, плодов и язв на коре может выделяться беловатый слизистый бактериальный экссудат молочно-белого цвета, характерный для *Erwinia amylovora*. Могут выделяться также тонкие волокнистые нити. Остающиеся на растениях выделения становятся янтарными. Если устанавливается сухая погода, выделения высыхают и выглядят как серебристая пленка на зараженной поверхности. При заражении другими бактериозами экссудат бывает прозрачным различных оттенков бурого цвета.

Меры борьбы и профилактики бактериального ожога

Для предотвращения или уменьшения скорости распространения бактериального ожога в незараженных районах проводят комплекс фитосанитарных мероприятий, включающий в себя запрет на ввоз посадочного материала из зон распространения заболевания, корчевывание и сжигание на месте сильно пораженных деревьев. Любую болезнь проще предотвратить, чем лечить. В полной мере это относится и к бактериальному ожогу. Что рекомендуют сделать для профилактики:

- выкорчевывайте дикорастущие плодовые деревья и боярышник в радиусе 100-150 м от вашего сада. Все эти растения – потенциальные очаги заражения и носители болезни;
- регулярно обрабатывайте сад инсектицидами – так вы не только избавите его от вредителей, но и уменьшите риск занесения бактерий извне;

• постоянно осматривайте верхушку деревьев, листья, побеги и цветы – обнаружив болезнь на ранней стадии, вы еще сможете ее победить. Меры борьбы с бактериальным ожогом. Успех в борьбе с бактериальным ожогом зависит от того, на какой стадии вы обнаружили болезнь и как быстро начали лечение.

• при первых признаках заболевания удалите ветки "на кольцо" и сожгите их. Место среза обработайте 1%-ным раствором медного купороса (100 г на 10 л воды) или 0,7%-ным раствором железного купороса (70 г на 10 воды);

• против возбудителя болезни эффективными оказались 5%-ный раствор Азофоса, антибиотики рифампицин (50 мкг/мл), гентамицин (50 мкг/мл), стрептомицин (50 мкг/мл), хлорамфеникол (50 мкг/мл), канамицин (20 мкг/мл) и налидиксовая кислота (20 мкг/мл). Дозировка: 1-2 таблетки/ампулы на 5 л воды. Такого количества хватит на 8-10 молодых деревьев. Лучшее время для обработки – май-июнь;

• при обнаружении болезни в период цветения 3 раза с интервалом в 4-5 дней обрабатывайте сад антибиотиками (стрептомицин, тетрациклин) из расчета 1 000 единиц на 10 л воды;

• осторожно обрабатывайте дерево 1%-ной бордоской жидкостью. Обилие купороса сжигает листья не хуже бактериального ожога. Проведите 7-8 обработок медьсодержащими препаратами (0,5-0,7%) или 5 обработок Абига-Пиком с концентрацией раствора для яблони 0,3-0,4% и 0,4-0,6% – для груши. Такие обработки наиболее эффективны в начале появления соцветий, во время цветения и после его окончания;

• крайняя мера – выкорчевывать и сжечь больное дерево. То же самое, увы, придется проделать и с деревьями в радиусе 5 м, даже если они пока выглядят здоровыми. Сжигайте их на месте, не разносите заразу по саду. После работы с больными деревьями продезинфицируйте инструменты "карболкой" или формалином.

В последние годы в яблоневых садах на территории Алматинской области широко распространена карантинная болезнь бактериального ожога плодовых культур (бактериальный ожог плодовых культур). Бактериальный ожог плодовых культур - очень опасное инфекционное заболевание. Возбудитель болезни-бактерия *Erwinia amylovora*. Первые признаки этого заболевания были выявлены в 2006 году на грушевых деревьях в Енбекшиказахском районе, характерные признаки на яблонях наблюдались в 2011 году. Из года в год увеличиваются случаи распространения этого заболевания, особенно в Енбекшиказахском, Талгарском, Панфиловском, Сарканском, Карасайском, Ескелдинском районах и городах Текели, Талдыкорган. С 2008 года финансирование мониторинговых мероприятий, направленных на выявление бактериального ожога плодовых культур, включено в государственную программу по предложению инспекции. Со стороны карантинной службы области проводится постоянная агитационно-пропагандистская работа среди населения через средства массовой информации, профилактические и профилактические мероприятия продолжаются под контролем районных, городских государственных инспекторов по карантину растений. В 2017 году на территории области площади зараженных бактериальным ожогом особо опасных карантинных болезней – плодовых культур составили 901,4 га. По области проведены работы по выкорчевке зараженных деревьев (выкорчевка) в саду – 17,0327 га. В 2018 году на территории области площади зараженных бактериальным ожогом особо опасных карантинных болезней – плодовых культур составили 905,2 га.

По области проведены работы по выкорчевке зараженных деревьев (выкорчевка) в саду – 110,3845 га. В 2019 году на территории области площади зараженных бактериальным ожогом особо опасных карантинных болезней – плодовых культур составили 743,839 га. По области проведены работы по выкорчевке зараженных деревьев (выкорчевка) в саду – 178,8455 га. В 2020 году проведены мониторинговые мероприятия на общей площади 5500 га, в качестве проб с центрального склада на однократную переработку поступили химические препараты КАСУМИН 2л, 2% В. Р., КОСАЙД 2000, В. Д. Г. и проведена химическая обработка 717,589 га. В 2021 году за счет республиканского бюджета запланированы работы по обработке 731,209

га садов против бактериального ожога карантинных больных плодовых деревьев. На 690,115 га яблонь проведена обработка химическим препаратом Фитолавин, В. Р. К. Остальные 41 094 га грушевых деревьев не получили химических препаратов из центрального склада. По области проведены работы по выкорчевке зараженных деревьев (выкорчевка) в саду – 35,203 га. В 2022 году за счет республиканского бюджета запланирована обработка 622,426 га садов против бактериального ожога карантинных больных плодовых деревьев, в том числе: по Енбекшиказахскому району – 344,04 га, Ескельдинскому району - 76,15 га, Жамбылскому району - 19 га, Саркандскому району – 11,116 га, Талгарскому району – 172,1 га, Алакольскому району по-0,02 га. В 2022 году на 204,45 га яблонь проведена обработка химическим препаратом Фитолавин, В. Р. К. (Ескельдинский район-48,2 га, Талгарский район-152,11 га, Жамбылский район-4,14 га). Из оставшихся 417 976 га центрального склада химические препараты не были выделены. По Жетысуйской области-проведены работы по выкорчевке зараженных деревьев (выкорчевка) в саду 10,116 га. Бактериальный ожог плодовых культур (*Erwinia amylovora* (Burill) Winslow et al.) 75,67 га, в том числе: по Ескельдинскому району – 62,65 га, по Саркандскому району – 11,0 га, по Алакольскому району – 2,02 га. При обнаружении признаков заболевания необходимо обратиться в районную, городскую территориальные инспекции и провести лабораторные исследования. Бактериальный ожог плодовых культур можно обнаружить только лабораторным способом.

Таблица 1

Распространение бактериального ожога в разрезе Алматинской области

№	Наименование районов	Всего площадь заражения, га	Бактериальный ожог плодовых
1	Аксуский	0	
2	Алакольский	0,02	0,02
3	Енбекшиказахский	344,04	344,04
4	Ескельдинский	76,15	76,15
5	Жамбылский	19	19
6	Саркандский	11,116	11,116
7	Талгарский	172,1	172,1
8	г. Талдыкорган	0	
	Всего	622,426	622,426

Вывод:

Бактериальный ожог наносит существенный вред плодовым растениям, снижается урожайность, растет себестоимость продукции, предприятия по выращиванию плодовых культур теряют рынки сбыта. Это заболевание влияет на экологическую обстановку. Снижается иммунитет плодовых растений, проявляется это в возникновении новых заболеваний плодовых культур, растет число вредителей.

С начала апреля 2022 года мы проводили исследование в Саркандском районе области Жетысу, на выявление бактериального ожога. На территории Ананьевых яблоневых садов. Площадь сада составляет 5 гектар. Количество саженцев составляло 10 тысяч плодовых деревьев. За все время проведения исследования мы не только наблюдали за развитием бактериального ожога, но и участвовали в обработке деревьев медным купоросом и стрептомицином. Это помогает бороться с распространением бактериального ожога на другие деревья. Из 10 тысяч плодовых деревьев зараженными оказались 2 тысячи. Во время опрыскивания медным купоросом мы наблюдали такое явление как, молодые деревья имеют иммунитет намного лучше чем старые деревья. Иммунитет молодых деревьев превосходит в разы иммунитет старых деревьев. Также они более восприимчивы к препарату нежели старые деревья. На старых саженцах плодовых деревьев эффекта мы не наблюдали. А вот иммунитет на молодых саженцах был укреплен, и саженцы были менее подвержены воздействию бактериального ожога.

Основной целью нашего исследования является выявление бактериального ожога на ранних стадиях развития. Определение болезни на ранней стадии способствует принятию оперативных мер по выявлению очагов заболеваний, определению методов лечения и профилактики бактериального ожога. При большем распространении возможно также введение карантинных мероприятий по ввозу и вывозу саженцев, плодов из очагов распространения болезни.

В Казахстане началась реализация новых программ страхования. Утверждены продукты по страхованию яблоневых садов (деревьев) от поименованных рисков и по страхованию урожая яблок от поименованных рисков. Страхование урожая яблок включает страхование от весенних заморозков, града, сильного ветра, остальных рисков, включающих огонь, удар молнии, потери урожая из-за вредителей или болезней, поджог, неправомерные или противоправные действия третьих или неустановленных лиц. Страховой тариф по данному продукту – 11,2%, страховой период - с 15 апреля по 15 октября, но не позднее окончания сбора урожая, если сбор урожая закончен до 15 октября. [2]

В мониторинге заинтересованы хозяйства, выращивающие плодовые культуры, государственные органы для определения и принятия решения по данному заболеванию. В нашей области нет организаций, которые проводят мониторинг за состоянием плодовых культур.

ЛИТЕРАТУРА:

1. <http://original-flowers.ru/disease/view.php?id=9#ixzz7h5NqGLLu>
2. <https://dairynews.today/news/minselkhoz-novye-programmy-agrostrakhovaniya-snizya.html>
3. «Карантинные сорняки, вредители и болезни растений» учебное пособие Курманбаев С. К., Сарсембаев Б.С., Койгельдина А.Е.
4. OEPP/EPPO (1983) Data sheets on quarantine organisms No. 52, *Erwinia amylovora*, Bulletin OEPP/EPPO Bulletin 13 (1).
5. Paulin, J.P. (1981) Overwintering of *Erwinia amylovora*: sources of inoculum in spring, Acta Horticulturae No. 117, pp. 49-54

ӘОЖ 373.13

БІЛІМ АЛУДА ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРҒА МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кожашева Г., п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Айқын Ө., Математика БББ магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: kozhasheva_gulnar@mail.ru, aikyn.orken@mail.ru

Бүгін таңда білім беру мазмұнын жаңарту, білім саласын дамыту мақсатында елімізде көпеген жобалар жүзеге асырылуда. Оның ішінде, бүгінгі білім беру жүйесінің инклюзивті білім беруге бағытталуын немесе ерекше білім беруді қажет ететін балаларға арналған білім беру үрдісін жетілдіруін қарастыруды талап етеді.

Мақалада білім алуда ерекше қажеттілігі бар балаларға математика пәнін оқытудағы кездесетін мәселелер мен оларды шешу жолдары көрсетілген.

Тірек сөздер: *білім беру мазмұнын жаңарту, инклюзия, білім алуда ерекше қажеттілігі бар балалар.*

На сегодняшний момент в стране реализуются новые проекты с целью обновления содержания образования и развития сферы образования.

Среди них необходимо рассмотреть действующую систему образования направленное на инклюзивное образование или требует рассмотрения вопросов совершенствования образовательного процесса для детей с особыми образовательными потребностями.

В статье показаны проблемы, возникающие при обучении математике детей с особыми образовательными потребностями, и пути их решения.

Ключевые слова: обновление содержания образования, инклюзия, дети с особыми образовательными потребностями.

At the moment, new projects are being implemented in the country in order to update the content of education and develop the education sector.

Among them, it is necessary to consider the current education system aimed at inclusive education or requires consideration of issues of improving the educational process for children with special educational needs.

The article shows the problems that arise when teaching mathematics to children with special educational needs, and ways to solve them.

Keywords: updating the content of education, inclusion, children with special educational needs.

«Бір жылыңды ойласаң, егін ек. Он жылыңды ойласаң, ағаш ек. Жүз жылыңды ойласаң, ұрпақ тәрбиеле», - деген екен дана халқымыз. Дамыған елдердің қай-қайсысын алып қарасақ та ғылым мен білімнің арқасында орасан зор жетістіктерге жетіп отырғаны айтпасақ та белгілі. Еліміз егемендік алғалы бері сол білім саласын дамыту жолында атқарылған жұмыстар мен жоспарланған шаралар бүгінде өз жемісін беруде. Оған дәлел талай додаларда топ жарып, білімімен әлемді мойындатып жүрген қазақтың жалынды жастарының жеткен жетістіктері.

Ғылым мен білімді дамыту әр мемлекеттің басты мақсаттарының бірі болып саналады. Бүгінгі таңда білім саласын дамыту мақсатында елімізде көптеген жобалар жүзеге асырылуда. Білім саласын дамытуға бағытталған ауқымды жобалардың жүзеге асырылуы, елімізді дамытудың негізгі қозғаушы күші деп нық сеніммен айтуымызға болады. Білім саласының дамуы үшін білім беруші мен білім алушыларға жағдай жасалуы керек. Атап айтсақ, білім беру мекемесі ұстаздар үшін де, шәкірттер үшін де білім алуға қолайлы орта болуы тиіс. Білім беру жүйесі мен мазмұны әрбір білім алушы үшін қолжетімді әрі тиімді болуы шарт. Білім беру саласында туындаған мәселелер мен қиындықтар уақытылы әрі жоспарлы түрде шешіліп отыруы керек. Сонымен бірге әр білім алушының оқуға құштарлығын оятарлықтай болуы әр баланы дара тұлға ретінде қарастыра отырып жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне сай білім беру үрдісі жүзеге асырылып отыруы керек. Яғни, мектепте білім алушы балалардың барлығы да бірдей емес. Бір бала тым зерек әрі алғыр болса екіншісінің қабылдау деңгейі өз қатарынан төмендеу болуы мүмкін. Бір бала ашық-жарқын болса, екіншісі тұйық мінезді, өз ойын жеткізе алмайтын немесе біле тұра ішінде сақтап отыруы мүмкін. Бір бала гипербелсенді болса екіншісінің денсаулығына байланысты қозғалыстары тежелген болуы мүмкін. Міне осындай әр түрлі балармен олардың жеке ерекшеліктеріне, жеке қажеттіліктерін ескере отырып жұмыс жасау мұғалім тарапынан асқан шеберлік пен білімділікті қажет етеді. Қорыта айтқанда сапалы білім беру ол бір сыныптағы отырған балалардың ішінен мұғалімнің ыңғайына қарай жақсы оқитын екі-үш оқушымен жұмыс жасап соларды ғана алға сүйреу емес, керісінше білім алушылардың ерекше қажеттілігіне сай ұстаздың әр баламен жұмыс жасап, әр баланың мүмкіндігін жетілдіріп, әр баланың жүрегінен жол тауып, білімге деген құштарлықтарын оятуы болып табылады. Осы тұста ерекше білім беруді қажет ететін балалар немесе инклюзивті білім ұғымы қолданысқа енеді. Демек біздің білім беру жүйеміз бала таңдамайтын және бөлмейтін, әр баланың білім алуына мүмкіндік жасайтын, балаалардың білімді болуын, әр баланың қажеттілігін қанағаттандыра алатын болса ғана дамыған жүйе деп айтуымызға болады.

Бүгінгі таңда білім беру саласында инклюзивті мәдениет, инклюзивті саясат деген сөздер жиі қолданысқа ене бастады. Бұл дегеніміз бүгінгі білім беру жүйесінің инклюзивті білім беруге бағытталғанының немесе ерекше білім беруді қажет ететін балаларға арналған білім беру үрдісін жетілдіруге ден қойғанының белгісі. **Ал сол инклюзивті білім беру дегеніміз не? Ерекше білім беруді қажет ететін балалар қандай болады және оларды қалай анықтауға болады? Ерекше балалармен қалай жұмыс жасауға болады?** Бұл сұрақтың барлығы жалпы біздің қоғам үшін, әсіресе педагогтар қауымы үшін өзекті мәселелерге айналып отыр. Олай болса осы аталған сұрақтарға қысқаша анықтамалар беріп өтейік.

Инклюзивті білім беру дегеніміз не?

Инклюзивті білім беру – барлық кемсітушілік формасына тосқауыл қоятын, оқушының білім алудағы әртүрлі қажеттіліктері мен алуан түрлілігін есепке ала отырып, сапалы білім беруді қамтамасыз етуге бағытталған, жалпы білім беруді дамытудың үздіксіз процесі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында инклюзивті білім беру ерекше білім беру қажеттіліктері (ЕБК) және жеке дара мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін процесс ретінде қарастырылады. Қарапайым тілмен айтар болсақ инклюзивті білім беру – мүгедек балалар немесе дамуында сәл тежелуі немесе ауытқуы бар балалардың өз құрдастарымен мектепке келіп, партада отырып сау балалар қатарлы білім алуына жағдай жасау. Ерекше балалардың қоғаммен, ортамен араласуын қамтамасыз ету және сол арқылы ерекше балалардың болашақта қоғамның бір мүшесі ретінде өмірден өз орындарын табуына бағыт-бағдар беру болып табылады. Бұл бүгінгі біздің қоғамның басты мақсаты әрі адамгершілік парызы деп есептеймін.

Инклюзив сөзінің тұжырымдамалық анықтамасы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясынан (БҰҰ, 1948) бастау алады. Декларацияда барлық адамдар тумысынан азат және қадір-қасиеті мен құқықтары тең болып дүниеге келеді деп айтылған. Кейіннен инклюзивті білім беру тұжырымдамасын ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ және т.б. беделді халықаралық ұйымдар кеңейтіп, семантикалық мағынамен толықтырды.

Инклюзивті білім беру – барлық балалардың сапалы білім алуға тең қолжетімділіктің болмауының жаһандық проблемаға айналуына байланысты әлемдегі негізгі трендтердің бірі болып отыр. Мысалы, ЮНЕСКО деректері бойынша дүниежүзі бойынша барлық мүмкіндігі шектеулі балалардың 10% - ы ғана мектепке барады, тек 5% - ы ғана бастауыш білім алады.

Білім туралы заң бойынша ерекше білім беруді қажет ететін балалардың тобына, денсаулығына байланысты білім алуға қиындықтарға тап болған балалар санаты жатқызылады. Ерекше білім алуды қажет ететін балаларға білім беру мәселесі біздің елімізде де маңыздылығы артып келеді. Себебі статистика бойынша елімізде осы санаттағы балалар саны 161 мыңнан асады. Өкінішке қарай, бұл санаттағы балалардың экологиялық жағдайлар, отбасы мәселелері, оқыс оқиғалар т.б. себептерге байланысты жыл сайын 3% -ға өсіп отырады екен. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар санының артуы ерекше балалармен жұмыс жасайтын мамандар санын арттыруға, олар өздерін кез-келген жерде, кез-келген ортада еркін сезінуі үшін оқуға қолайлы орта құруға қажеттілік туындатады.

Ел президенті Қ.К.Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдауында: «Күнделікті мәселелерді шешумен қатар, балалардың бәріне бірдей мүмкіндік туғызу үшін жүйелі шаралар қабылдау қажет. Балаларымыз қай жерде тұрса да, қандай тілде оқыса да сапалы білім алуы керек» деп атап өтті. Сонымен қатар мемлекет басшысы 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Біздің білім беру жүйеміз қолжетімді әрі инклюзивті болуға тиіс» деп белгілеп өтті. Биылғы оқу жылының басты бағыттарының бірі ретінде білім беру мекемелерінде инклюзивті білім берудің жүзеге асырылу міндеті қойылған. Бұл дегеніміз инклюзивті білім алушылар үшін үкімет тарапынан қолдаудың күшейтілгенінің басты көрінісі.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалар қандай болады және оларды қалай анықтауға болады?

Ерекше білім беруді қажет ететін балалар көпшіліктің түсінігінде жоғарыда айтылғандай денсаулығында немесе жеке дамуында қандай да бір ауытқуы, ахауы бар балалар болып табылады. Сонымен қатар дені сау бола тұрса да мұғалімнің қолдауы мен көмегіне мұқтаж балалардың барлығын жатқызуға болады.

ЭБДҰ құжаттарында ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды төмендегідей топтарға бөліп көрсеткен:

1-топ. Психикалық және дене дамуында түрлі бұзылыстары бар балалар: көру, есту, сөйлеу бұзылыстары, зияты, тірек-қозғалыс аппараты, психикалық дамуы тежелген және эмоционалды-ерік-жігер аясы зақымдалған балалар.

2-топ. Оқытудағы ерекше қиындықтары, мінез-құлық және эмоциялық проблемалары бар балалар. Зердесі қалыпты балалардың ерекше қиындықтары жеке оқу дағдыларын меңгеруде байқалады: оқу, жазу және санау (дисграфия, дислексия, дискалькулия және т.б.). бұл қиындықтар уақытша сипатқа ие және оны мамандардың тиісті көмегімен жоюға болады. Мінез-құлық және эмоционалдық проблемалар ерекше психологиялық факторлардан (отбасында тәрбиенің бұзылуы, ата-ана мен баланың және отбасында қатынастың бұзылуы), сонымен қатар дамуындағы ерекше проблемалардың болуынан (гипербелсенділік және толыққанды көңіл бөлмеуден, аутистикалық бұзылыстар спекторы және т.б.) құрдастарымен және мұғалімдерімен қарым-қатынас жасаудағы әртүрлі қиындықтардан (енжарлық, тұйықтық, жанжалдасуға бейімділігі, тілазарлық, агрессивтілік) пайда болуы мүмкін.

3-топ. Әлеуметтік-психологиялық, экономикалық, тілдік, мәдени ерекшеліктерінен туындайтын ерекше білім беруге қажеттілігі туындайтын балалар. Бұл топқа микроәлеуметтік және педагогикалық қараусыз қалған жағдай төмен отбасынан шыққан немесе бала тәрбиесіне көңіл аудармайтын отбасылардан, әлеуметтік қатерлі топтағы отбасы балалары (ішімдікке, нашақорлыққа жақын ата-аналар).

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды мұндай топтарға бөлу мектепте білім алуында қиындығы бар бірде-бір оқушының назардан тыс қалуына жол бермейді.

ҚР инклюзивті білім беру принциптерін енгізіп отырған жалпы білім беру педагогтары үшін ерекше білім беруге қажеттілігі бар оқушы психикалық және дене дамуы бұзылған (мүмкіндігі шектеулі) бала ғана емес, сонымен қатар оқытуда қиындықтарға тап болған кез келген бала екенін түсінулері маңызды.

Ерекше балалармен қалай жұмыс жасауға болады?

Бүгінгі білім беру жүйесі жан-жақтылықты талап етеді. Сондықтан білікті әрі кәсіби маман болу үшін болашақ педагогтарға пәндік білімінің жоғары болуы аздық етеді. «Ұстаздық еткен жалықпас үйретуден балаға», - деп Абай атамыз айтқандай болашақ ұстаз өз мамандығына және шәірттеріне зор махаббатпен қарауы тиіс. Ол үшін мұғалім заман талабына сай білімін жетілдіріп отыруы, педагогика ғылымының қыр-сырын жан-жақты зерттеуі, баланың ішкі жан дүниесіне терең үңілуі қажет. Әр өткен сабағын жауапкершілікпен жоспарлап, әр оқушысының мүмкіндігін аша білгенде ғана жұмысы нәтижелі әрі табысты бола түспек. Бір сыныпта оқып отырсада, қатарластарынан ерекше ойлайтын, ерекше қабілеті бар баланың мүмкіндігін одан әрі дамыту, дамуында тежелуі бар немесе қабылдау деңгейі төмен баланы өз қатарынан қалмай басқа балалар сынды қалыпты білім алуына жағдай жасау, мүгедек немесе басқада кемістігі бар, ақыл-ойында, дамуында тежелуі бар баланы өз сыныптастарымен бірге жұмыс жасап, тең құқылы білім алуы үшін сыныпта ынтымақтастық орта қалыптастыру, онсыз да тағдыр тәлкегіне ұшыраған балалардың жан дүниесін түсіне білу және оны басқаларға түсіндіре білу сынды іс-әрекеттердің барлығын әр сабағында тиімді жоспарлау және оны жүзеге асыру үлкен ерлікпен пара-пар. Осы аталған жағдайлардан ақ ұстаздық қызметтің өте жауапты әрі қиын және нағыз мәртебеге лайықты қызмет екені аңғаруға болады.

Барлық білім беру ұйымдарында инклюзивті практиканы инклюзивті саясат пен инклюзивті мәдениет негізінде дамыту қажет. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды инклюзивті педагогиканың негізгі принциптерін терең түсінбей жалпы білім беру процесіне қосу мүмкін емес.

Инклюзивті білім берудің сегіз принципін еске түсірсек:

1. Адамның құндылығы оның қабілеті мен жетістіктерімен өлшенбейді.
2. Әрбір адам сезінуге, ойлауға қабілетті.
3. Әрбір адам қарым-қатынасқа түсуге құқылы.
4. Барлық адамдар бір-біріне мұқтаж.
5. Шынайы қарым-қатынас негізінде ғана сапалы білім алуға болады.
6. Барлық адамдар құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді.
7. Кез келген адамның жетістіктері қолынан келетін істерімен өлшенуі тиіс.
8. Әртүрлілік адамды тек дамыта түседі.

Математика пәні жалпы пәндер арасында қиын әрі күрделі пән болып саналады. Сондықтан болашақ математика пәні мұғалімдері үшін ерекше білім беруді қажет ететін балардың қажеттілігіне қарай математика пәнін оқытуда төменде көрсетілген ережелерді ұстану ұсынылады.

Математика пәнін оқытуда қолданылатын әдістер:

- ✓ есеп тапсырмасының мазмұны жеңілдетіледі
- ✓ оқушыға ұсынатын есептер саны азаяды
- ✓ сабақ барысындағы берілетін тапсырмасының көлемі азаяды
- ✓ есептерді шешу үшін қысқа және анық нұсқаулар беріледі
- ✓ есеп күрделі болса мұғалімнің бақылауымен бөлікке бөлініп, кезең-кезеңмен ұсынылады
- ✓ сынып алдында жауап беру талап етілмейді
- ✓ жағдауға қажет ақпараттар саны азайтылады
- ✓ тапсырманы немесе жаңа материалды түсіндіру үшін нақты заттар, арнайы

дидактикалық материалдар, иллюстрациялар қолданылады

- ✓ кестелер, графикалық суреттер, формулалар қосымша түсіндіріледі

Сабақ кезінде қолданылатын әдістер:

- ✓ ережелер, үлгілер
- ✓ көбейту кестесі, салмақты, ұзындықты, уақытты өлшеу кестесі
- ✓ калькулятор
- ✓ алгоритмикалық жазбалар, жаднама

Зейінін шоғырландыру мақсатында:

- ✓ әлсін-әлсін берілген есептің мақсатына назар аударылады
- ✓ әлсін-әлсін тапсырманы орындау кезеңдеріне назар аударылады
- ✓ оқушының жетістіктері атап өтіледі
- ✓ мадақтаудың әр түрлі әдістері қолданылады

Елімізде ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды мектепке келіп өз қатарларымен, сыныптастарымен бірге білім алуын жүзеге асыру мақсатында Батыс Қазақстан облысының бірнеше мектептерінде пилоттық жоба іске қосылған болатын. Алғашқыда бұл жобаға ата-аналар тарапынан қарсылықтар туындаған екен. Нақтырақ айтсақ мүгедек немесе дамуы тежелген, ауытқуы бар баламен бір сыныпта отыру менің баламның сабақ оқуына, көңіл-күйіне кері әсерін тигізеді. Ол санаттағы балалар үйінде отырып оқуы тиіс немесе арнайы мектепте оқуы керек. Ол балаларды қалыпты балалармен бір сыныпта оқыту дұрыс емес деген пікірлер айтылған. Мектеп ұжымдарының ата-аналармен тығым қарым-қатынас орнатып, көбірек түсіндіру жұмыстарын жүргізуінің арқасында ата-аналардың көзқарастары өзгере бастаған. Бастапқыда шынымен де қиындықтар туындаған, қалыпты балалар мен ерекше балалардың бірден тіл табысып кетуі, бірге білім алу қиындықтар туғызған. Алайда ұстаздардың тынбай еңбектенуінің арқасында бірте-бірте балалар бір-біріне үйлесіп, араларында достық қарым-қатынас орнай бастаған. Ең таңқаларлығы қалыпты балалар ерекше балалармен бір сыныпта,

бірге білім ала отырып, олармен бірге жұмыс жасау арқылы, оларға білім алуда тағы басқа жағдайларда көмектесу арқылы балалардың бауырмалдық, жанашырлық, мейірімділік қасиеттері арта бастаған. Өмірге деген құштарлықтары мен көзқарастары өзгере бастаған.

Қорыта айтқанда, біздің білім беру жүйеміз бәсекеге қабілетті болуы үшін, білім саласында кездесетін кез-келген мәселені шешуге бағытталған болуы керек. Және білім беру жүйеміз баршаға қолжетімді әрі тиімді болуы маңызды. Соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс жүргізу бағыты үнемі дамып отыруы керек, бұл тек білім саласының ғана емес бүкіл қоғамның дамуының негізгі факторы болып саналады. Ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларға білім беру, олар үшін оқуға қолайлы орта құру әр білім мекемесінің басты міндеті бола бермек. Мектеп бұл тек қана білім беру емес сонымен қатар баланы тәрбиелейтін, барлық баланың тең құқылы білім алуын қамтамасыз ететін, әсіресе ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қоғамға бейімдейтін және қоғамның ерекше балалар туралы жағымды пікірі мен көзқарасын қалыптастыратын орта болуы тиіс. Сонда ғана біз мейірімді, қайырымды, адамгершілігі мол, жан-жағындағы адамдарға көмек қолын созып, мейірім нұрын шашып жүретін адал ұрпақ тәрбиелей аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Инклюзия жағдайында жаратылыстану-математикалық және гуманитарлық білім берудің жеке бағдарламаларын құрастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар – Нұр-Сұлтан: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2019. – 321 б.

2. Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. Жалпы білім беру мектептеріндегі ерекше білім алуды қажет ететін балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету: әдіс.нұсқаулық/ - Алматы: ТП ҰҒПО, 2019. – 96 б.

3. Кожашева Г.О., Разгильдеева В. Организация работы с детьми имеющим особые потребности. Материалы международной научно-практической конференции «Рухани жаңғыру-Қазақстанның серпінді дамуының негізі», 241 -247 бет, Талдықорған, 8-9 қараша, 2018

4. Қазақстан Республикасындағы арнайы және инклюзивті білім берудің жағдайы мен дамуы. Аналитикалық баяндама. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 49 б

UDC 658

THE CURRENT STATE OF FEMALE ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN

Kuandykova Sh.

E-mail: Suleyman Demirel University

This article provides an overview of the current state of women's entrepreneurship in Kazakhstan, as well as their role in the economic and socio-economic development of the country. "5Ms Model for Female Entrepreneurship" is taken as a main theory in the given article. Other theories are also considered, such as feminist theory. The author especially notes that Kazakhstani women are represented most of all in the small and medium-sized business sector.

Keywords: entrepreneurship, female entrepreneurship, small and medium-sized enterprises

Бұл мақалада Қазақстандағы әйелдер кәсіпкерлігінің қазіргі жағдайы, сондай-ақ олардың елдің экономикалық және әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі туралы шолу жасалады. Бұл мақалада негізгі теория ретінде «Әйелдер кәсіпкерлігінің 5Ms моделі» алынған. Феминистік теория сияқты басқа теориялар да қарастырылады. Автор, әсіресе, қазақстандық әйелдер шағын және орта бизнес секторында ең көп ұсынылғанын атап өтті.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік, әйелдер кәсіпкерлігі, шағын және орта кәсіпкерлік

В данной статье представлен обзор современного состояния женского предпринимательства в Казахстане, а также роль женского предпринимательства в экономическом и социально-экономическом развитии страны. В качестве основной теории в данной статье взята «Модель 5Ms для женского предпринимательства». Также рассматриваются другие теории, такие как феминистская теория. Автор особо отмечает, что казахстанские женщины больше всего представлены в сфере малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: *предпринимательство, женское предпринимательство, малые и средние предприятия.*

The study is devoted to the study of the state of female entrepreneurship in Kazakhstan. Researcher emphasize the increasing role of women's economic potential and their contribution to the socio-economic development of the country.

The economic empowerment of women is an important factor in achieving gender equality, combating poverty among women and solving the problem of female unemployment. Women's economic empowerment does not eliminate gender inequality, but it is important.

Women's entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan has an increasing dynamics, corresponds to the general gender statistics of the population. At the same time, the importance of the problems of the development of women's entrepreneurship is reinforced by the increasing competition in the conditions of the longterm global economic crisis and, accordingly, the increasing demands for improving the efficiency of entrepreneurs, as well as the search for ways to solve specific practical problems in this area.

The Government of the Republic of Kazakhstan has taken concrete measures of state support for the development of small and medium-sized businesses, including women's entrepreneurship. In previous years, these were such measures as: reducing the tax burden, introducing a moratorium on inspections, providing preferential financing. Special attention was paid to measures to support small and medium-sized businesses during the global financial crisis.

In Kazakhstan, there is a system of state bodies and organizations that support women's entrepreneurship, these are: the National Commission for Family Affairs and Gender Policy under the President of the Republic of Kazakhstan responsible for the development and implementation of state gender policy, Central Executive bodies responsible for creating conditions for the development of entrepreneurship in general and, in particular, women's, Development institutions, Local executive bodies.

Aim of the study

The aim of the study is to analyze the entrepreneurial activity of women in Kazakhstan. In accordance with this aim, the following tasks are being solved:

1. Study of research in the field of women's entrepreneurship;
2. Analysis of women's entrepreneurship in Kazakhstan;

The object of this study is women's entrepreneurship in Kazakhstan. The subject of this study is organizational and economic relations that develop in the process of formation and functioning of enterprises headed by women and owned by women.

Literature review

Entrepreneurship can be characterized as the desire and ability to develop, manage and organize a business enterprise together with any predictable and unexpected risks that may arise to make a profit in the end. The development of entrepreneurship has now become very significant: it is one of the key factors of stable economic development. Although scientists consider entrepreneurship from their own point of view, and their conclusions may differ from each other, the results of their research have something in common.

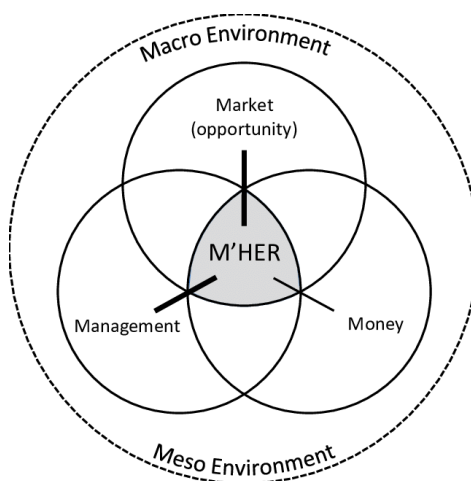
The main characteristics of entrepreneurship, which follow from almost all studies and with which most scientists agree, are the following: economic and dynamic activity, innovation, risk-bearing and profitability. Entrepreneurship is an economic activity, because the creation and management of a company is aimed at creating value and wealth through more efficient use of limited resources.

Women's entrepreneurship, as one of the forms of women's economic rights and opportunities, became the subject of research in the last quarter of the XX century, it is characterized by a massive influx of women into the labor market in the 1950s-1970s and their interest in independent entrepreneurship in the mid-1970s. Since then, the scale of women's participation in business has been increasing.

In Kazakhstan, the entrepreneurship sector, namely small and medium-sized businesses, is rapidly developing, creating new and equal employment opportunities for men and women. In the regions of the country, work at small enterprises is becoming the main source of income for a significant part of the population.

The penetration of women into big business is not yet of a mass nature: despite positive trends, women's entrepreneurship continues to experience certain difficulties associated with socio-economic factors. The massive influx of women into business is hindered not only by economic and legal barriers, but also by outdated prejudices of mentality, the eternal readiness of women to be on the sidelines. So, there is a generally accepted opinion that there are certain areas, sectors of production where women cannot participate. However, it is more correct to say that there are such non-traditional sectors where, as a rule, it is difficult for women to run their own business or build a successful career. These are, for example, construction, energy and other industries.

In 1996, an annual award for entrepreneurship research was organized. It is awarded to a scientist for high-quality and relevant research that makes a significant contribution to the construction of a theory concerning entrepreneurship and small business development, the role and importance of forming a new firm and the role of small and medium-sized businesses (SMEs) in the development of the economy. In 2007, the winners of this award were a group of scientists from The Diana Group (Brush C.G., Carter N.M., Gatewood E.J., Greene P.G. and Hart M.M.) for researching issues related to the supply and demand of venture capital for women entrepreneurs. This work marked the beginning of another study. Brush., de Bruin, Welter developed the institutional theory of "3Ms", according to which three important factors are required for the launch and development of an enterprise: market, money and management. They proposed a new system of gender mainstreaming. They added two more factors to the existing three, emphasizing the home and family context of women entrepreneurs through the "motherhood" factor, and also took into account the meso/macro environment: society's expectations and cultural norms (macro), as well as intermediate structures and institutions (meso) [7].

5Ms Model for Female Entrepreneurship

The established conceptual framework of "5Ms" makes it possible to differentiate the study of women's entrepreneurship from general entrepreneurship studies. In this work and the works of other foreign authors, questions of the need for a unified comprehensive theory of women's entrepreneurship are raised, noting the insufficiency of explanatory theories. So, Moore, Fischer raise questions of the need to develop the theoretical foundations of women's entrepreneurship and

the statistical base of research, typology, models in this area. While another group of researchers argues that a separate theory about women's entrepreneurship may not be necessary. Since the existing theoretical concepts can be expanded to include explanations of the distinctive feature of women's entrepreneurship. In particular, it is possible to expand existing concepts with their justification in feminist theories.

Analysis of female entrepreneurship in Kazakhstan

Over the period from 2016 to 2020, the percentage of enterprises headed by women in Kazakhstan increased from 27.4% to 28.3%, including in terms of the size of enterprises (*figure 1*).

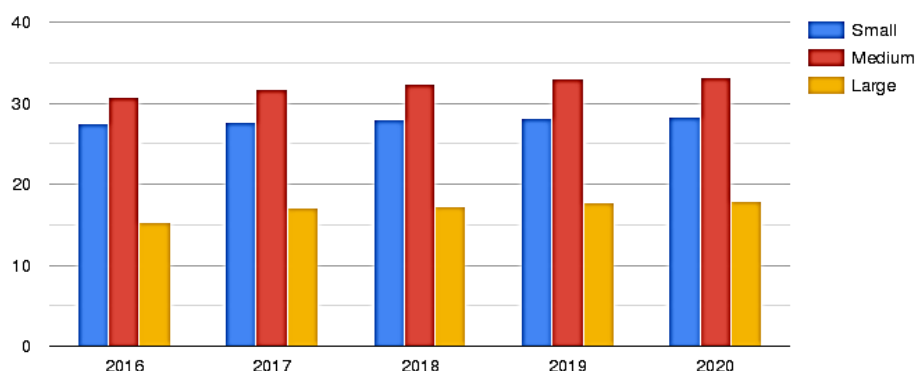

Figure 1 - Percentage of enterprises headed by women in Kazakhstan, 2016-2020, %

According to estimates, in 2020 there were 107,773 enterprises headed by women in Kazakhstan. However, the representation of women in large business is quite low. In 2020, women headed only 17.9% of large enterprises. In the same year, women headed 28.3% of small and 33.2% of medium-sized enterprises in Kazakhstan.

In 2020, a high percentage of enterprises headed by women is observed in Kostanay (29.6%), Nur-Sultan and Almaty (29.4%), Pavlodar (29%) regions, low - in Turkestan (23.9%). At the same time, a high percentage of medium-sized enterprises headed by women is observed in Zhambyl (47.1%), Almaty (42.2%) and Mangystau (40.2%) regions, low - in Kostanay regions (27.6%) and North Kazakhstan (21.4%). The largest percentage of large enterprises headed by women is in Shymkent – 27.1%, the smallest - 10.4% - in the Aktobe region.

The number of registered small and medium-sized enterprises (SMEs) as of January 1, 2021 is 1 610 496, 680 897 (42.2%) which are headed by women. Unfortunately, detailed information is not available yet.

There are various branches of theories and concepts of entrepreneurship on the issue of women's entrepreneurship. However, there is still no consensus on the need for a separate theory of women's entrepreneurship. At the same time, most studies on women's entrepreneurship, especially Russian and domestic ones, are of a practical nature. At the same time, the interest of many authors in this problem is episodic, i.e. they do not represent the results of systematic research. Basically, studies of women's entrepreneurship are the results of sociological surveys. Such studies often neglect the internal and substantive specifics of entrepreneurship based on economic theory. In the considered works, especially in domestic ones, the theoretical aspects of the issue are rarely covered.

To sum up, we can also add that women's entrepreneurship faces difficulties, many of which are purely feminine. Although it is important to note that many of the obstacles faced by entrepreneurs are common, nevertheless, it is much more difficult for women to overcome them than for men. The main obstacles remain the lack of information, limited access to financing for starting a business, unfavorable tax policy and the difficulty of administrative procedures.

REFERENCES:

1. Brush, C. G., De Bruin, A., & Welter, F. (2009). A gender-aware framework for women's entrepreneurship. *International Journal of Gender and entrepreneurship*.
2. Cunningham, K., Ploubidis, G. B., Menon, P., Ruel, M., Kadiyala, S., Uauy, R., & Ferguson, E. (2015). Women's empowerment in agriculture and child nutritional status in rural Nepal. *Public Health Nutrition*, 18(17), 3134–3145.
3. De Bruin, A., Brush, C. G., & Welter, F. (2007). Advancing a framework for coherent research on women's entrepreneurship. *Entrepreneurship theory and practice*, 31(3), 323–339.
4. Gupta, S., Pingali, P. L., & Pinstrip-Andersen, P. (2017). Women's empowerment in Indian agriculture: does market orientation of farming systems matter?. *Food security*, 9(6), 1447–1463.
5. Kabeer, N. (1999). Resources, agency, achievements: Reflections on the measurement of women's empowerment. *Development and change*, 30(3), 435–464.
6. Smith, L. C., Ramakrishnan, U., Ndiaye, A., Haddad, L., & Martorell, R. (2003). The importance of women's status for child nutrition in developing countries. *Food and Nutrition Bulletin*, 24(3), 287–288.
7. Yadav, V., & Unni, J. (2016). Women entrepreneurship: research review and future directions. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 6(1), 1–18.
8. Количество действующих юридических лиц РК по регионам и размерности [Electronic resource]. URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT098765>
9. Количество зарегистрированных субъектов МСП по состоянию на 1 января 2020 года [Electronic resource]. URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT099244>
10. Процент предприятий, возглавляемых женщинами, с разбивкой по размерности предприятий [Electronic resource]. URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT201150>

UDC 378.147.2.811.112.2

PECULARITIES OF IELTS AND WHAT SHOULD WE KNOW

Kudaibergen T., 4th year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”
Scientific supervisor: **Orynbayeva U.K.**, PhD doctor of philosophy
Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: tonybahng@gmail.com

The article deals with the primary goal of higher education institutions is to train future specialists in the field of English language understanding. To attain this purpose, several instructional methods and assessments such as IELTS, the focus of this article, are frequently employed. The primary purpose is to describe the role of this exam in various scenarios. In general, the results demonstrate that IELTS has a good impact on goal attainment. You may be needed to produce proof of English proficiency if you are from a country where English is not your first language. IELTS is usually the simplest way to accomplish this because it is accepted by all institutions and government bodies.

Keywords: IELTS exam tips, IELTS General Training preparation techniques, IELTS Speaking, IELTS Listening, IELTS Writing, IELTS Reading, and IELTS Preparation Tips.

Мақалада жоғары оқу орындарының негізгі мақсаты - ағылшын тілін түсіну саласында болашақ мамандарды даярлау қарастырылады. Осы мақсатқа жету үшін осы мақалаға арналған IELTS оқыту және бағалау әдістері жиі қолданылады. Негізгі мақсат - бұл емтиханның әртүрлі бағыттағы рөлін сипаттау. Тұтастай алғанда, IELTS мақсаттарға жетуге жақсы әсер ететінін көрсетеді. Егер ағылшын тілі ана тілі болып табылмайтын елден болсаңыз, сізден ағылшын тілін меңгергеніңізді растау талап етілуі мүмкін. IELTS әдетте бұл мәселені шешудің ең оңай жолы болып табылады, өйткені оны барлық мекемелер мен мемлекеттік органдар қабылдайды.

Тірек сөздер: IELTS емтиханын тапсыру бойынша кеңестер, IELTS жалпы дайындыққа дайындық әдістері, IELTS ауызекі сөйлеу тілі, IELTS тыңдау, IELTS жазу, IELTS оқу және IELTS-ке дайындық бойынша кеңестер.

В статье рассматривается основная цель высших учебных заведений - подготовка будущих специалистов в области понимания английского языка. Для достижения этой цели часто используются различные методы обучения и оценки, такие как IELTS, которому посвящена данная статья. Основная цель - описать роль этого экзамена в различных сценариях. В целом, результаты показывают, что IELTS оказывает хорошее влияние на достижение целей. От вас может потребоваться подтверждение владения английским языком, если вы из страны, где английский не является родным языком. IELTS обычно является самым простым способом сделать это, поскольку он принимается всеми учреждениями и государственными органами.

Ключевые слова: Советы по сдаче экзамена IELTS, методы подготовки к общей подготовке IELTS, разговорная речь IELTS, аудирование IELTS, письмо IELTS, чтение IELTS и советы по подготовке к IELTS.

The International English Language Testing System, commonly known as IELTS, is known around the world because English as second language speakers are a testament to their expertise. If you want to enter a college or university, apply to a company or apply for a visa to government agencies in various countries. If you wish to study abroad or apply for immigration, an IELTS exam is the doorway that will allow you to gain admission to the preferred college or university overseas.

Almost all immigration destinations require IELTS scores from applicants in order to meet the qualifying condition. IELTS scores are also required in some circumstances when applying for overseas jobs.

System evaluation The International English Language Testing System (IELTS) was developed to set a standard for measuring the level of English proficiency of those planning to study or work in English-speaking nations.

In 1990, this system took the position of the English Language Testing System (IELTS). The IELTS tests were redesigned and modified in 1995 [1].

IELTS is administered by Cambridge ESOL, British Council and IELTS Australia: IDP Education Australia.

Many British, Australian, New Zealand, and Canadian universities, as well as many intermediate and professional education and training programs, require IELTS.

IELTS is not advised for students under the age of 16.

All exam candidates must pass listening, reading, writing, and speaking assessments. Everyone is given the identical listening and speaking duties. Reading and writing exercises can be assigned based on the objectives you established for yourself during the IELTS exam. You can select Academic if you want to study at an English-speaking university or graduate school, or General Training if you want to travel to an English-speaking country to finish high school, work, or take a course, or if you want to emigrate.

Reading: 60 minutes As previously stated, when taking the reading test, you must select assignments that are either academic or general training. The academic version of the test includes materials that may be interesting and acceptable to students planning to attend an English-speaking university or postgraduate institution. The texts in the General Training Reading variation have a broader focus and address a variety of everyday events and social challenges.

Both versions of the test are divided into three sections, with a total of 40 tasks.

Choosing the correct answer, filling in the gaps in the text, finding the right information for brief answers, and determining the author's attitude and viewpoints are just a few examples.

Writing: 60 minutes. Before attempting the assignments on this test, you must also select one of the options - Academic or General Writing. The academic form of the exam necessitates the creation of brief essays or general reports intended at teachers or a well-educated but not

professionally specialized audience. As an educational task, the general option includes composing personal, semi-formal, and official letters, as well as an essay on a specific topic.

Both test versions have two mandatory tasks. The first task requires writing a text of at least 150 words, while the second requires writing a text of at least 250 words.

In the first task of academic options, you will be required to provide a detailed interpretation of a diagram, table, or other similar data. To complete the first task of general options, you must create a list of problems to solve. In the second task, a controversial point of view is proposed, as is an opinion or a problem, about which it is necessary to speak on the podium, beginning with specific facts, proposing a solution, arguing for it, and implementing it.

Listening: about 30 minutes Listening is a general level exam of listening comprehension of English speech.

The examination is divided into four sections. The tasks in the first two sections are based on various circumstances in everyday life, whereas the tasks in the second two parts are more related to learning tasks. There are both monologues and dialogues between two or three persons among the works recommended for listening. You can only listen to audio recordings once [2].

Among the 40 test tasks are selecting the correct answer, answering brief questions, filling in gaps in a text, table, or diagram, splitting words or sentences into groups, recording missing information, and so on.

Speaking: 11-14 minutes The examination consists of three parts and takes the form of an oral conversation between the examiner and the examinee. Tasks from distinct components entail different modes of communication between interlocutors, different task formulations, and hence diverse methods of task implementation.

In the first section, you must answer general questions about yourself, your family, your studies/work, your hobbies, and so on. It will take approximately 4-5 minutes.

The exam candidate is given oral material (photo, picture, chart, etc.) and asked to talk on a certain topic in the second portion. 1 minute was set for preparation, and 2-3 minutes for the speech. The examiner then asks one or two topic-related questions.

The examiner and the test takers begin a discussion on more abstract themes linked to the questions asked in the second half of the exam in the third section. The conversation lasts about 4-5 minutes.

Most people who want to take the IELTS exam go through special preparation courses that can last from 8 to 24 weeks. Although passing such courses is not required, it can help you grasp the nuances of passing the exam and prepare for tasks that may appear challenging at first but are not challenging for someone experienced in this line of work.

If you want to try the exam and you are currently learning English, talk to your teacher about the possibility of preparing for IELTS. If you are not currently learning English, you can get advice from your local Cambridge ESOL Authorized Examination Centre.

IELTS study guides and practice materials are available from publishers, a list of which can be obtained from the UCLES organization or from the UCLES website: www.cambridgeesol.org/support/publishers_list/index.cfm.

Here are some of them: Express publishing:

- www.expresspublishing.co.uk/showclass.php3 Bloomsbury Reference (incl. Peter Collin Publishing);

- www.bloomsbury.com/easierenglish Longman;

- www.longman.com/exams/IELTS/index.html Oxford University Press;

- www.oup.com/elt/global/catalogue/exams/ Cambridge University Press;

- publishing.cambridge.org/ge/elt/exams/ielts/.

To prepare the best, it is necessary to use a variety of materials. Therefore, some teaching aids will have to be supplemented with others. Care should be taken in the selection of textbooks and support materials to meet the requirements and content of the IELTS exam.

UCLES makes no commitment to advise you on the selection of this or any other manual or training course [3].

Characteristics of different levels of language proficiency in the IELTS system

9: Has an excellent command of the language, competently, consciously and easily uses the necessary language structures in appropriate situations. 8: Has an excellent command of the language, allowing only occasional inaccuracies and errors. Misunderstandings can only arise in unfamiliar situations.

In a discussion, he can convincingly and forcefully argue his point of view using complex language structures.

7: Person is fluent in the language, although from time to time he makes mistakes and, in some situations, shows misunderstanding. In general, can handle complex language structures and understand extended reasoning.

6: Generally, speaks the language well, despite some errors, inaccuracies and misunderstandings. Can understand and use fairly complex language structures, especially in familiar situations.

5: Has a somewhat fluent command of the language, absorbing the basic information needed in most situations, although making many mistakes. He is able to use the knowledge of English in his field of activity to a limited extent.

4: The use of language is limited to familiar situations. Often has difficulty understanding and expressing own thoughts. Complex language structures cannot be used.

3: Only the most general information and expresses thoughts only in the most general terms and only in well-known situations. They often cannot communicate in English.

2: Uses only single words or short phrases in familiar situations. Normal communication is impossible beyond the exchange of the simplest and basic information. Has great difficulty understanding spoken and written English.

1: Unable to use language, except for a few single words. Why are so many individuals taking IELTS? [4].

The first and most crucial reason why many people take this exam is its adaptability. After passing it, you will be able to enter Australia, New Zealand, and potentially the United States. Furthermore, if you wish to migrate to another country, you must take this exam because migration services prioritize language knowledge.

Recommendations and advice. Check that you have the identity document that you indicated during online registration before departing (ID or passport). Driving licenses and student ID cards are not acceptable forms of identification. It is worth arriving at the testing location half an hour before the exam begins, because if you are late, you may be denied access to the exam.

What are you not permitted to bring into the examination room?

- mobile phones and technological gadgets
- own writing utensils
- food
- outerwear
- food
- backpacks
- pencil cases [5].

For the duration of the exam, there is a locker area where you can keep your bag or outerwear. Before entering, remove the label from the water bottle to make it fully clear.

Thus, the results will be sent to you on the 13th day after the test date. They can be examined online (upon registration, you will be given a number to log in to the website) or by SMS, but the certificate is also mailed (so-called Test Report Form).

The British Council can also transmit the IELTS Academic/Indicator exam directly to the institution to which we apply; however the address must be provided at registration or within two years of taking the exam.

The IELTS certificate's validity IELTS certificates are valid for two years. However, each institution that acknowledges a certificate can determine its own certificate validity time.

Citizenship and Admission Canada, for example, recognizes certificates no older than one year for the purposes of immigration to Canada. However, the Australian Department of Immigration and Citizenship recently extended the validity of the certificate for independent professional immigration to three years.

Some European colleges have accepted and acknowledged the points earned in the certificate for up to three years.

Both IELTS results are valid for two years. However, I always urge that you clarify this information with the organization to which you are intending to deliver this certificate.

REFERENCES:

1. IELTS. 2009-2010 Edition. New-York: Kaplan Publishing Inc., 2009.
2. Вернигорова, В. А. Целесообразность преподавания английского языка по системе IELTS в высших учебных заведениях России / В. А. Вернигорова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2010. - № 12 (23). - Т. 2. - С. 95-100. - URL: <https://moluch.ru/archive/23/2415/> (дата обращения: 06.12.2022).
3. Reagan, Timothy G. and Osborn, Terry A. The Foreign Language Educator in Society. Toward a Critical Pedagogy. Mahwah, New Jersey / London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2002.
4. <https://www.ielts.org/>
5. <https://www.britishcouncil.org>

UDC 378.147.2.811.112.2

NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF EDUCATION

Kudaibergen F.E., 4th year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”
Scientific supervisor: **Orynbayeva U.K.**, PhD doctor of philosophy,
Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

E-mail: kudaibergenfariza@gmail.com

This article deals with the role of information technologies in education, competent preparation of modern lessons by teachers, development of thinking ability of students and effective use of information.

Keywords: technology, information, computer, method, tool.

Бұл мақалада ақпараттық технологиялардың білім берудегі рөлі, мұғалімдердің заманауи сабақтарды сауатты дайындауы, оқушылардың ойлау қабілетін дамыту және ақпаратты тиімді пайдалану мәселелері қарастырылған.

Тірек сөздер: технология, ақпарат, компьютер, әдіс, құрал.

В данной статье рассматривается роль информационных технологий в образовании, грамотная подготовка современных уроков учителями, развитие мыслительных способностей учащихся и эффективное использование информации.

Ключевые слова: технология, информация, компьютер, метод, инструмент.

Informatization of the educational system is a process aimed at increasing the quality of education, replacing traditional technologies with effective new complex technologies in all types of the national education system of the country, accompanying and developing them.

Information technology is a process that uses a set of means and methods of processing and transmitting primary information to obtain new qualitative information about the state of an object, process or phenomenon.

It is based on working with electronic computing equipment, using a computer during education, modeling, using electronic textbooks, interactive tools, working on the Internet, computer training program. Information methodical materials are aimed at improving education through the use of communication tools. The features of the interactive whiteboard allow teachers to effectively use video and game programs in teaching the child.

The main requirement of the information society is to provide students with the basics of information knowledge, to develop logical and structural thinking abilities, to form the skills of using information technology as a means of self-development and its implementation, and the information society. Therefore, turning information units into knowledge is a way of forming intellectual development, which is a component of human worldview, aimed at forming a system-informational image of the world by developing students' abilities and value orientations.

The modern education system actively uses information technologies also computer communications. In particular, the distance education system is rapidly developing, several factors, the most important of which are the provision of educational institutions with powerful computer equipment, the creation of electronic textbooks in all areas of study, and the development of the Internet. The use of video, audio technology and interactive board, computer network in daily lessons gives significant results.

Information technologies (IT) have been introduced only recently, but already it is impossible to imagine any school, even kindergarten, without them, let alone higher education.

First of all, information technology helped teachers a lot. This is a great way to get all the information you need, as well as competently design relevant and modern lessons [1].

Information technology in education provides not only texts, but also videos, slides, etc. on this topic. allows to find. Now the training is interesting and full of pleasure, because it is not only in the form of conversation, but with the help of computers and televisions, as well as projectors, information is given in the most suitable format for children. It is worth noting that new information technologies in education have enabled the emergence of completely new projects:

Self-education. Now, thanks to the large amount of open information, almost any field can be mastered independently. Moreover, it is not necessary to go to archives and libraries for this, all you need is a personal computer connected to the Internet.

Distance learning. Of course, higher education is very important, but there are people who live too far from educational institutions or do not have enough time. Assignments, projects and remote sessions are a great way to replace the classic form of learning.

Relationship with the teacher. This applies to tutors who can now give lessons via Skype, as well as the opportunity to learn a language with them or acquire a new profession that is not too difficult.

The computer becomes an active assistant of the teacher. The interactive lecture, along with educational content, has an emotional coloring due to the use of computer slides during its presentation. Preparing for the lecture in advance, the teacher develops the necessary number of slides on the computer in the Power Point application of the Office program, supplementing the video information in them with sound and animation elements. Of course, this significantly increases the requirements for the qualifications of teachers. He should know computer technology at the required level and have the ability to work with software. An important condition for holding an interactive lecture is the presence of a specialized audience equipped with computer technologies and modern means of presenting visual and audio educational material to the public. During the presentation of the lecture, the teacher sometimes shows information on the slide as an illustration.

Technology allows for more experimentation with pedagogy and instant feedback. The learning process is dynamic with the use of digital textbooks, the student can use links to relevant materials or resources. Children seek answers to the questions, form their own position, and then defend it.

Modern technologies allow children to be active participants in the educational process, and teachers to create new ways, methods, and models of teaching and education. For example, the teacher can conduct an online survey at any stage of the lecture to determine the level of mastery of the material.

Online quizzes and other digital tools help engage all students in the learning process, including shy, insecure, and generally uninitiated students. Online systems allow for constant feedback, including feedback from students about the availability of learning materials and assignments. Data analysis allows the teacher to easily and quickly identify the difficulties of each child and provide timely help, identify areas where students can compete, and therefore easily adjust the work of each student or work in a group.

The computer becomes an active assistant of the teacher. The interactive lecture, along with educational content, has an emotional coloring due to the use of computer slides during its presentation. Preparing for the lecture in advance, the teacher develops the necessary number of slides on the computer in the Power Point application of the Office program, supplementing the video information in them with sound and animation elements. Of course, this significantly increases the requirements for the qualifications of teachers. He should know computer technology at the required level and have the ability to work with software. An important condition for holding an interactive lecture is the presence of a specialized audience equipped with computer technologies and modern means of presenting visual and audio educational material to the public. During the presentation of the lecture, the teacher sometimes shows information on the slide as an illustration.

Technology allows for more experimentation with pedagogy and instant feedback. The learning process is dynamic with the use of digital textbooks, the student can use links to relevant materials or resources. Children seek answers to the questions, form their own position, and then defend it.

Modern technologies allow children to be active participants in the educational process, and teachers to create new ways, methods, and models of teaching and education. For example, the teacher can conduct an online survey at any stage of the lecture to determine the level of mastery of the material.

Online quizzes and other digital tools help engage all students in the learning process, including shy, insecure, and generally uninitiated students. Online systems allow for constant feedback, including feedback from students about the availability of learning materials and assignments. Data analysis allows the teacher to easily and quickly identify the difficulties of each child and provide timely help, identify areas where students can compete, and therefore easily adjust the work of each student or work in a group.

For example, technology can greatly increase the effectiveness of using an active learning method such as a quiz. At the beginning of the lesson, the teacher can conduct a quiz using technical devices, quickly assess the initial level of students, spend a few minutes to get reliable information and analyze it. Further, the teacher can make adjustments to the organization of the educational process, objectively understanding where to direct his efforts and how to organize the work of students. Conducting the same quiz at the end of the lesson allows you to get feedback in a short time, and students to evaluate the results and success of teaching.

In the science of pedagogy, the phenomenon of play is considered as a way of organizing education and training, a component of pedagogical culture, and the forms and ways of optimizing the play activity of the current generation are being studied [2].

There are many resources available for students to organize productive learning activities. There is no shortage of tools in mobile platform applications and e-textbooks that significantly change the organization of learning activities. Some technology devices use different types of incentives and aids during learning and use competing scenarios to allocate points and rewards to make the learning process more interesting and engaging. An important condition for the use of such technical devices is to achieve the learning goal.

Some mobile platforms and e-textbooks include role-playing games where students are given the opportunity to present facts and their arguments in favor of, for example, historical figures or scientific concepts. In addition, game technologies contribute to the introduction of healthy competition into the educational process. Modern automated learning systems help a lot to organize effective learning activities and truly evaluate the achievements of each student.

The value of the learning process increases if the students themselves can quickly update and supplement the information in the textbooks or teaching-methodical tools. Modern technologies enhance communication and create a more productive learning environment. Students in online groups can share information, collaborate on group projects, and interact with the teacher. But we must not forget that technology can distract from the learning process.

Today, it is an urgent task to create culture and respect for all participants in the educational process. While limiting the use of gadgets, it is still necessary to define specific tasks, projects, and time, and competently introduce the capabilities of technology in the classroom. Technology can have a negative impact on the development of students' communication skills and social interaction.

Many teachers do not like gadgets because it reduces the opportunity for students to have real live interaction. Research shows that smartphones and gadgets still distract children from learning. But the teacher's job is to make the learning process interesting, and if the students' attention is distracted, it's the teacher's problem, not the technology and devices. However, if you create activities that allow the use of technological tools, oral presentations and group collaboration, then children will actively interact with each other. The main advantage of individual training is that it allows to completely adapt the content, methods and pace of the child's learning activities to his characteristics, to control his every action and operation in solving specific problems [3].

Technology is a tool that can significantly improve the quality of the learning process, but is not an end in itself. A modern teacher should use it competently, keep it under control and know its benefits. Some students do not have the same access to technology resources. Not all students have access to a tablet, laptop, smartphone, or even constant Internet access. They can be given assignments that allow them to work in groups and share resources, and they can suggest using libraries or other organizations that have access to technology. Of course, the quality of sources on the Internet leaves much to be desired. From the "teacher", we can say that the computer becomes an active assistant of the teacher. In addition to educational and educational content, the interactive lecture has an emotional coloring due to the use of computer slides during its presentation.

The students will benefit from being able to distinguish between good and unreliable sources of information. Educational organizations can create a list of e-learning resources that students can rely on, use, copy and adapt. Electronic tests, interactive models, colorful illustrations, ready-made developments, simulators and other teaching-methodical materials in the resource sections help teachers to prepare and conduct interesting, informative, active lessons, and students to complete homework, scientific projects [4].

In conclusion, technology can be a very effective tool, but it is just a tool. Technology is not intended to replace the educator, rather the idea is to create a learning environment that will allow the organization of the learning process to be switched from "one-man theater" to collaborative and productive learning activities. Today we are at the first stage of introducing technologies into education. The implementation process can be frustrating, annoying, and time-consuming for some, but in the end, technology can "open doors" for new experiences, discoveries, ways of learning and collaboration between students and educators.

REFERENCES:

1. Pashchenko O.I. Information technology in education Study Guide 2013
2. Mikhailenko T.M. Game technologies as a type of pedagogical technologies // Pedagogy: traditions and innovations: materials of the Intern. scientific conf. (Chelyabinsk, October 2011). - T. I. - Chelyabinsk: Two Komsomol members, 2011. - S. 140-146.
3. Selevko G.K. Modern educational technologies: Textbook. - M.: People's education, 1998. – 102 p.
4. Gorbunova, L.I. The use of information technology in the learning process / L.I.Gorbunova, E. A. Subbotina // Young scientist. - 2013. - No. 4 (51). — S. 544-547.

UDC 378.147.2.811.112.2

COMPUTER ADDICTION OF YOUTH: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Kutybek Ye., 4th year student of educational program "Foreign language: two foreign languages"

Scientific supervisor: **Toktanova A.K.**, teacher-lecturer, master

Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

ulserik@mail.com

This article presents information about the computer addiction of modern youth. This topic, which had a high relevance, is the main problem of today. The dependence of adolescents on computer games has been widely considered. The main attention is paid to the opinions of scientists concerning dependencies in their works, including on Internet issues. The definition is given on the basis of psychological conclusions in the works of psychiatrists who took an active part in the formation of the foundations of the theory of the virtual world and addiction. The society was interviewed, and it was shown which part of our future youth suffers from symptoms of addiction. Based on the statistics of scientists, it was planned by how many percent they increased relatively.

Keywords: addiction, computer games, virtual world, behavior, psychiatrist, Internet.

Бұл мақалада қазіргі жастардың компьютерге тәуелділігі жайында мәлімет көрсетілген. Өзектілігі жоғары болған бұл тақырып бүгінгі күннің басты мәселесі. Жасөспірімдердің компьютерлік ойындарға тәуелділігі кең ауқымды қарастырылды. Ғалымдардың өз жұмыстарындағы тәуелділіктер, оның ішінде интернет мәселелеріне арналған пікірлеріне көңіл бөлінеді. Виртуалды әлем және тәуелділік теориясының негіздерінің қалыптасуына белсене атсалысқан психиатрлардың еңбектеріндегі психологиялық тұжырымдарға сүйене отырып анықтама берілді. Қоғамнан сауалнама алынып, болашақ жастарымыздың қанша бөлігі тәуелділік симптомна шалдыққаны көрсетілді. Ғалымдардың статистикасына сүйене отырып, салыстырмалы түрде неше пайызға артқаны жоспарланды.

Тірек сөздер: тәуелділік, компьютерлік ойындар, виртуалды әлем, мінез-құлық, психиатр, интернет.

В данной статье представлены сведения о компьютерной зависимости современной молодежи. Эта тема, которая имела высокую актуальность, является главной проблемой сегодняшнего дня. Широко рассматривалась зависимость подростков от компьютерных игр. Основное внимание уделяется мнениям ученых, касающимся зависимостей в их работах, в том числе по вопросам интернета. Дается определение на основе психологических выводов в трудах психиатров, принимавших активное участие в формировании основ теории виртуального мира и зависимости. Было опрошено общество, и было показано, какая часть нашей будущей молодежи страдает от симптомов зависимости. На основании статистики ученых было спланировано, на сколько процентов они увеличились относительно.

Ключевые слова: зависимость, компьютерные игры, виртуальный мир, поведение, психиатр, интернет.

People know what "addiction" is, but when they become addicted, they forget it.

Eleusinov Bekzat

What is addiction? According to experts, it is pathological – painful and abnormal, addictive. Often talk about addiction to something that causes obvious harm to alcohol, smoking, drugs, gambling or products that harm health. However, addiction can be caused by something. In our time, it is easy: there is always something that exists, without it we "do not understand how to live" – for example, many people cannot do without a car, mobile phone or internet. On the internet and chat; more precisely, one "computer addiction" – already in the 80s of the XX century it was

noticed, scientists from the United States. This addiction can manifest itself as follows: a person constantly strives to sit at the computer, loses interest in ordinary life and research, forgets about food and appearance, is practically "off-line", etc.

This topic was very relevant for me. After all, my younger brother got cancer last year. And then, to make him forget, we let him play computer games, Phone games. Now my brother depends on the computer. After buying a phone, it is very interested in virtual games. We allowed everything. His character began to change. He doesn't listen to us, he wants to play a game. If he is called while playing a game, he will not hear. Because it has already entered virtual life. I watched him play. In the game, only war, hitting each other, kicking, blowing up the same territory are such games. I was afraid of him. Then my father began to teach him how to read prayers. He began to calm down a little. Now my goal is to get rid of his computer addiction. So this topic was very close to me. And I have been studying this topic for a long time.

A computer game has entered the life of teenagers so deeply that even a computer, that is, a virtual "life" for them, is becoming much more interesting than real life. In the current era of rapid development of new technologies, such applications as "Facebook", "Vkontakte", "Instagram", "WhatsApp", "Skype", which are used by young people on the internet, have also begun to grow. The tendency to entertain what they see on social networks, share the necessary information, set up photos, like, comment, take selfies has become a normal habit. Teenagers who try their best to increase their friends on the same pages forget about the virtues of true friendship and communication with their loved ones and friends. Today, due to internet addiction, not only the health of young people is declining, but also the culture of thinking, speech and writing. Even in writing culture, "network terminology" is taking shape.

Computer addiction is when a child moves away from real-life interests, retreats from communication with peers and goes into the virtual space. Because their relationship with the environment is just being formed and their psyche is not established either. It is impossible to imagine our life without a computer, laptop, tablet. Especially children do not lose one country from them. It is of course gratifying that the child learned the computer earlier. But this is not without its negative aspects.

Such problems often occur in adolescents, and in men from 30 to 35 years old. Addiction to a computer game is often caused by dissatisfaction with one's own life, the lack of vivid impressions. In the early stages, relatives still do not notice difficulties, this is a temporary obsession with the rapid passage of time. It is necessary to take care if a person begins to spend his free time on the game. A dangerous sign is that he refuses other activities, denies his duties, workers and home. According to the results of various studies, 10% of internet users are currently addicted to the internet. Although internet addiction is not officially recognized in Kazakhstan, in some countries it is officially considered a disease. In Finland, young people addicted to the internet are sent to the army. In 2008, China officially declared "internet addiction" a disease. In addition, various treatment centers have been opened. They have used many methods in their treatment, one of which is the method of treatment by giving food. And from some methods, young patients even died.

There are several categories of effects that carry with them computer addiction namely: psychological, physiological, social, intellectual and moral. The consequences are closely related to psychological, social, moral and intellectual, and in a certain way are previously mentioned symptoms. These include: rapid changes in behavior, difficulties in establishing relationships and avoiding interpersonal relationships, loss of boundaries between the virtual and real world, problems with memory and concentration, limitation of conversation topics, loss of interest, loss of emotional connection, depression, lack of aspiration and professional, immoral behavior and deterioration of personal culture, loss of boundaries between good and evil, sexual deviance, pedophilia [1].

They look completely different effects dependent on a physiological computer that directly affects a person's health. He is especially prone to pain and poor posture in the spine, pain and fatigue in the eyes, impaired vision, headaches and migraines, and sometimes even screen epilepsy. A computer that used to sit for a long time affects improper nutrition and the development of diseases of the digestive system. Sometimes, as a result of many hours of playing computer

games, the body is completely tired. This is how 6 types of main addictions were classified from the point of view of psychologist M. Drep:

1. using different websites-search for information on the internet;
2. chat with friends from the Virtual world - a lot of correspondence in social networks;
3. game addiction-playing computer games a lot;
4. making money online-gambling online, trading online;
5. watching movies over the Internet;
6. pornographic leaflets[4].

The consequences of the disease are serious. Negative changes are manifested not only in public life, but also at the career, physiological level. The harmful habit of computer addiction causes the appearance of tunnel syndrome, headaches, discomfort in the scapula and neck muscles. This disease contributes to the development of lower complexes, self-doubt, refusal to perform labor duties. All this makes it possible for a person to lose his life, including prospects and build a family, build a career. Types of computer addiction, there are:

1. Game addiction. Children are too addicted to computer games. When this happens, he forgets his class, routine, friends and even food.

2. Setegolism. This is how the teenager's passion to spend all his time in chats, forums and social networks is conventionally called. Communication on social media becomes more important than communication in life.

3. Internet surfing. This is navigating the internet through links, aimlessly going from one site to another. A child can visit dangerous sites at this time.

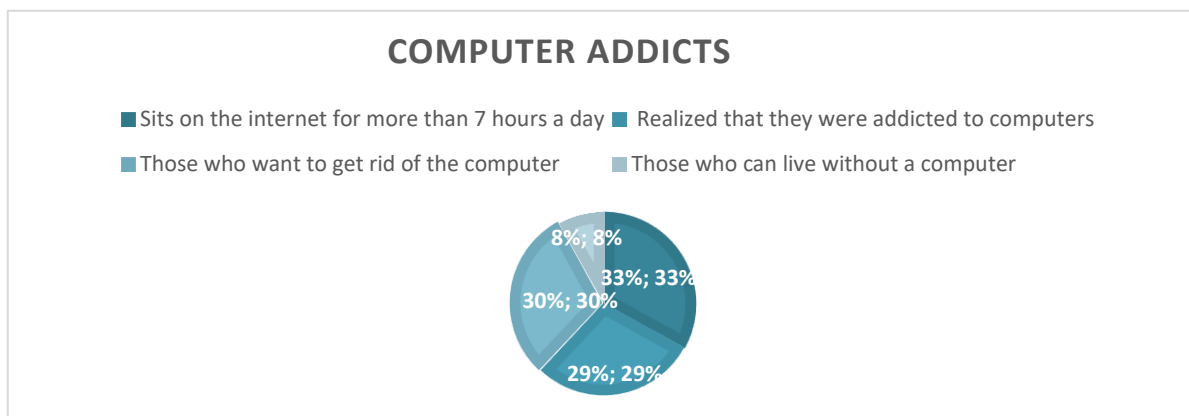
A surge in computer addiction is called secatism. This symptom man does not recognize himself. He does not feel his own actions. Currently, there are special hospitals in China that treat patients with this diagnosis. At the top of the list of countries that use the network the most is China. [2]

Harmful rays are transmitted from the computer to the human body. It is not visible to the naked eye, it is not touched by the hand. Although there are few rays emitted from monitors whose screens are liquid crystal, due to the fact that they work with an electric current, electromagnetic rays are emitted from it. Such rays are emitted by electromagnetic radiation, both by refrigerators living in the house and by suction devices that purify the air in the house. But after all, you usually open the window for a while to let fresh air into the house. And people who sit in front of the computer for up to 9-10 hours a day have a very strong effect on it. So the chances of getting secatism disease are high.

Of course, in modern conditions, abandonment of the Internet is not possible, especially with regard to Internet-dependent people, as I.V. Zorina writes the following: "The peculiarities of the situation related to the behavior of adolescents who have fallen into computer addiction include the fact that prohibitive measures, on the one hand, can cause a child rage and increased aggression, on the other hand, can lead to suicide because of "childish resentment". The abrupt rejection of the Internet causes such people anxiety and emotional excitement, while Internet addiction itself causes a number of psychological and physiological problems [2].

The total number of scientists who have done research on this topic is not small. I met several of them. The main question is what the idea of everything depends on. But there are a lot of ways to solve this problem, but there are a lot of people who can't solve it. Because modern youth is afraid to work on themselves. It usually comes out unproductively. For example, as a child, our parents imposed very many restrictions on us using the computer a lot. Since we could not go beyond the limits as children, we did not grow up freely. Therefore, we understood that being an individual is a feeling of incredible pleasure for us. It was ideal to live without our parents, without their limitations. So began addiction to the computer. Another example is when my friend, while looking for important information on her phone during class, immediately runs out of power on her phone. The teacher is in class, but he drops his phone on the ground and shouts "Tuff, my phone is off." It shows that this behavior is dependent on the phone. I would like to note that such examples are very common.

Now I've noticed how addicted people around me are to computers. I asked the study what they thought by answering questions on Instagram.

The result of a survey I conducted on my Instagram account is as shown above. About 100 of my readers took part in the survey. 80% were women and 20% were men. 56% are young people aged 17-22, 24% are adults aged 23-30, and 17% are over 33 years old. 49% of the participants spend more than 7 hours at the computer. 31% 5-7 hours of time sitting at the computer. The rest is less than that. To my surprise, 42% of respondents do not hide that they are addicted to computers. 40% do not yet know that there are signs of computer addiction. From these statistics it can be seen that 80 out of 100 people depend on the computer. 68% of these people say they want to get rid of the computer, and 32% say they want to continue working with the computer.

Psychiatrist Kimberly Young conducted a survey on computer addiction among the students of BGU N°3. But in comparison, the dependence on the Internet was at a much lower level. But according to a survey by Kimberly Young, only 8% of young people are addicted. And they were people from 12 to 47 years old. According to Young's plan, it was believed that young people aged 17-22 are highly dependent. Comparatively, my survey results are consistent with Young's plan [5, p 24-25].

Thus, in order to rid young people of internet addiction or prevent addiction, all parents need to devote as much time as possible to the child's routine. The child should always feel that he can rely on his parents in any situation. Having studied the child from all sides, what kind of film, music he likes, what hobbies he has, you need to try to awaken new interests. Provide training in sports, music, dancing, singing, etc. by providing various types of clubs, depending on your preferences. If possible, buy a ticket to the cinema, a concert, find a common interest that can replace the internet. Involve the child in home life, engage in work, plan a trip with the family to the bowling alley, shopping center, skating rink, and try to spend fun leisure time together. Of course, a good vacation requires good funds. But he couldn't wait to see if the child had a computer epidemic at all. Throw a family party. For example, get together after dinner, organize and play board games until you get on the TV or monitor every day. You'll be able to get the most out of your own home, and you'll be able to get the most out of it. Then the future of your child will be wonderful. A child with a happy childhood becomes an educated teenager.

REFERENCES:

1. Internet address: http://ru.wikipedia.org/wiki/Internet_addiction
2. Zorina I. V. The negative impact of the Internet on teenagers – ways to solve the problem / Under the scientific editorship of A. S. Burmistrova. M.: NIIRPO. 2008.
3. Aydarova Gulnara. On computer addiction March 13, 2018
4. Psychology M. I. DREPA. Internet Dependence as an Object of Scientific Reflection in Contemporary
5. Young K.S. Diagnosis - Internet addiction // Mir Internet. 2000. No. 2. pp. 24-29.

UDC 331.453

BUDGETING OF OCCUPATIONAL SAFETY AT THE ENTERPRISE IN THE CONTEXT OF MANAGEMENT RESOLUTION

Kylyshpaeva S.H., Master of Economics and Business

Republican Research Institute for Occupational Safety, Kravcova 18, Astana, Kazakhstan

E-mail: sarbi_barbie@mail.ru

Management resolution at modern enterprises is impossible without the introduction of an effective budgeting system for financial and economic activities. Budgeting is an integral portion of the financial planning system, which is currently an integral portion of the undertaking management system. An effective budgeting system makes it possible to optimize the financial flows of the enterprise, and expand the efficiency of its activities and competitiveness. There is currently number consensus among scholars on the essence of the concept of budgeting, and on the role of this tool at the enterprise. The essence of budgeting and the process of its implementation in economic entities are devoted to the works of such scientists as V.E. Khrutsky, V.N. Samochkin, V.V. Gamayunov, O.P. Smirnova, D.Yu. Bykov, P.M. Mansurov, E.R. Mukhina. According to V.E. Khrutsky, budgeting is a technology of financial planning, accounting, and control of income and expenses received businesses at all levels of management, which allows for analyzing projected and received financial indicators.

Keywords: budgeting, occupation safety, enterprise, risks, management resolutions.

Қазіргі заманғы кәсіпорындарда басқару шешімдерін қабылдау қаржылық-шаруашылық қызметті тиімді бюджеттеу жүйесін енгізбестен мүмкін емес. Бюджеттеу қаржылық жоспарлау жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады, ол қазіргі уақытта кәсіпорынды басқару жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Тиімді бюджеттеу жүйесі кәсіпорынның қаржылық ағындарын оңтайландыруға, оның қызметінің тиімділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Бүгінгі күнге дейін ғалымдар арасында бюджеттеу тұжырымдамасының мәні, сондай-ақ бұл құралдың кәсіпорындағы рөлі туралы ортақ пікір жоқ. Бюджеттендірудің мәні және оны шаруашылық жүргізуші субъектілерде жүзеге асыру процесі В.Е. сияқты ғалымдардың еңбектеріне арналған. Хруцкий, В.Н.Самочкина, В.В. Гамаюнов, О.П.Смирнова, Д.Ю. Быков, П.М. Мансуров, Э.Р. Мухин. Хруцкийдің айтуы бойынша В.Е.бюджеттеу – болжамды және алынған қаржылық көрсеткіштерді талдауға мүмкіндік беретін басқарудың барлық деңгейлерінде бизнестен алынған кірістер мен шығыстарды қаржылық жоспарлау, есепке алу және бақылау технологиясы.

Тірек сөздер: бюджеттеу, еңбек қауіпсіздігі, кәсіпорын, тәуекелдер, басқару шешімдері.

Принятие управленческих решений на современных предприятиях невозможно без внедрения эффективной системы бюджетирования финансово-хозяйственной деятельности. Бюджетирование является составной частью системы финансового планирования, которая в настоящее время является составной частью системы управления предприятием. Эффективная система бюджетирования позволяет оптимизировать финансовые потоки компании, повысить эффективность и конкурентоспособность ее деятельности. На сегодняшний день среди ученых нет единого мнения о значении понятия бюджетирования, а также о роли этого инструмента на предприятии. Значение бюджетирования и процесс его реализации в хозяйствующих субъектах В.Е. за работы таких ученых, как Хруцкий, В.Н. Самочкина, В.В. Гамаюнов, О.П.Смирнова, Д.Ю. Быков, П.М. Мансуров, Э.Р. Мухин. По словам Хруцкого, В.Е.Бюджетирование – это технология финансового планирования, учета и контроля доходов и расходов предприятия на всех уровнях управления, позволяющая проводить анализ прогнозируемых и получаемых финансовых показателей.

Ключевые слова: бюджетирование, охрана труда, предприятие, риски, управленческие решения.

Budgeting the point of view of planning is considered as a technology for collecting and processing the results of activities in order to expand strategic and current plans of the enterprise [1, 22p.]. Planning indicators are included in the common system of budgets, and in order to attain certain indicators, the company estimates the required quantity of resources, its costs and plans income the implementation of activities.

In the management accounting system, budgeting is considered as a technology for summarizing data for the purpose of subsequent control and analysis for making a management resolution. For this purpose, a system of budgets is d, which is built at the undertaking taking into account its strategic goals.

The budgeting system at the enterprise is carried out on the basis of the principles, the main of which are presented below:

- the principle of financial and economic consistency;
- the principle of priority budgeting in the financial management of the enterprise;
- the principle of interconnectedness of enterprise finance planning and budgeting;
- the principle of consistency and coordination of actions in the budgeting process;
- the principle of consistency of budgeting goals.

The offered classification of budgeting concepts can be supplemented considering the special economic state that improves in the process of budgeting at the enterprise. Thus, budgeting can be considered as a structure of interrelated economic, managerial and financial measures that allows, with competent personnel, to promptly monitor and respond to changes in the financial, economic and production indicators of the enterprise. Budgeting as a system includes in its concept a number of interrelated elements that reveal its essence: 1 Compiled by the author according to: [2, 35p.].

- formation of the company's budget plans and accounting of financial, economic and production indicators according to the specifics of the enterprise and the requirements of the company's management;

- identification of the main risks and monitoring of their impact on the company's performance;
- development of short-term plans and monitoring of the company's performance;
- development of a staff motivation system correlated with the achievement of planned indicators.

There is currently no consensus among scholars on the essence of the concept of budgeting, and on the role of this tool at the enterprise. The essence of budgeting and the process of its implementation in economic entities are devoted to the works of such scientists as V.E.Khrutsky, V.N.Samochkin, V.V.Gamayunov, O.P. Smirnova, D.Yu.Bykov, P.M.Mansurov, E.R. Mukhina.

According to V.E. Khrutsky, budgeting is a technology of financial planning, accounting and control of income and expenses received from business at all levels of management, which allows analyzing projected and received financial indicators [3, 52p.]. According to V.N.Samochkin, budgeting is a system of coordinated management of enterprise divisions in a dynamically changing, diversified business [3].

So, based on the above opinions, we can say that budgeting is a certain procedure for planning and developing budgets, as well as activities within the planning stage 7 of the budget process. This procedure is designed for optimal allocation of resources of an economic entity over time, therefore its role for the enterprise is very large.

The budgeting process at the enterprise assumes the presence of organizational structures that ensure the creation, approval and control of budget execution. The subjects and objects of the budget process at the enterprise are distinguished. The subjects of the budget process include the departments responsible for the development and formation of the consolidated budget. For example, the main subjects of the budget process are: planning and economic departments, the management apparatus of the organization [4, 47p.].

The object of budgeting is an enterprise as a whole, budget indicators in individual operations of economic activity and for individual divisions are established based on the criterion of managing the financial result of the entire enterprise.

Budgeting is the process of preparing a management resolution, which includes the processing of source information, determining the means and ways to achieve them through a

comparative assessment of alternative options. The main sources of information providing the financial planning process are presented in the table

For a successful budgeting process, all economic and non-economic factors affecting the company's activities should be analyzed: the amount of available funds, the level of bank interest rates on loans, the maturity of accounts payable and receivables, the competitive environment, possible crisis and force majeure situations are taken into account, the existing risks are assessed.

Table 2 shows the main types of budgets that are being developed at enterprises.

Table 2

The main types of budgets in the enterprise

Type of budget	Description
Sales budget	Planning information about the sale of products based on market research
Production budget by type of product range	Production volume planning based on sales budget data
Budget of direct material costs	Planning of the necessary rate of resource costs per unit of the nomenclature of each type of product
	Planning of the wage fund of the main production workers
Budget of indirect production costs	Planning of variable and fixed costs for maintenance of main and auxiliary production units
General and administrative expenses budget	Planning of general economic and management costs
Budget of commercial expenses	Planning of commercial expenses related to packaging and packaging of products, advertising, representation expenses, employee remuneration
Profit or loss budget	Planning of the total result of activities according to the data of all budgets
Cash flow budget	Planning the expected expenditure and arrival of funds
Settlement balance	Planning the ratio of assets and liabilities of the enterprise

When creating a sales budget, the company's management must know exactly what products the company will sell, in what quantity and at what price. Within the framework of this budget, it is planned to provide information on the sale of products based on market research, as well as concluded contracts with buyers [5, 16p.]. The sales budget is developed in both natural and cost units of measurement. This budget is compiled in the context of individual types of the nomenclature of manufactured products.

The production budget by type of product range is necessary in order to determine how much the company needs to produce products in the planned period. The production budget is based on the sales budget. When developing this budget, it should be taken into account how many products are left in stock at the beginning of the period and how many products need to be left in stock at the end of the period. The production budget is compiled in natural units of measurement.

As enterprises become competitive, there is an awareness that new concepts and new tools will always be created. One of the most difficult problems that an enterprise needs to solve is crisis management, which can effectively manage various risks affecting the reputation and income of organizations. Every organization faces risk management challenges.

The economic activity of the enterprise is directly related to risks. The risk is present at all stages of the activity of economic entities and is defined as the probability of losses or loss of income in comparison with the predicted options [6, 43p.].

The main purpose of risk systematization is to identify risks in a timely manner and conduct assessments with subsequent resolutions that will help the company to make a profit and minimize risks. There are a number of principles that allow you to work effectively with risks at the level of the economy of an individual enterprise. These principles include:

- early detection of risk phenomena. Risks do not happen suddenly, they have their origin, growth and maximum manifestation;

- immediate reaction. The earlier the company starts working with risk phenomena, the wider the set of opportunities for minimizing risk will be;

- adequate response. The reaction should be sufficient to overcome the problems, and also should not be excessive, so as not to waste the resources of the enterprise beyond measure;

- mobilization of the internal potential of the company. It is necessary to rely on the internal reserves of the enterprise.

There are many internal and external factors that lead to the emergence or realization of enterprise risk [7, 45p.]. External factors include those caused by reasons not directly related to the company's activities:

- inflation, declining incomes and purchasing power, rising unemployment;

- increased competition, currency volatility, reduced market capacity;

- rising prices for raw materials, changing consumer preferences, scientific and technological progress;

- state regulation through tax and regulatory authorities; - natural disasters, criminogenic situation, war.

Internal factors will be considered, the appearance of which is possible in connection with the activities of the enterprise itself, namely risk factors associated with the main and auxiliary production activities

- weak management at all levels, high investment risks;

- high production costs, inflexible process management;

- wear and tear of production, low labor productivity;

- low competitiveness, small number of consumers.

Ensuring the economic sustainability of industrial enterprises is one of the most important tasks of management. Risk management is the process of identifying, quantifying and managing the risks faced by an enterprise [9, 169p.]. The purpose of corporate risk management is to provide maximum opportunities for the implementation of budgets and profit and minimize possible losses. As an integral part of management practice and an important element of proper budgeting, risk management should be periodically repeated in order to support organizational improvements, efficiency and resolution-making.

The main part of the risk management system is the identification, analysis, evaluation and processing of risk minimization measures. Based on this, at the first stage, information is needed about the extent of possible damage and the likelihood of a risky situation. It is possible to conduct expert assessments [10, 456p.]. An expert assessment is given by an expert group formed at the expense of the internal resources of the enterprise or by involving an outside organization that is able to give a professional and truthful assessment of risks.

Based on the information about the risk situation, quantitative and qualitative risk assessments are calculated. Among the methods of conducting expert assessments, the most popular are: questionnaires, interviewing, scenario method, checklists, Delphi method. Based on the results of the calculation, work begins to minimize risk, i.e. risks are ranked, the maximum permissible value of the risk level is set and a method of managing it is selected.

The main methods of risk management are avoidance, acceptance, insurance. Based on the results of risk identification, one of 36 risk management methods are selected. Evasion is chosen if the established maximum permissible risk values do not allow it to be accepted. In this case, it is necessary to adjust the budget, since the implementation of the current option entails insurmountable risks and loss of profit.

Acceptance occurs in the case of a minor impact of the risk, when the implementation of measures to eliminate it is comparable to the negative consequences of its implementation. If the results of implementing risk mitigation strategies are not sufficiently accurate, it is possible to insure it. The last part of the risk management process is to monitor and control the measures taken. Based on the reports on the results of the implemented business process, the effectiveness of the entire risk management system is evaluated [9, 85p.].

In practice, the general procedure for assessing risk events is a complex process. Modern trends in corporate risk management are also located in the field of intangible risks: business reputation or goodwill.

Intangible corporate risks represent a completely new type of risk event, which has an extremely complex nature of occurrence and a high probability of occurrence. At the same time, the risks of intangible assets are most often ignored by companies due to the impossibility or difficulty of identifying and evaluating them. This type of intangible risks can occur in various situations.

For example:

- in the absence or lack of competencies;
- in the absence of innovative technologies;
- with ineffective cooperation or lack of an established communication system;
- when there are problems in the business processes of personnel management.

The modern methodology of corporate risk management consists in the implementation of a number of successive stages. At the first stage, it is necessary to determine what potential risks exist for the enterprise. The set of risks is diverse and may vary depending on:

- business processes of an industrial enterprise;
- the market situation and the situation in the industry;
- internal corporate strategies and programs;
- security management;
- strategic planning or forecasting procedures;
- on the effectiveness of financial transactions;
- on the state of the company's business portfolio;
- from insurance programs.

At the next stage, it is necessary to identify all possible threats. Identification of potential threats should begin by identifying the sources of emerging problems. After the source of risk is identified, it is necessary to analyze the risk events that may arise at this stage of the company's operation and lead to significant problems [10, 523p.]. For example: refusal of investors to participate in strategic projects of the enterprise, disclosure of secret information about new technologies, leading to deterioration of the competitive position of the enterprise; industrial accidents.

Thus, the manifested risks may entail both potential profit and potential losses, the corporate risk management system is aimed at achieving a balance between negative risk and potential profit. At the same time, it is very important to balance the efforts and costs of developing such measures and the effect of their implementation.

Outsourcing is a modern risk-sharing strategy. The enterprise can transfer its industrial developments, customer support to third parties, simultaneously with the management of the enterprise itself. The company will be able to focus on business development without worrying about the production process, managing the development team or finding new customers.

One of the serious aspects of corporate risk management is the development of measures to control the manifestation of risk. It is important that such measures should be coordinated with the management of the enterprise. For example, the risk associated with the goodwill of the enterprise should be taken by the top management, whereas the marketer will have the authority to make resolutions about the risks associated with the market or consumers.

REFERENCES:

1. Anushchenkova K. A. Project management and problems of its implementation at the enterprise / K. A. Anushchenkova // Business and Strategies, 2019, 3 (4). Pp. 9-12
2. Akhmetova Yu.A. Problems of implementing a production budgeting system // Bulletin of Science, 2019, No. 8, pp. 126-128
3. Balabanov, I. T. Financial analysis and planning of an economic entity: production and practical edition / I.T. Balabanov. – M.: Finance and Statistics, 2019. – p. 207
4. Beregovykh T.V. Financial planning and budgeting at the enterprise: studies. manual / T.V. Beregovykh. – Khabarovsk: Publishing House of the Pacific State University, 2019, p.155
5. Bobryshev A.N. Application of budgeting as a key element of management accounting in the project management system // Accounting, statistics, 2020, No. 2, p. 3

6. Boronenko M.V. Formation of a risk management system at the enterprise // International Journal of Humanities and Natural Sciences, 2019, No. 10, pp. 109-112.
7. Bocharov V.V. Commercial budgeting. - St. Petersburg: St. Petersburg, 2019, 215 p.: ill. (Series "Textbook for universities").
8. Buglak V.V., Kachkanovsky A.S. Introduction of modern budgeting methods as a way to improve the enterprise management system // Economic Sciences, 2020, No. 5, pp. 46-52.
9. Bulatova Sh.B. Introduction of a risk management system at the enterprise / Sh. B. Bulatova // Economic Sciences, 2020, No. 4, p. 86
10. Vasiliev A.E. Development of a budgeting system at the enterprise // Problems of improving the organization of production, 2019, No. 2, pp. 43-50

UDC 331.452

PRINCIPLES OF INSURANCE DEVELOPMENT, OCCUPATIONAL SAFETY RISK MANAGEMENT STRATEGIES

Kylyshpaeva S.H., Master of Economics and Business

Republican Research Institute for Occupational Safety, Kravcova 18, Astana, Kazakhstan

E-mail: sarbi_barbie@mail.ru

When defining insurance, the occupational safety and health risk management strategy should take into account In determining the insurance and occupational safety and health strategy, some general principles and limitations set by society should be taken into account. of the amount of acceptable risk. Acceptable risk does not always mean means not always being in full compliance with regulations. It is often the case that an employee, in consultation with Often, in consultation with their employers, based on their personal (mainly economic) interests, they agree to work under the following conditions personal interests (especially economic ones), they often accept working conditions that do not fully comply with safety requirements. safety requirements. In such cases, remedies are widely used to mitigate the negative The use of personal protective equipment (PPE) is widespread in such cases, as well as a wide range of compensatory measures. protection, as well as a range of compensatory measures.

Keywords: insurance, occupational safety, enterprise, risk management, management resolutions.

Сақтандыруды анықтау кезінде еңбек қауіпсіздігі тәуекелдерін басқару стратегиясы қолайлы тәуекел мөлшеріне қатысты қоғам ұсынған кейбір жалпы принциптер мен шектеулерді ескеруі керек. Рұқсат етілген тәуекел әрқашан нормативтік талаптарға бір мәнді сәйкестікті білдірмейді. Көбінесе қызметкер жұмыс берушімен келісе отырып, өзінің жеке мүдделерін (ең алдымен экономикалық) негізге ала отырып, толық сәйкес келмейтін еңбек жағдайларына келіседі. Мұндай жағдайларда қауіп факторларының денсаулыққа теріс әсерін азайту үшін жеке шаралар кеңінен қолданылады, қорғау, сондай-ақ өтемдік шаралар кешені.

Тірек сөздер: сақтандыру, еңбекті қорғау, кәсіпорын, тәуекелдерді басқару, басқару шешімдері.

При определении стратегии страхования и управления рисками в области охраны труда следует учитывать При определении стратегии страхования и охраны труда следует учитывать некоторые общие принципы и ограничения, установленные обществом. величины приемлемого риска. Приемлемый риск не всегда означает полное соответствие нормативным требованиям. Часто бывает так, что работник, исходя из своих личных (в основном экономических) интересов, соглашается работать в следующих условиях личные интересы (в

особенности экономические), часто соглашается работать в следующих условиях личные интересы (в особенности экономические), часто соглашается работать в условиях, которые не полностью соответствуют требованиям безопасности. требованиям безопасности. В таких случаях широко используются средства защиты для смягчения негативных В таких случаях широко используются средства индивидуальной защиты (СИЗ), а также широкий спектр компенсационных мер. защиты, а также широкий спектр компенсационных мер.

Ключевые слова: страхование, охрана труда, предприятие, управление рисками, управленческие решения.

When determining the occupational safety risk management strategy, some general principles and limitations put forward by the company regarding the amount of acceptable risk should be taken into account. Acceptable risk does not always mean unambiguous compliance with regulatory requirements. Quite often, an employee, in agreement with the employer, based on his personal interests (primarily economic), agrees to working conditions that do not fully meet safety requirements. In such cases, to mitigate the negative impact of risk factors on health, personal protective equipment is widely used, as well as a set of compensatory measures: therapeutic and preventive nutrition, reduced working hours, increased annual leave, etc. At the same time, the presence of compensatory measures does not reduce the risk, but rather indicates the establishment of some acceptable level of this risk for the workplace in question. Therefore, in our opinion, it is advisable to determine the occupational safety risk management strategy using the approach formulated by the

International Commission on Radiological Protection (ICRP) and called the ALARA principle (as low as reasonably applicable), which means: "as low as reasonably achievable" [1, p. 77].

In relation to the task of risk management and improving the efficiency of labor protection, the essence of the ALARA principle can be formulated as a desire to reduce the level of industrial hazards as much as it is appropriate. This approach implies the maximum possible reduction in the level of risk, achieved at the expense of the actually available, but often limited resources of the enterprise. At the same time, the peculiarity of the approach is the preferential orientation not only to strict standards, but also to such decisions, the reasonableness of which is justified from a social, psychological and economic point of view.

Social aspects are manifested in the differences between the benefits and harms of a particular type of production activity for various social and industrial groups. In this regard, construction activity has obvious social significance for society as a whole and, as a result, there is an increased need for the practice of determining and using the category of acceptable risk.

Psychological problems are very complex and insufficiently studied. Each person has their own scale of values for assessing needs, health and risk. Economic aspects are determined by considering the traditional cost-benefit scheme in the economy.

To date, acceptable risk levels are independently formed in society, production teams and are indirectly manifested in the concept of replacing "old" risks with "new" ones, provided that the overall level of risk achieved is reduced. Therefore, the level of acceptable risk can be managed purposefully by influencing the conditions of its formation. The latter involves the analysis of alternative management strategies. The result of such an analysis is the choice of an optimal risk management strategy for the given production conditions, the establishment of priorities and the allocation of resources to ensure the chosen strategy.

In particular, if risk control by a five-level classifier shows that its value is commensurate with a "very low" (or "low" for a three-level classifier) level, then the risk can be assumed negligible and further steps to manage it are not required. That is, in this case, the management strategy is the preservation (elimination) of risk.

If the assessed risk is at an "average" level, then it is advisable to choose risk reduction (prevention) as a management strategy, which involves the implementation of measures aimed at reducing the negative impact of factors and conditions of the production environment on workers.

Table 1

Occupational health and safety risk management strategies

Levels of the five-level classifier	Risk management strategy	Levels of the three-level classifier	Risk management strategy
Very low	Conservation	-	-
Low	Saving with partial reduction	Low	Conservation
Average	Decrease	Average	Decrease
High	Reduction with partial transmission	High	Broadcast
Very high	Broadcast	-	-

If the risk value according to a five-level classifier can be attributed to a “very high” (“high” for a three-level classifier) level, then it is advisable to implement a risk transfer strategy through an insurance mechanism.

The five-level classifier also allows you to implement mixed risk management strategies if the value of the latter is in the transitional areas of the “low” and “high” levels.

It also follows from Table 1 that the level of acceptable risk should not exceed the “low” level for both types of classifiers, and only two risk management strategies are actually implemented in practice - reduction and transfer.

From an organizational and technological point of view, measures to *reduce risk* (prevent losses) at the level of a single enterprise are usually well known [2, p. 12]. There are many organizational and technological safety measures that can be suitable in a given situation and used in comprehensive programs of labor protection measures.

In general case the list of activities is determined by the need ensuring security:

- *tools*, i.e. equipment, tooling, hand tools, the use of which is characterized by dangerous and harmful factors arising in the course of work;
- *objects of labor*, which means raw materials, materials, structural elements, which by themselves or in the process of work may pose a certain danger;
- *the results of labor*, i.e. elements at the output of the technological process (building materials and structures, buildings, structures, engineering systems), which, in accordance with their characteristics (for example, weight, dimensions, toxicity, flammability, etc.) may pose a danger;
- *the content of labor* as postoperative movements, techniques, actions of the worker, characterized by physical and neuropsychic tension;
- *labor organization*, including the organization of the workplace in accordance with ergonomic requirements, rational site layout, appropriate organization of work and rest modes, etc.;
- *working conditions*, i.e. the presence of dangerous and harmful production factors in the workplace, as well as the effectiveness of collective and individual protection of workers. In particular, in the presence of constantly operating hazardous production factors, protective equipment should ensure the prevention of workers' access to hazardous areas or the reduction of hazardous exposure to an acceptable level. In the presence of potentially hazardous production factors, protective equipment should be aimed at reducing the likelihood of their occurrence, as well as warning employees about the possibility of their occurrence;
- *the performer* is an employee performing this technological process, which is characterized by the compliance of their individual psychophysiological characteristics with the content and working conditions, professional training and training in safe working methods. This includes:

a) professional selection of employees (determination of professions for which selection is necessary, assessment of the aptitude of employees, control over their professional adaptation in the workforce);

б) training, instructing employees and checking knowledge of norms, rules and instructions on labor protection;

в) control over the state of labor protection (current control, step-by-step (administrative and public) control, sudden inspections, control inspections, etc.);

- *the environment*, i.e. the production environment as a whole, social and living conditions at work and outside it, etc.

The second risk management strategy implemented in practice is the *transfer of risk* to a third party through an insurance mechanism. Without going into the details of insurance activity, which is the subject of independent research, it is necessary to note the following. Currently, there is no independent integrated activity for the insurance of the entire set of risks in the field of labor protection [3, p.27].

The only mechanism that transfers certain types of occupational risk is mandatory social insurance against industrial accidents and occupational diseases, which has been carried out since 2000 in accordance with the Federal Law of the Russian Federation [4, p.21]. This type of insurance provides:

- social protection of insured persons upon the occurrence of an insured accident or occupational disease that entailed temporary or permanent loss of professional ability to work, and in case of death of the insured - social protection of dependents and other citizens entitled to insurance coverage in connection with the death of the breadwinner;

- ensuring the economic interest of insurance entities (insured, policyholder, insurer) in reducing occupational risk by establishing differentiated insurance rates;

- compensation for damage caused to the life and health of the insured during the performance of his duties under an employment contract (contract) and in other cases established in [9] by providing the insured with all necessary types of insurance coverage in full, including payment of expenses for medical, social and professional rehabilitation;

- provision of preventive measures to reduce occupational injuries and occupational diseases.

If the object of insurance is hazards to personnel caused by the occurrence of accidents of technological equipment and processes, then we are talking about enterprises and types of insurance that fall under the Federal Law of the Russian Federation [5, p.19].

Both options, in fact, perform the function of substitution and do not cover the entire spectrum of risks characteristic of labor protection.

The problem of the lack of full-fledged occupational safety risk insurance is particularly acute in the construction industry, whose enterprises, on the one hand, by types of economic activity in accordance with the classifier [6, p.11] belong to the average range of occupational risk classes (from Class 8 for organizations engaged in the production of basic types of construction work, to class 14 for reinforced concrete plants of 32 classes), i.e. are not recognized as dangerous production facilities. And on the other hand, they occupy one of the leading places in terms of occupational injuries, mortality, occupational diseases, accidents, etc. indicators.

The latter indicates the need to solve the problem of occupational safety risk management in conjunction with the further expansion and improvement of the relevant areas of insurance activity.

A mechanism for determining the occupational safety risk management strategy is proposed, using the ALARA principle (as low as reasonably achievable), the results of risk control and including a variable choice between preserving (eliminating), reducing (preventing) or transferring risk.

REFERENCES:

1. Health risk assessment: Experience in applying the risk assessment methodology in Russia. - Moscow: Consulting Center for Risk Assessment, 1999
2. Akimov V.A., Lesnykh V.V., Radaev N.N. Fundamentals of risk analysis and management in natural and man-made spheres. - M.: Business Express, 2004
3. Frolov A.V., Lepikhova V.A., Lyashenko N.V., Pushenko S.L., Chibinev N.N., Shevchenko A.S. Life safety and labor protection in construction. - Rostov n/A: Phoenix, 2010
4. Filina F.N. Labor protection in construction. - M.: ROSBUKH, 2009
5. Sokol T.S. Labor protection. - Minsk: DesignPro, 2006.
6. Devisilov V.A. Labor protection. - M.: FORUM: INFRA-M, 2004

ӘОЖ 821.512.122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ АЛАШТЫҚ ДӘУІРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Кыяхметова Ш., Базылбекова М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ-сы

E-mail: aset_shara@mail.ru

Мақалада көркемдік әдістердің, ағымдардың және бағыттардың әртүрлілігі, Тәуелсіздік жылдары қайтарылған жазушылар мен ақындардың шығармашылық мұрасы негізінде ғасыр басындағы әдебиеттің дамуының негізгі тенденциялары туралы жаңа теориялық мәселелер қарастырылған.

Тірек сөздер: *әдебиеттану, қазақ әдебиеті, көркемдік әдіс, даму тенденциялары*

В статье рассматриваются новые теоретические вопросы о многообразии художественных приемов, течений и направлений, основных тенденциях развития литературы на рубеже веков на основе творческого наследия писателей и поэтов, вернувшихся в годы независимости.

Ключевые слова: *литературоведение, казахская литература, художественный метод, тенденции развития*

The article discusses new theoretical issues on the diversity of artistic methods, trends and directions, the main trends in the development of literature at the beginning of the century on the basis of the creative heritage of writers and poets returned during the years of Independence.

Keywords: *literary studies, Kazakh literature, artistic method, development trends*

Қазақ тарихындағы XV-XVIII ғасырлар-қауатты мемлекеттілік, халық бірлігі кезеңі. XIX ғасыр мемлекеттік тәуелсіздікті жоғалту кезеңі ретінде қабылданды, әсіресе екінші жартысы, ол XX ғасырдың бірінші онжылдығымен бірге тарихтың, тілдің, мәдениеттің жоғалуын, ұлттың жойылу қаупін тудыратын күшейтілген ашық отарлау кезеңі болды. Бұл фактор XX ғасырдың басындағы көркем процесте өз рөлін атқарды, сонымен қатар XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ әдебиетінің даму тенденциясы ретінде көрінді, өйткені ол журналистік шығармалардан бастап поэтикалық және прозалық шығармаларға дейін тарихи-көркем мәдениетті сақтау мен дамыту сәті болып табылады.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін зерттеу, көркем ой процесін қайта құру отандық әдебиеттанудың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Осы кезеңдегі әдеби процестің әдіснамалық тұрғыдан анықталған, тұжырымдамалық маңызды мәселелерін тұжырымдау және шешу көркем мәдениеттің тарихын түсіну тұрғысынан қажет. Сонымен қатар, олар көркем шығармашылықтың заманауи мәселелерін түсіну үшін маңызды.

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ көркем сөзінің эволюциясын күрделі әлеуметтік-мәдени контексте жан-жақты зерттеу қажеттілігімен, негізгі әдеби бағыттар мен ағымдарды анықтаумен, жазушылар мен ақындардың романтикалық, символистік, реалистік көзқарастарының көркемдік көрінісінің өзіндік ерекшелігімен бөліседі.

Жаңа ғасырдың басына қарай қазақ әдебиеті дүниені көркемдік тану жолының сан ғасырлық жолынан өтті. Қазақ халқы өмірінің барлық салаларында көркем сөз ең маңызды орынды иеленді.

Ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени дамуының ерекшелігі - ағартушылардың едәуір бөлігі қазақ халқының отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері болды. Әдебиеттің даму ерекшеліктері мәселесі тарихи категория ретінде ұлттық ерекшелікпен байланысты деп санаған жөн.

Қайта өрлеу әдебиетінің өзіндік бағдарламалық манифесі «Оян, қазақ!» [1,57], онда азаматтықтың, жеке адамның әлеуметтік жауапкершілігінің белгісі бар. М.Дулатовтың ғасырдың басындағы көркемдік процесте пайда болуы бүкіл алдыңғы мәдениет тарихымен дайындалды.

Қайта өрлеу дәуірінің маңызды ерекшелігі-бұл көркемдік ғана емес, сонымен бірге қоғамдық сананың да тарихи сипаты. XX ғасырдың басындағы әдебиеттің ерекшелігін оның жедел дамуы деп атауға болады. Көркем әдебиет уақытты тудырмайды, бірақ уақыт, дәуір олардың көркемдік түсінігін анықтайды. Жаңа уақыт көптеген күрделі ерекшеліктерге байланысты ғасырлар бойы жинақталған халықтың рухани энергиясын шығарудың, оның тарихи - генетикалық жадын материалдандырудың қажетті алғышарттарын жасады.

Ғасырдың басындағы тарихи жағдайлар әлемдік масштабта дүниетанымдық ұстанымдардың біркелкілігіне негізделген мәдениеттің ерекше түрі қалыптаса бастауына ықпал етті.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихы соңғы жылдарға дейін бұрмаланған түрде берілген. Қазақтың аса ірі ақындары мен жазушыларының шығармашылық мұрасын тарихи-мәдени, ғылыми - танымдық айналымға қайтару мәселесін және онымен байланысты дәстүрлер мен сабақтастық санаттарын қайта қарауға ықпал етеді. Т.Кәкішев, С. Қасқабасов және т. б. еңбектерінде халықтың көркем-мәдени эволюциясын кезең-кезеңмен зерттеу мәселесі айтарлықтай айқын көрінеді.

Әділеттілікті, тарихтың объективті бағытын қалпына келтіру, біріншіден, әдеби даму процесін өзінің барлық қиындықтарымен қайта жандандыруға, екіншіден, ғасырдың басындағы көркемдік жүйелердің алуан түрлілігін, сондай-ақ тенденцияларды байқауға мүмкіндік береді. Мысалы, ағартушылық көркем сананың романтизмнің көркемдік санасымен тоғысуын біз Шәкәрім Құдайбердиевтен немесе Ғұмар Қарашевтен ғана емес, Міржақып Дулатовтан, Б.Күлеевтен, М. Жұмабаевтан және басқалардан да көреміз. Сонымен қатар, XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихының тұтас көрінісін қайта құру, оның дамуының негізгі тенденцияларын анықтау оған әлемдік әдеби процеске толық енуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың басындағы әдеби үдерісті зерттеу, әрине, осы кезеңдегі қазақ әдебиетінің ерекшеліктері мен заңдылықтарына қатысты мәселені анықтауды талап етеді.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті көркемдік ізденістердің, жаңалықтардың, эксперименттердің байлығы мен алуан түрлілігімен, әдеби өмірдің күрделілігі мен қарқындылығымен ерекшеленетін салыстырмалы түрде қысқа, бірақ өте маңызды кезеңді қамтиды. Дәуірдің бетбұрыс сипаты сол кездегі әдебиеттің өміріне із қалдырды.

Ежелгі түркі көркемдік жүйесі XV - XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің пайда болуы мен дамуына ықпал етті. Осы кезеңдегі қазақ әдебиетінің сапалық өзгерістері, ең алдымен, ұлттық жүйенің қалыптасуында Абай поэзиясының пайда болуына жол ашты. Абай тұсында әдебиеттің жаңа жанрлары дүниеге келді, өмірді бейнелеудің жаңа формаларын іздеу басталды, бұл адамзат дамуының табиғи жолы. Қазақ ақын – жазушылары: Сұлтанмахмұт, Мағжан, Міржақып, Жүсіпбек, Ғұмар, Нарманбет, С.Дөнентаев және басқалары шығармашылықтарын бастады.

Ғасыр басындағы қазақ әдебиеті бүгінде, ең алдымен, өз заманына, өз күнінің проблемаларына тікелей бағытталған әдебиет ретінде қабылданады. Суретшілердің алдында тұрған мақсаттар мен міндеттердің біртұтастығымен олардың әрқайсысы өзінің талантына байланысты қоршаған әлемді өз көзімен көру құқығын қалдырды, онда ұлттық әдебиеттің сабақтастығы дәстүрлері мен әлемдік көркемдік тәжірибе маңызды рөл атқарды.

Шәкәрім шығармашылығы-әртүрлі әдебиеттердің өзара қарым-қатынасы тарихындағы маңызды, толық зерттелмеген бет. Ақын XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басындағы қазақ халқының көркем мәдениетіне үлкен үлес қосты.

С.Торайғыровтың дүниетанымы қазақ қоғамында барлық жерде феодалдық қатынастар ыдырап, буржуазиялық қатынастар қарқынды қалыптасқан дәуірде

калыптасты. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі және рухани өмір саласындағы үлкен өзгерістермен қатар жүрді. Ол қазақ әдеби байланыстарының даму үдерісіне үлкен үлес қосты, шығармаларында ғасырдың басындағы жиырма жылдық кезеңнің ерекшеліктерін, адамдардың көзқарастары мен қатынастарындағы жаңа ерекшеліктерді көрсете алды.

Ғасыр басындағы шығармаларда ұлттық әдебиет дәстүріне де, әлемдік гуманистік көркем ой тәжірибесіне де сүйену байқалады. Осы жерден біз тақырыптық ұқсастықтар, жанр-стиль, типологиялық параллельдер және тағы басқалар туралы айтуға болады, бұл әлемдік әдеби процестің қозғалысын көрсету үшін өте қажет. С. Қирабаев атап өткендей: «Ортақтықты жоққа шығармайды, ал ұлттық, стильдік, жеке айырмашылықтар бар» [2,82].

Әдебиеттің ұлттық ерекшеліктері ұлт категориясымен, ұлттық даралық пен психологияның өзіндік ерекшелігімен, әдебиетте өзінің көркемдік көрінісін табатын өзіндік ерекшелігімен, дәстүрлерімен тығыз байланысты.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіне ағартушылық, нақты-реалистік көзқарастарға қарамастан, осы кезеңдегі шығармалар дамыған романтикалық бастаудың бар екенін, әсіресе поэтикалық жанрларға тән екенін айғақтайды. Осы кезеңдегі әдебиеттерді зерттеушілер үшін бұл, әрине, жаңалық емес. Сонымен қатар, қазақ романтизмінің табиғаты, оның көркемдік жүзеге асуының ерекшелігі және оны шешу мәселесі оны дамытуда қарастыру қажеттілігін анықтайды. Осы тұрғыдан романтизм эволюциясын зерттеу ғасырлар тоғысындағы Қазақстанның көркем-әдеби жүйесінің құбылысы ретінде ерекше маңызға ие болып отыр.

Әдебиеттану ғылымында XX ғасырдың басындағы көркемдік процеске қатысушылардың осы дәуірдің әртүрлі әдеби ағымдарын білдіретін бағалары бірнеше рет өзгерді. Әрине, белгіленген идеологиялық бағыт өз ізін қалдырды. Сонымен бірге, бұл себеп әдебиеттану мен сынның «шығындарын» толық түсіндірмейді, керісінше ғылымның жағдайымен алдын-ала анықталады. Әдебиет пен әдебиеттанудың өзара тәуелділігі олардың синхронды дамуы туралы айтуға әлі негіз бермейді және бұл табиғи нәрсе.

Әлемдік әдебиет тарихында көркем ойдың жауһарларын «уақтылы қабылдамаудың» мысалдары аз емес, олар қазақ әдебиетінде де бар. Бұл Ш.Құдайбердіұлының, М.Жұмабаевтың, М. Дулатовтың және т. б. шығармашылығына ғана емес, С. Торайғыровтың шығармашылығына да қатысты. Торайғыровтың бай шығармашылық мұрасын игерудің толық болмауы ол туралы біржақты түсініктің қалыптасуы.

Қазақ әдебиетіндегі реализмнің қалыптасуы, ең алдымен, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қоғамның әлеуметтік - экономикалық өміріндегі түбегейлі, қайтымсыз өзгерістердің көркемдік бейнесімен байланысты, сол кезде капиталистік қатынастар дала өміріне кеңірек және тереңірек әсер ете бастады. Адам өмірінің әртүрлі аспектілеріне бұл әсер әдебиеттің барлық жанрларында (поэзия, журналистика, проза, драматургия) сыни және аналитикалық тұрғыдан қарастырылғаны табиғи нәрсе. Бұл үдеріс тек қазақ әдебиетіне ғана емес, бүкіл әлем әдебиетіне тән болды.

«Реализм-бұл, ең алдымен, әлемді саналы қабылдау және түсіну» [3,111]. Оның объективті логикасы бар, ол оны күнделікті сипаттамадан мүлдем өзгеше құбылыс ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі ең маңызды және қызықты құбылыстар сыни реализм шеберлерінің шығармашылығымен байланысты.

Абайдың реалистік дәстүрін жалғастыра отырып, Шәкәрім өзінің дәуірін жоғары көркемдікпен, сенімділікпен көрсетті. Оның эстетикалық жүйесінде философиялық принцип айқын көрінеді. Ақын өз шығармалары қоғамдық өмірдің, мәдениеттің, тарихтың көптеген мәселелеріне қатысты. Оның философиялық және көркемдік ізденістерінің орталығында адам және адамгершілік мәселелері жатыр. Кейде ақынның діннің адам өміріндегі рөлі туралы пікірлері екіұшты және қайшылықты. Бірақ бір нәрсе анық: ақын әлемге және адамға гуманизм тұрғысынан қарайды. Әлем жетілмеген. Адам-бұл әлемнің бір бөлігі. Қоғамның жамандықтарын уақытпен, дәуірмен түсіндіруге болады, ал адам осы

конвенцияларға қарағанда жақсы, жоғары, таза, еркін болуға ұмтылуы керек - бұл Шәкәрімнің негізгі постулаттары. Осындай көзқарастарды білдіре отырып, ақын ағартушы ретінде емес, реалист ретінде әрекет етеді. Оның реализмі, ең алдымен, жалпыадамзаттық құндылықтарға жүгінуінен көрінеді. («Үш анық» - «Три правда», «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Әділ - Мария» және т.б.)

Шәкәрім поэзиясында әлеуметтік мотивтер басым емес. Шәкәрім поэзиясының ерекшелігі-тұлға бейнесінің тұтастығын көркем ашу. Шәкәрімнің лирикалық кейіпкері-белсенді тұлға. Ол моральдық, әлеуметтік және тіпті саяси мәселелерге бірдей алаңдайды. Лирикалық кейіпкердің мұндай ерекше және кең ауқымы адам өмірінің жаһандық мәселелері ең алдымен ақынның өзін толғандыратындығын білдіреді.

Әлемді тануға деген ұмтылыс, адамзат қоғамының заңдылықтарын түсінуге тырысу, ал адамды оның рухының барлық көріністерінде түсіну Шәкәрімнің көптеген елдерге: Түркияға, Арабстанға, Францияға баруына ықпал етті. Ол Стамбул мен Париж кітапханаларында жұмыс істейді, Меккеге барады. Л. Н. Толстоймен хат алмасуға тырысады. Шәкәрім өмірдің жетілмегендігінің мәнін адамның жетілмегендігімен тікелей байланыстырады.

Жалпы, ғасырдың басындағы реалистік әдебиет қоғамдық-саяси көтерілістердің, қоғамдық сана мен психологияның бұзылуының, жеке тұлғаның драмасының көркем шежіресі болды. Сонымен бірге ол қоғамның рухани қажеттіліктерін көрсетті, адамның жеке басының проблемасын, гуманизм проблемасын жалпыұлттық деңгейге көтерді.

Ғасырдың басындағы көптеген жазушылар мен ақындарды демократтар ретінде анықтай отырып, біз олардың гуманистік тұрғыдан нақты әлеуметтік-тарихи жағдайдағы адам өмірінің мәнін көркемдік тұрғыдан ашатындығына сүйенеміз. Сонымен қатар, көркемдік бейнелеу формалары әр түрлі болуы мүмкін: мұнда тарихи және көркем шындықтың максималды жақындығы (мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс туралы поэзия), сөз өнерінің метафорасын кеңінен қолдану (толғау жанрында жасалған шығармалар), оқырманға әсер етудің аллегориялық формасын қолдану (Байтұрсынов, Дөнентаев ертегілері), символизм және өзін-өзі көрсетудің жаңа тәсілдерін іздеу (М.Жұмабаев, Б. Күлеев).

1917 жылғы Қазан төңкерісі аяқталғаннан кейін қазақ әдебиетінің дамуы бірден социалистік реализм жолымен жүрді деген ереже қолайсыз болып шықты. Мұндай пайымдаулардың біржақтылығын еңсеруге, ең алдымен, XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ әдебиетінің эволюциясын тұтастай қарау көмектеседі. Біздің дәлелдемеміздегі сенімді сәт - көркемдік сананың біртұтас ағымы туралы тезис.

Көркем шығармалар мазмұнының тек идеялық-тақырыптық екпінін іздеу бізге әдебиет пен мәдениетті тұтастай қабылдауды қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихы - Қазақстанның көркем мәдениетінің ең күрделі кезеңдерінің бірі және сонымен бірге бұл қазақ халқының көркемдік санасының дамуының бірыңғай ағымының маңызды кезеңі. Әдебиеттанушылардың (М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С. Мұқанов, Б. Кенжебаев, Е. Исмаилов, А. Дербісалин, И.Дүйсенбаев және т.б.) іргелі еңбектері зерттеушілердің қазақ көркем ойының ерекше кезеңі ретінде оған деген қызығушылығын үнемі арттырып отырды.

Қарастырылған кезеңнің әдеби процесі идеологиялық және эстетикалық ағымдардың, бағыттардың, ізденістердің әр түрлілігімен бірқатар тұрақты ерекшеліктермен сипатталады. Оның дамуының негізгі тенденциялары ең алдымен ұлттық көркемдік дәстүрлерге байланысты. Сонымен бірге әдебиеттің прогрессивті қозғалысы оның өзгеретін шындықтың үндестігімен туындады. Бұл әдебиеттің жаңашыл тенденцияларын тудырды, ол өмірге белсенді түрде жүгінуде ғана емес, сонымен қатар көркемдік формалардың алуан түрлілігінде, әсіресе жанрлық тұрғыдан көрінді.

Ш. Құдайбердіұлының, Ғ. Қарашевтің, М. Жұмабаевтың, Ш. Бөкеевтің, А.Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, Ж.. Аймауытовтың, С. Торайғыровтың және т. б. баға

жетпес туындыларында ұсынылған Қазақстанның XX ғасыр басындағы әлеуметтік, эпикалық, романтикалық-реалистік көрінісі біздің іздеуімізде осы кезеңдегі әдеби-көркемдік үдерісті жаңаша ұғынуға талпыныс жасауға мүмкіндік берді.

XX ғасырдың бірінші ширегінде көркем шығармашылықтың танымдық - аналитикалық әлеуеті күшейе түсті, бұл тарихи даму барысында қаламгердің көкжиегінің кеңеюіне, «әлемдік жұмбақтарды» түсінуге деген ұмтылысқа байланысты болды. Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Бернияз, Мағжан және басқалардың шығармашылығы осындай.

«XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті шығармаларының маңыздылығы олардың танымдық-аналитикалық мазмұнымен ғана байланысты емес. Осы уақыттың туындыларын игере отырып, біз тарихи шындық туралы түсінік аламыз, бейнелер, типтер, кейіпкерлер қатарына енеміз, эмоциялар мен сезімдердің күрделілігін сезінеміз. Мұның бәрі көркем туындылардың мазмұны инвариантты және тұрақты түрде бекітілген, XX ғасырдың басындағы көркем ой деңгейіне қол жетімді барлық құралдармен жүзеге асырылған деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді» [4,118].

Осы ұстанымдардан XX ғасырдың басындағы көркемдік процесті талдауға деген көзқарас көптеген таза әдеби мәселелерді нақты анықтауға мүмкіндік береді, мысалы: әдебиеттің дәстүрлері мен өзіндік ерекшелігі, әдістері мен жанрлары, жеке көркем шығарманың поэтикасының өзіндік ерекшелігі және т. б. Басқаша айтқанда, бұл көркем ойдың дамуының тұтастығының үйлесімді жүйесін оның барлық көтерілістерімен, шегіністерімен көруге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ әдебиетіндегі көркем зерттеулер («Оян, қазақ!») жанрлар мен стильдерді одан әрі дамытуға, әлемді түсінудің бейнелеу құралдарын байытуға, жасампаздық бастауды қалыптастыруға ықпал етті. Қазақ қоғамының қарастырылып отырған кезеңінің көркемдік дамуының ерекшелігі реализмнің өзіндік ерекшелігі ұлттық идеямен тығыз байланыста болуында болды (С.Торайғыров «Айтыс»).

«Романтизмнің, символизмнің, реализмнің қарқынды дамуы, философиялық үннің күшеюі, психологиялық талдаудың байытылуы, проза мен поэзияның жаңа, дәстүрлі емес формалары ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің жетекші тенденциялары болып табылады» [5,77].

Еуропалық және қазақ романтизмінің басты айырмашылығы Еуропа әдебиетінде романтизм өзін негізінен ағартушылықтан бас тарту ретінде көрсетті. Қазақ көркем мәдениетінде алғашқы романтиктер ағартушылық идеялардың тасымалдаушысы болып табылады. Осыған сүйене отырып, қазақ және орыс романтизмінің ерекшеліктерін ажырата білу керек. Сондай-ақ, романтизмде тарихизм де, психологиялық талдау да ғасырдың басындағы жаңа әдебиеттің өзіне тән белгілері ретінде пайда болатындығы атап өтілді. Қазақ романтизмінің тарихи-әдеби маңызы оның реализм жолында ұлттық әдебиеттің одан әрі дамуына маңызды және қажетті қадам болды.

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі әдеби қозғалыста шешуші рөл прогрессивті әлеуметтік және көркемдік дүниетаным негізінде тұрған ғасырдың озық идеяларымен өмір сүрген ақын-жазушыларға - уақыттың өзекті әлеуметтік және саяси қажеттіліктеріне жауап бере алатын ұлттық әдебиетті дамытуға ұмтылған адамдарға тиесілі. Қазақ тарихының жаңа кезеңіндегі әдебиеттің танымдық функцияларын тереңдету жер бетінде өзінің мақсатын түсінетін, әлеуметтік және эстетикалық кемелденген, рухани және ойшыл тұлғаның қалыптасуына әсер етті.

Ең алдымен, XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ әдебиетінің дамуының негізгі тенденцияларын әртүрлі жанрдағы үлкен әдеби-көркем материалда кешенді түрде қарастыруға әрекет жасауымен анықталады.

Екіншіден, Қазақстанның зерттеліп отырған кезеңдегі әдеби процесін тұтас зерделеу әдебиет тарихының жекелеген кезеңдерін жаңаша көруге және ұғынуға мүмкіндік береді. Бұл ғасырдың басындағы Қазақстанның рухани өмірі саласының өзіндік құндылығы туралы тезистің алға жылжуы мен дамуын түсіндіреді, бұл әдебиеттің кезеңдерін қайта қарауды алдын-ала анықтайды.

Үшіншіден, аталған проблемаларды әзірлеудің тарихи-функционалдық қағидаты көркем сөздің эволюциясын ең алдымен қазақ әдебиетінің, оның бай дәстүрлері мен өзіндік болмысының ішкі даму заңдылықтарымен алдын ала анықталған процесс ретінде көрсетуге мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбсемет М. Міржақып (Өмірі мен шығармашылығы). Алматы: Кенже-пресс, 1995. - 154 б.
2. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақғандақ беттері: зерттеулер мен мақалалар. - Алматы: Білім, 1995. - 288 б.
3. Бес арыс. (Құраст. Д.Әшімханұлы). Алматы: Жалын, 1992. - 541 б.
4. Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры.- Алматы: Жазушы, 1997.-365б.
5. 20-30-шы жылдардағы қазақ әдебиеті (І кітап). - Алматы: Ғылым, 1997. - 512 б.

ӘОЖ 8

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУЫС МАҒЫНАЛАР: ЗЕРТТЕЛУІ, ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Меирхан Ш.Е., 1-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

shyryn.erbolqyzy@mail.ru

Қазақ тіліндегі ауыс мағыналар, олардың зерттелуі, жасалуы мен ерекшеліктеріне қатысты азды-көпті еңбектер болса да, оларды оқыту әдістемесіне қатысты материалдар көптеп табыла бермейді. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында қазақ тілі пәнінің оқу бағдарламасындағы негізгі ерекшеліктердің бірі – ауыс мағыналар. Сол себепті, оны оқытудағы әдіс-тәсілдерді зерделеу, оқушыларға меңгерту, тапсырмаларын құрастыру сияқты мәселелер қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында өзекті болып отыр. Ғылыми мақалада ауыс мағыналарды орта мектептегі қазақ тілі пәнінде оқыту және оның ерекшеліктері талданады.

Тірек сөздер: ауыс мағыналар, семантика, лексика, қазақ тілін оқыту, әдіс-тәсілдер, жаңартылған оқу бағдарламасы

Найдется разных видов работ, связанных с переносными значениями в казахском языке, их изучением, созданием и особенностями, но материалов, связанных с методикой их преподавания немного. Одной из основных особенностей учебного плана предмета казахского языка в рамках обновленного учебного плана являются переносные значения. Именно поэтому в науке о методике обучения казахскому языку актуальны такие вопросы, как изучение методики преподавания слов с переносными значениями, обучение ему школьников, составление заданий. В научной статье анализируется преподавание переносных значений по предмету казахского языка в общеобразовательной школе и его особенности.

Ключевые слова: переносные значения, семантика, лексика, преподавание казахского языка, методика, обновленная учебная программа.

Although there are few works related to alternative meanings in the Kazakh language, their study, creation and features, more or less materials related to the methodology of their teaching. One of the main features of the curriculum of the Kazakh language subject within the framework of the updated curriculum are alternative meanings. That is why in the science of methods of teaching the Kazakh language, such questions as studying the methods of its teaching, teaching students, and making assignments are relevant. The scientific article analyzes the teaching of alternative meanings on the subject of the Kazakh language in the general education school and its features.

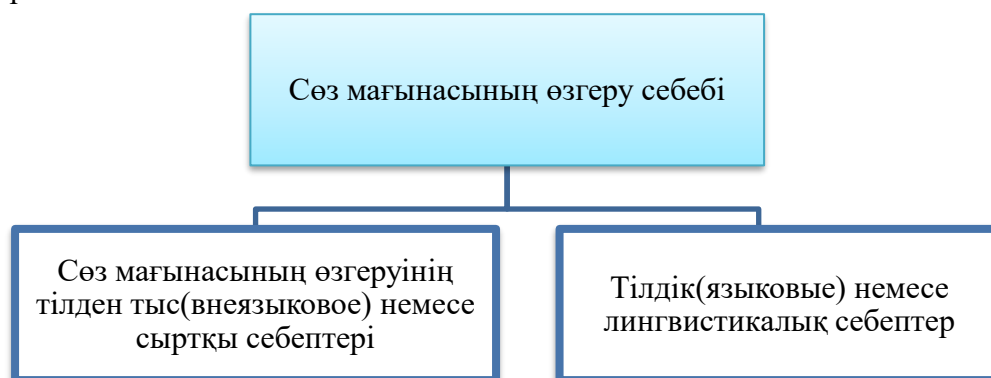
Keywords: alternative meanings, semantics, vocabulary, teaching of the Kazakh language, methodology, updated educational program.

«Қазақ тілі» – мектеп қабырғасында барлық сыныптарда оқытылатын пән. Әр сыныпта оқушылардың қабілеттері ескеріліп тіл білімінің салалары жіктеліп, спиральді оқыту жүйесі негізінде меңгертіледі. Соның ішінде ауыс мағыналар 5-сыныпта «Атамұра» баспасы бойынша «Жануарлар әлемі мен өсімдіктер дүниесі» бөлімі мынандай тарауларда оқытылады. «Жануарлар әлемі» тақырыбында «Сөздің тура және ауыспалы мағынасы: тура және туынды мағына», «жануарлар және тіршілік» тақырыбында «синоним және антонимдер», «төрт түлік» тақырыбында «көп мағыналы және омоним сөздер» меңгертіледі. 7-сыныпта «Көшпелілер мәдениеті» бөлімінде «Көшпелілердің жазуы» тарауында «Фразеологизмдер», «Көшпелілердің киіну мәдениеті» тарауында «Мақал – мәтелдер» игеріледі. Осы тақырыптарды меңгерту үшін алдымен ауыс мағынаның қалай жасалатынын, зерттелуін, әдістемесін талдаймыз.

Тіліміздегі семантика (сөз мағынасы) мәселесі көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Қазақ тіл білімі, лексикология, сөз семантикасына қатысты М. Оразовтың, К. Ахановтың, М. Белбаевнаның, Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбайұлының еңбектерінде мағына, сөз мағынасы, тура және ауыспалы мағына, ауыспалы мағынаның түрлері тақырыптары жан-жақты талданған.

Мәселен, К. Аханов сөз мағынасының өзгерту себептері мен ауыспалы мағынада қолданылу тәсілдері жөнінде: «сөз мағынасының өзгеруінің, оның жаңа мағынаға ие болуының екі түрлі себебі бар екенін атап өткен» [1, 110 б.].

Олар:

Осы себептерді көрсете келе, сөз мағыналарының ауысуы, келтірінді мағынада жұмсалуды әртүрлі тәсілдер арқылы іске асады деп жазады. Сөздің ауыспалы мағына жасау тәсілі мыналар деп көрсетті:

- Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың басқа бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы **метафора** деп аталады.

- Бір заттың немесе құбылыстың атауының екінші затқа не құбылысқа олардың (заттардың не құбылыстардың) өзара іргелестігі, шектестігі негізінде атау болып ауысуы және осыған орай, сөздің ауыспалы мағынада жұмсалуды **метонимия** деп аталады.

- Бүтіннің орнына бөлшек, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні қолдану негізінде сөз мағынасының ауысуы **синекдоха** деп аталады.

Ғалым сөз ауыспалы мағынада қолданылу арқылы түрленіп, өзгеріп отырады деп тұжырымдап, сөздің ауыспалы мағынада қолданылуға икемділігі көркем шығарма тілінде маңызды деген қорытынды жасайды.

Сөз мағынасы жайлы мәселе қозғалғанда М. Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегінде былай деп тұжырым жасайды: «Сөз мағынасы объективті өмір сүреді деген пікір бар. Шындығында сөз мағынасының жеке адамға тәуелді болмайтыны анық. Сөз мағынасының құрамында әрі объективтік, әрі субъективтік сипатқа ие болатын мағыналық

элементтер бар. Сондықтан да сөз мағынасын көп қатпарлы категория деп атаймыз» [2, 4 б.]. Сөз мағыналарының өзі тура және ауыспалы, яғни туынды мағына болып екіге бөлінеді.

Ауыспалы мағынаны білдіретін құбылыстар жайлы М. Оразов: синтагмалық мағына полисемантикалық сөздердің, сөздердің ауыспалы мағынада қолдануының, метафора мен метонимияның, табу мен эвфемизмнің, сөз мағынасының тарылуы мен кеңеюінің, тұрақты тіркестер мен контекстік қолданулар кезінде сөз мағынасының өзгеруімен байланысы барлығы анық деп түйіндейді [2, 154 б.]. Сонымен қоса ауыспалы мағынаны фразеологиялық байлаулы мағына да жасайды деп, бірнеше мысалдармен дәлелдей кеткен.

Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбайұлы поэтикалық мағынаны сөздің әдеттегі ауыс не бейнелі мағынасымен шатастыруға болмайтынын, ол сөздің лексикалық мағынасы емес, поэтикаландырылған, көтеріңкі стильдік мағынасы екенін атап өтеді. Олар сөздің ауыс мағынасы бір заттың негізгі атауыш (тура) мағынасын басқа бір затқа атау етіп ауыстырып қолданудан барып туады. Сөздің ауыс мағынада қолданылуы көп мағыналы сөздердің (полисемия) тууына себеп болады [3, 76 б.]. Бұл еңбектің ерекшелігі метфораның тілдік және поэтикалық түрін көрсетіп, ауыс мағынаны жасаушы тілдік бірлік ретінде сөздік метафораны көрсетеді. Тілдік (сөздік) метафора сөзге жаңа мағына қосып, оның семантикалық шеңберін кеңейтіп, әрдайым үздіксіз дамытып отырады. Тілдік метафора жалпыхалықтық сипатына қарап дәстүрлі метафора деп те айтылады. Дәстүрлі метафоралық тәсіл бойынша ұқсату заңына сүйеніп, қазақ тілінде көп мағыналы сөздер шыққан. Бірақ ауыс мағынаны барлық сөздер жамай алмайтынын көрсетеді де, сөзге метафоралық тәсіл арқылы ауыс мағына жамайтын сөз біткеннің бәрі емес, тілдегі заттар мен құбылыстардың атын, іс-әрекетін, сапа мен белгілерін білдіретін сөздер деп айқындап кетеді [3, 87 б.].

Сөз мағынасы ауысуының мұндай түрлерін узуалды (лат. usus әдеттегі, дағдылы) ауысу дейміз. Бұған тілдік метафоралық ауысудың, содан туған көп мағыналылықтың сөздікке енетін түрлері жатады. Ал сөз мағынасы ауысуының сөйлеу үстінде, көркем шығармада, жеке авторлық сөз қолданыста туған метонимиялық, синекдохалық түрлері әдетте тілдің сөздік жүйесіне енбейді. Олар үнемі қайталап отыратын дағдылы ауыс мағыналар болмағандықтан, окказионалды мағыналар аталады деп қорытынды жасайды [3, 93 б.].

Демек, ауыспалы мағынаның жасалу жолы мен тууына байланысты тұжырымдарды саралай отыра, оған мынадай анықтамалар берілген:

Ауыспалы мағына – сөздің қолданылу барысында пайда болатын туынды мағына, заттың тура мағынасынан туатын қосымша мағына. Сөздің ауыспалы мағынасы заттың я құбыстың, не оның белгісінің ұқсастығын білдіруден келіп туады [4].

Ауыспалы мағына – сөз қолданысқа түскенде ойды көркем жеткізу үшін қолданылатын туынды мағына. Этимологиялық тұрғыда ол негізгі (тура) мағынадан өрбиді. Ауыспалы мағына бір заттың екінші затқа, бір құбылыстың екінші құбылысқа түрі, қимылы, сипаты тұрсығысынан ұқсауына байланысты жасалады [5].

Сонымен бірге, сөз мағынасында әрі жалпы универсалдық қасиеттермен бірге жеке адамдарға, индивидке байланысты болған мағыналық элементтердің де бар екенін мойындаған жөн. Соңғы тезисті былай түсінуге болады. Сөз мағынасындағы жалпы универсалды қасиет олардың объективтік сипатынан туады да, жеке тілге, адамға тәуелді болмайды. Нәтижесінде ол мағыналы элемент дыбыстық қабыққа ие болғанда, сол тілде сөйлеуші адамдардың бәріне түсінікті болады; түрлі тілдерде сөйлеуші адамдардың өзара түсінісуі, бір мағынаны аудару жолы арқылы екінші бір тілге жеткізу мүмкіндігі туады. Ал жеке-даралық қасиет белгілі бір тілде ғана бар мағынаның болуын, тіпті сол мағынаны қолданғанда сөйлеуші не жазушы адамға тән индивидуалдық сипаттың бар екенін мойындахдан туады. Демек сөз мағынасын 1) түрлі тілдерге тән универсалды, 2) жеке бір тілдің өкілдеріне (не туыстас тілдер өкілдеріне) тән, 3) жеке адамдарға тән мағына деп бөлуге болады. Бірақ бұл жағдайда тілдің коммуникативтік қызметі есепке алынбайды. Сондай-ақ сөздердің ауыспалы мағынасы, фразеологиялық байлаулы синтаксистік шартты

мағыналарында да тек ойлау мен объектив дүниенің бейнесіне негізделген мағыналық элементтер ғана бар десек, жаңылысамыз. Салыстырыңыз: қой аузынан шөп алмайтын — момын; сан соғу — өкіну; сапты аяқ, қас құйып, сабынан қарауыл қарау — ықтияткершілік т. б. Әрине фразалық тіркестердің беретін мағыналарын жеке сөздер арқылы беруге мүмкіндік болса да, фразалық тіркестерде жеке сөздердің мағынасына сыймайтын мағыналық элементтер бар. Сондықтан да сан соғып қалу тек өкіну ғана емес, қапыда қалып, қатты өкіну; қой аузынан шөп алмайтын жігіт тек момын ғана жігіт емес, ештеңемен жұмысы жоқ, өзімен өзі болып жүретін жігіт т. б.

Қазақ тіліндегі ауыс мағыналарын оқыту әдістемесінің зерттелуіне тоқталсақ, проблемалық оқыту, модульдік оқыту, бағдарламалық оқыту, түсіндірмелі-иллюстрациялы оқыту, дәстүрлі оқыту, бағдарламалы (компьютерлік) оқыту сынды оқыту түрлерінде біз оқушылармен ауыс мағыналарды талдай аламыз. Талдау барысында көркем мәтінмен жұмыстың маңызы айрықша екенін айта кеткен жөн. Өйткені, ауыс мағыналарды меңгертуде нақты мысалдардың көмегімен оқыту негізгі алғышарттардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, орта мектептегі қазақ тілі пәнінде оқушыларға ауыс мағыналарды оқыту кезінде төмендегідей заңдылықтарды негізге алуға болады:

1) *Жаңа сөздермен танысу.* Жаңа сөздерді сөйлемнің не мәтіннің құрылымдық негізінде тыңдау, оқу, олардың мағынасын ашу, ауыс мағыналарымен танысу, олардың жасалу ерекшеліктеріне назар салу;

2) *Практика.* Ауыс мағынада сөздерді сөйлем ішінде не сөз тіркесі ішінде қолдану үшін тапсырмалар беру;

3) *Қолданыс аясы.* Ауыс мағынадағы сөздерді қолданыс аясында, күнделікте өмірде, шығармашылық жұмыстарды орындау кезінде пайдалану.

Сонымен қатар, ауыс мағыналарды оқыту кезінде, лексиканы оқытудағыдай негізгі принципке сүйенген жөн:

1) Сөз мағынасын шындықпен салыстыру;

2) Диахрониялық принцип;

3) Семантикалық-мағыналық принцип;

4) Лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны салыстыру принципі.

Қорыта келе, қазақ тіліндегі ауыс мағыналар лингвистикалық қырынан жан-жақты талданғанымен, оларды оқытуды зерделеу әлі де өзекті болып отыр. Ауыс мағыналарын оқытуды жаңартылған оқу бағдарламасы аясында сараптап, әдістемесін жан-жақты жетілдіріп, әдіс-тәсілдерді ұсына отырып, ауыс мағынаны меңгерту біздің алға қойған басты мақсатымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 2002
2. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. Алматы: Рауан, 1991
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы – Алматы: «Сөздік-словарь» баспасы, 2006
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. - Алматы, 2011. - 744 б.
5. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы / Құрастырған: С.А.Итеғұлова, А.Қ.Қожахмет. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2016. – 150 б.

УДК 15.31

КОРРЕКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВЫХ РАССТРОЙСТВ У ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ КППК

Мукатова А.М., педагог-психолог, эксперт

КГУ «Кабинет психолого-педагогической коррекции» №1 г. Талдыкорган

E-mail: aliyamiras.m@gmail.com

В статье раскрывается важность использования психологами КППК психотерапевтических методик для преодоления эмоционально - волевых расстройств. Описаны причины поведенческих расстройств, виды неврозов и этапы коррекционно-развивающей программы, раскрыты цели и задачи программы. Особое внимание уделено игровым приемам, методикам, тактикам коррекции поведения у детей. Сделан вывод о результативности и положительном эффекте применения психотерапевтических методов в коррекционной работе для детей с эмоционально-волевыми расстройствами.

Ключевые слова: коррекционно-развивающая программа, методика, коррекция, развитие, методы, эмоционально-волевая сфера.

Мақалада эмоционалды және ерікті бұзылыстарды жеңу үшін ППТК психологтарының психотерапиялық әдістерін қолданудың маңыздылығы ашылады. Мінез-құлық бұзылыстарының себептері, невроздардың түрлері және коррекциялық даму бағдарламасының кезеңдері сипатталған, бағдарламаның мақсаттары мен міндеттері ашылған. Балалардың мінез-құлқын түзетудің ойын тәсілдеріне, әдістеріне, тактикасына ерекше көңіл бөлінеді. Эмоционалды және ерікті бұзылыстары бар балаларға арналған түзету жұмыстарында психотерапиялық әдістерді қолданудың тиімділігі мен оң әсері туралы қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: түзету-дамыту бағдарламасы, әдістеме, түзету, дамыту, әдістер, эмоционалды-ерік жiгер сферасы.

The article reveals the importance of using psychotherapeutic techniques by psychologists of the KPPK to overcome emotional and volitional disorders. The causes of behavioral disorders, types of neuroses and stages of the correctional development program are described, the goals and objectives of the program are disclosed. Particular attention is paid to playing techniques, methods, tactics for correcting behavior in children. The conclusion is made about the effectiveness and positive effect of the use of psychotherapeutic methods in correctional work for children with emotional and volitional disorders.

Keywords: correctional and developmental program, methodology, correction, development, methods, emotional and volitional sphere.

В последнее время увеличилось количество обращений детей в КППК, у которых отмечаются нарушения в развитии эмоционально-волевой сферы: эмоционально-волевая незрелость, низкий уровень развития произвольной деятельности и поведенческие расстройства.

Эти расстройства наиболее часто проявляются в виде проявлений негативных форм поведения и эмоциональных расстройств: склонность к неврозам, страхам, тревожность.

Причинами таких проявлений и поведенческих проблем, могут быть разные:

1. Неврологические проблемы (например, СДВ, СДВГ, ММД),
2. Деструктивный стиль воспитания в семье, следствием которого является нарушения эмоциональной-волевой сферы ребенка.
3. Педагогическая запущенность; неправильный подход педагогов в детском саду; болезненная фиксация на речевом или другом дефекте.

Самым частым проявлением расстройств являются неврозы.
Среди неврозов выделены:

- 1) астенический невроз;
- 2) невроз навязчивых состояний;
- 3) истерический невроз.

Возникновению неврастения у детей и подростков способствует соматическая ослабленность и перегрузка различными дополнительными занятиями. Неврастения в выраженной форме встречается только у детей школьного возраста и подростков. Ее основные проявления это - повышенная раздражительность, несдержанность, гневливость и в то же время-истощаемость аффекта, легкий переход к плачу, утомляемость, плохая переносимость любого психического напряжения

Невроз навязчивых состояний отличается преобладанием разнообразных навязчивых явлений, т.е. движений, действий, страхов, опасений, представлений и мыслей, возникающих неотступно вопреки желанию.

Основными видами навязчивости у детей являются навязчивые движения и действия (обсессии) и навязчивые страхи (фобии). В зависимости от преобладания тех или других условно выделяют невроз навязчивых действий (обсессивный невроз) и невроз навязчивых страхов (фобический невроз).

При истерическом неврозе в младшем детском возрасте часто встречаются рудиментарные моторные припадки: падение с криком, плачем, разбрасыванием конечностей, ударами об пол и аффект-респираторные приступы, которые возникают в связи с обидой, недовольством при отказе выполнять требования ребенка, наказании и т.д.[3]

Следствием вышеперечисленных проблем является значительные трудности при обучении и взаимодействии с такими детьми, постоянно возникающие конфликты между специалистом, ребенком и родителями.

Основной путь преодоления эмоционально-волевых расстройств у детей должен строиться на своевременной и правильной организации коррекционно-развивающего обучения.

Коррекционно-развивающая программа включает три основных цели:

1. Цель. Преодоление негативизма и невротических реакций.

Задачи:

- преодолевать недостаточную эмоциональную откликаемость,
- избегать в процессе занятий избыточной фиксации на интересах и нуждах ребенка.
- применять метод изменения отношений (личный пример взрослого, игнорирование нежелательного поведения ребенка, поощрение инициативы, желание соблюдать нормы и правила).
- использование игровой, песочной терапии, для преодоления негативизма в поведении.

2. Цель. Формирование умения снимать эмоциональное напряжение психогимнастикой.

Задачи:

- ввести в процесс занятий наглядные образы, символизирующие разные настроения, с использованием пиктограмм,
- познакомить ребенка со способами выражения своего настроения, учить распознавать эмоции и управлять ими,
- научить применять технику выразительных движений лица и тела,
- научить навыкам саморасслабления с использованием техники самомассажа,
- выработать приемлемые способы саморегуляции поведения, используя этюды в сказкотерапии,
- преодолевать навязчивый страх и фобии, используя навыки ауторелаксации,
- учить сопереживать, принимать и понимать чувства других,
- корректировать свое поведение при помощи ролевых игр.

3. Цель. Формирование мотивационной сферы.

Задачи:

- формировать умения ставить перед собой цель или удерживать предложенную педагогом,
- сформировать у ребенка умение контролировать свою деятельность,
- развивать познавательную активность и познавательный интерес к учебным и игровым задачам,
- развивать усидчивость,
- формировать умение доводить начатое до конца,
- предупреждать и преодолеть нежелательные реакции ребенка, используя гибкую тактику управления,
- формировать представления о нормах и правилах поведения,
- развивать адекватное реагирование на запреты и предупреждения.

Положительный психотерапевтический эффект основан на применении на занятиях психогимнастических методик.

Психогимнастика представляет собой спецкурс занятий, направленный на развитие и коррекцию познавательной и эмоционально-личностной сферы.

Психогимнастика позволяет решать следующие задачи:

- приобретение навыков ауторелаксации;
- обучает техникам выразительных движений;
- тренирует психомоторные функции;
- корректирует поведение при помощи ролевых игр;
- избавляет от эмоционального напряжения;
- учит распознавать эмоции и управлять ими. [1]

Структура занятий в психогимнастике должна включать в себя несколько этапов - этюды, игры, пантомимика, самомассаж, песочная терапия, сказкотерапия и арттерапия.

Использование психогимнастики на занятиях учит ребенка применять технику выразительных движений лица и тела для воспитания эмоций и чувств, для овладения навыками саморегуляции и саморасслабления.

Такая психологическая тренировка помогает ребенку управлять своим хорошим и плохим настроением, выражать недовольство и радость, понимать себя и окружающих через эмоции, учит самовыражаться и общаться. [1]

Что такое самомассаж? – Это один из видов пассивной гимнастики, где используются традиционные для массажа движения: растирание, надавливание, пощипывание, разминание. Самомассаж оказывает тонизирующее действие на ЦНС, улучшает функции рецепторов проводящих путей, усиливает рефлекторные связи коры головного мозга и сосудами. В рецепторах кожи и мышцах возникают импульсы, которые, достигая коры головного мозга, оказывают тонизирующее воздействие на ЦНС, в результате чего повышается их регулирующая функция в работе всех систем и органов. [2]

Используются разные приемы самомассажа:

1. Хлопковый самомассаж - все части головы до ног массируются ритмичными хлопками в такт стихотворному тексту.
2. Точечный – массируются биологически активные точки легкими надавливаниями.
3. С массажным мячиком.
4. Песочный.
5. Мыльный.
6. С пробковыми массажерами.
7. Бумажный.
8. Карандашный.

Не менее важно использование сказкотерапии психологами на занятиях для решения различных задач. Это способ, при котором без истерик, ругани и нотаций можно помочь ребенку избавиться от вредных привычек или наоборот привить хорошие качества.

Сказка – это именно то общение, которое больше всего понятно ребенку, тем более, что ее рекомендуют использовать совместно с песочной терапией, с помощью которой ребенок снимает напряжение, настраивается на нужный лад и стиль поведения.[1]

Согласитесь, очень важно осознавать, что между мыслями, чувствами и стилем поведения неразрывная связь, а причинами эмоциональных проблем у детей могут быть не только сложившиеся ситуации, но и неправильное их понимание и восприятие.

Таким образом, применение техник психогимнастики в условиях КППК, оказывает положительный психотерапевтический эффект для детей страдающих эмоционально-волевыми расстройствами.

ЛИТЕРАТУРА:

1. М.И. Чистякова «Психогимнастика». -М., 1990.
2. Е.А. Алябьева «психогимнастика в детском саду: Методические материалы в помощь психологам и педагогам. -М., 2003.
3. В.М. Миняева. «Развитие эмоций дошкольников» .-М, 1999.

UDC 378.147.2.811.112.2

PECULARITIES OF GOOLE MEET APPLICATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Mukash Sh., 3rd year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”

Scientific supervisor: **Suleimenova M.M.**, teacher-lecturer, master

Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: mukashshugyla@gmail.com

This article is dedicated to the distance education model of teaching students. The author considers the main resources and programs that allow arranging classes with students remotely. Particular attention is paid to the analysis of the capabilities of the Google Meet program as the most functional tool that enables conducting training sessions in video conferencing mode.

Keywords: google meet, distance education, website, students, educational, system, Internet technologies, video conferencing.

Бұл мақала студенттерді қашықтықтан оқыту моделіне арналған. Автор студенттермен қашықтықтан сабақ ұйымдастыруға мүмкіндік беретін негізгі ресурстар мен бағдарламаларды қарастырады. Бейнеконференция режимінде оқу сабақтарын өткізуге мүмкіндік беретін ең функционалды құрал ретінде Google Meet бағдарламасының мүмкіндіктерін талдауға ерекше назар аударылады.

Тірек сөздер: google meet, қашықтықтан білім беру, сайт, студенттер, оқу, жүйе, интернет-технологиялар.

Данная статья посвящена модели дистанционного обучения студентов. Автор рассматривает основные ресурсы и программы, позволяющие организовывать занятия со студентами дистанционно. Особое внимание уделено анализу возможностей программы Google Meet как наиболее функционального инструмента, позволяющего проводить учебные занятия в режиме видеоконференции.

Ключевые слова: google meet, дистанционное образование, сайт, студенты, учебный, система, интернет-технологии.

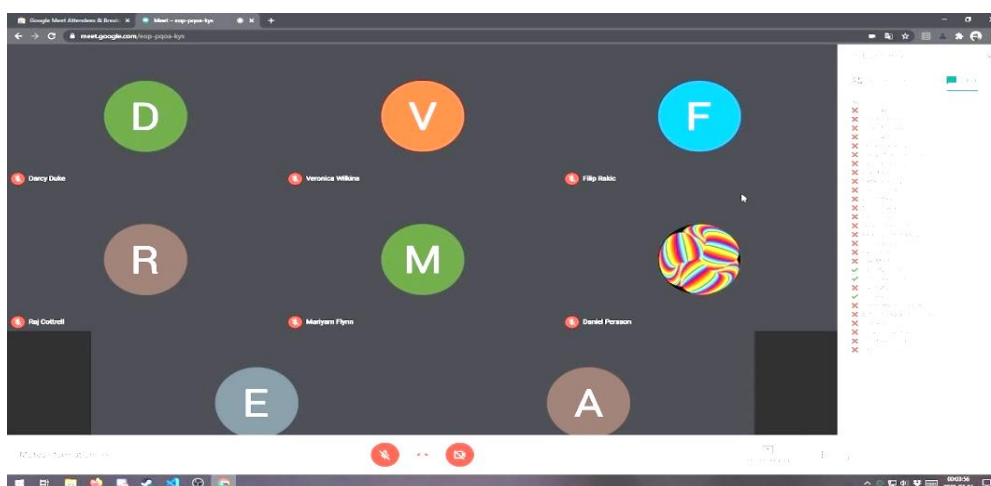
Currently, in the context of the transition to a level system of training, state educational technologies require strengthening [1. p 25].

As part of the solution to this problem, universities realized the need to use learning management systems and Google meet. Google meet program is effective in teaching and learning process. The effectiveness of this program we can see through the tools which this program acquire the learners.

Professional activities of future specialists closely related to computer and internet technologies, which are constantly changing and improving [2. P. 65]. Learning in a Google meet environment can contribute to the development of learning ability, and most importantly it is important to establish a connection between the two main components in the classroom - teacher and student. Language is a special human achievement. It is a system of communication with other people that uses sounds, signs and words to express thoughts and ideas. This language can be used in various ways, primarily through oral and written communication, as well as through the use of expressions through body language.

More than anything, this distinguishes man from the animal world. It is a means of communication and speech; it allows to keep records and create a repository of knowledge; it is the basis of all creative thought. Without language, there would be no progress, no civilization, no culture. The cultural heritage of mankind lies in the language. In the language and literature of each people, his hopes, aspirations and thinking are preserved.

By learning a foreign language, we gain a better understanding of human relationships and a deeper understanding of the struggle and achievements of a person. As a language teacher, you give Google meet many great tasks. These can be quizzes and worksheets. A program that students use during distance learning, where it is very convenient to use visual effects.

Depending on the educational process, the interaction of participants with various electronic technologies is divided into: (a) traditional training; (b) traditional training that supports the Internet (the course consists of the Internet by 1-29%, which means content delivery, minimal interaction with the use of films when doing independent work); (c) blended learning (30-79% of the course is conducted online: part of the traditional face-to-face learning is replaced by e-learning); (d) online learning (often without face-to-face interaction). Nowadays traditional teaching using the Internet has become widespread at the university.

With the biggest changes of today, COVID-19 has spread to many countries, people have switched to a remote work format, the concept of remote work as a result of distance learning has become very popular in the first half of 2020. This change is still in use today. Comparing the traditional form of education with distance learning, it should be noted the advantages of the latter: the possibility of obtaining professional education in a shorter time, taking into account the individual inclinations of the student, the possibility of obtaining educational services at a convenient time and regardless of the location of the educational institution, the ability to combine educational services and work, to use a huge the number of sources of information, the widespread use of information and telecommunication technologies [3].

One of the active consumers of this format of interaction is the sphere of education. This is due to the fact that modern Internet resources provide "interactive and multimedia support for the educational process, control and evaluation of students' cognitive activity" [4, p. 34].

Internet technologies allow the teacher to conduct classes without being near the student, use distance learning resources, create conditions for the complete assimilation of the material. In addition, today's forecasts for tomorrow are different. However, the well-preserved distance learning format can be seen from the fact that it is up to is still used in the education system, in this regard, there are many resources used in the global distance learning format, these are Google Meet, Zoom, Google Classroom and others.

There are a large number of Internet resources, programs that allow teachers to establish remote communication with students and organize the educational process as productively and sometimes non-standard as possible:

- sending messages (e-mail, WhatsApp, WeChat, etc.);

- collaboration in documents (Google documents, interactive online whiteboards IDroo, NoteBookCast, MIRO, Scrumblr, WikiWall, etc.);

- social networks (VKontakte, Facebook, Instagram, etc.);

- course management system or virtual learning environment (Moodle, Ilias, ATutor, Claroline, Sakai, TrainingWare Class);

- video conferencing (Zoom, DingTalk Lite, VooV Meeting, Google Meet, TrueConf, Microsoft Teams, Skype, etc.).

All of the above services, of course, are of great importance in distance learning. However, the best results can be achieved through direct contact with students. This is possible when using video conferencing software, as the teacher can work with a group of students and still hear and see them. Google Meet is the best because, compared to other sites, it is convenient for group work, there is no limit on the number of participants, it is easy to use, it has many functions, it can share the screen from both sides, it is free and works on any smartphone. In this article, I will talk about the best Google Meet that many people like for their tutorials.

Google Meet is a video telephony and video conferencing service developed by Google. It is one of two applications that have replaced Google Hangouts (the second is Google Chat). Supports demonstration of one user's desktop for others. In March 2020, free access to the program was announced due to the covid-19 pandemic, which led to a 30-fold increase in the number of users in April 2020 compared to January 2020, reaching a value of 100 million users per day (when the number of users for the same service increased).

This moment reached 200 million users per day) [3,4,5,6]. To date, it has become absolutely free and is available to every user who is registered in the Google system. It is very easy to make a video call in the program and access the lesson via a special link. And the teacher can control the presence, which has very high capabilities or you can get an attendance report. May exclude from the class a participant who is in excess. From its own screen, any application can interpret a video or Takata. It can also turn off the participants' voice recorder. It is also a useful option that allows you to optimally organize, process and control the work.

Participants have access to the lesson via the link. And there are no restrictions on the number of participants. Students will not have any difficulties in using this program. Because Google Meet is easy to use. Stimulates the child's interest in learning through special features.

Digital technologies do not stand still, developing every day. And, despite the difficult epidemiological situation in the world, a lot of resources and programs allow not only to maintain, but also to increase the degree of productivity in the educational process, make it interesting for students, motivate them to active cognitive activity, which, of course, gives them the opportunity to get high-quality education.

REFERENCES:

1. Bryukhanova V.V., Doroshkevich A.A., Kirillov N.S. et al. Implementation of the current control of mastering the basic course in the Moodle distance learning system // Modern education: content, technology, quality. - 2016. - T. 2. - S. 57 - 60.

2. Vorobyova E. I. Informatization of foreign language education: main directions and prospects: monograph / E. I. Vorobyova. - Pomor State. un-t im. M. V. Lomonosov. - Arkhangelsk: Pomor University, 2011. - 123 p.

3. Gerashchenko I. G. Problems of distance education: methodological aspect / I. G. Gerashchenko, N. V. Gerashchenko // Studia Humanitatis. - 2017. - No. 2. [Electronic resource] / URL: <http://st-hum.ru/content/gerashchenko-ig-gerashchenko-nv-problemy-distancionnogo-obrazovaniya-metodologicheskii> (accessed 10.05.2020)

4. Zykova I. A. The use of the distance learning system Moodle in the implementation of educational programs in the context of university education / I. A. Zykova, O. I. Rassolko // Proceedings of the XII International Scientific and Methodological Conference "Prospects for the Development of Higher Education". - Grodno: Grodno State Agrarian University, 2019. - P. 336 - 340.

5. Filatova N. S. Mesto distantsionnogo obucheniya v obrazovatelnoi sisteme vuzov [Place of Distance Learning in the Educational System of Universities] / N. S. Filatova // Materials of the All-Russian Scientific and Methodological Conference with International Participation "Figures to Help the Teacher." – Cheboksary: Publishing House Sreda LLC, 2020. – P. 68 - 73. [in Russian]

6. Yashina L. I. Distantsionnoe obuchenie v vuze: sodержanie i tekhnologii [Distance Learning at the University: Content and Technologies] / L. I. Yashina // Vestnik Surgutskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of the Surgut State Pedagogical University]. – 2019. – No. 1 (58). – P. 142 - 147. [in Russian]

UDC 378.147.2.811.112.2

USING THE WORDWALL RESOURCE IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH

Nurgaidar Sh., 3rd year student of educational program "Foreign language: two foreign languages"

Scientific supervisor: **Zhumagali Kh.**, teacher-lecturer, master

Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: ormanova.0300@gmail.com

This article discusses the possibilities of using the WordWall software resource in English lessons. The place of computer games in the process of learning English is analyzed. One of the innovative areas is computer and multimedia technologies. All this determines the relevance of this educational practice and its validity, as it allows multimedia, in the most accessible and attractive, playful way to develop students' logical thinking, strengthen the creative component of the educational process.

Keywords: English, lesson, Wordwall usage, educational process, interactivity, method, templates.

Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында Wordwall бағдарламалық ресурсын пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады. Ағылшын тілін үйрену процесінде компьютерлік ойындардың орны талданады. Инновациялық бағыттардың бірі-компьютерлік және мультимедиялық технологиялар. Мұның бәрі осы білім беру практикасының өзектілігін және оның дұрыстығын анықтайды, өйткені ол мультимедиялық құралдармен, ең қол жетімді және тартымды, ойын түрінде оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға, білім беру процесінің шығармашылық компонентін күшейтуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: ағылшын тілі, сабақ, Wordwall қолдану, білім беру процесі, интерактивтілік, әдіс, шаблондар.

В данной статье рассматриваются возможности использования программного ресурса WordWall на уроках английского языка. Анализируется место компьютерных игр в процессе изучения английского языка. Одним из инновационных направлений являются компьютерные и

мультимедийные технологии. Все это определяет актуальность данной образовательной практики и ее обоснованность, так как она позволяет мультимедийными средствами, в наиболее доступной и привлекательной, игровой форме развивать логическое мышление учащихся, усиливать творческую составляющую образовательного процесса.

Ключевые слова: английский язык, урок, использование Wordwall, образовательный процесс, интерактивность, метод, шаблоны.

In distance learning of foreign languages, it is very important to maintain the motivation of students and at the same time use effective digital tools to train and control the assimilation of the studied language material. As a result, it becomes relevant to choose a digital resource that allows the teacher to quickly create and systematize didactic interactive tasks of various linguistic orientation. After analyzing numerous digital platforms, I chose the Wordwall resource. It is a multifunctional tool for creating both interactive and printed materials. The collection of the offered templates of didactic games is very diverse and can be used to compose games both in the subjects of the natural science cycle and for the humanities.

The main objectives of the Wordwall program for the use of distance learning technologies in English lessons are:

- development of independent work skills;
- improving the efficiency of assimilation of the material;
- increase motivation to learn English through interesting games [1, p.2].

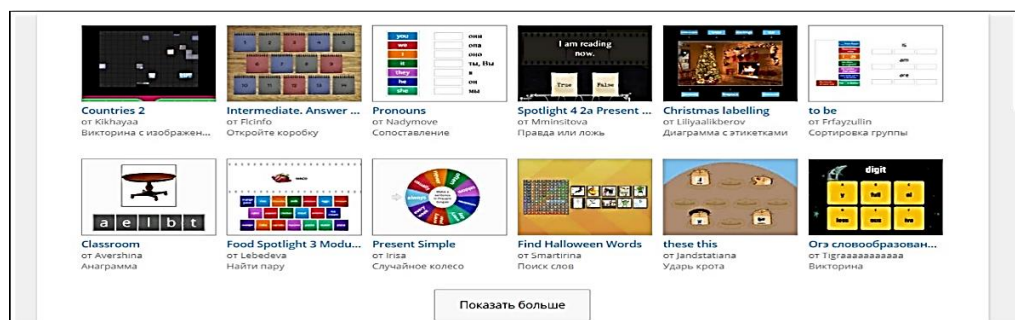
Wordwall is a universal educational resource that helps to solve one of the main tasks of the educational process - increasing the motivation of students.

The resource allows teachers to use a large number of interactive exercises and simulators for training in various subjects.

The WordWall program is easy to use and helps to create exercises that are optimally suitable for both an interactive whiteboard and individual work on computers, does not require special knowledge and skills from a teacher, allows you to create interactive exercises using images and texts. The built-in image finder automatically finds and offers images. In addition, the online editor allows to perform exercises remotely, and collect statistics on the completion of tasks by students. Among younger schoolchildren, the game "airplane", which collects clouds according to the task prescribed at the bottom, is of great interest. The content of both the clouds and the task is created at the discretion of the teacher.

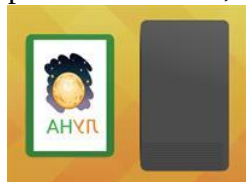
One of the advantages of the WordWall service is the existence of a program for creating and using exercises offline. On any computer without Internet access, you can install software and provide exercises on electronic media. The program has a clear user interface in many languages. You can find a suitable template for any stage of the lesson [4].

These templates include familiar didactic games that are often found in pedagogical practice. Even in the free version you get access to a lot of games. The algorithm is about the same as in the popular LearningApps among teachers. However, the quality of these templates and functionality are much higher. You can use existing versions of the game or start creating it from scratch. In any case, the creation of the game will not take very much time. There is a small text editor with which you can use various font introduction options (bold, subscript, superscript), insert interesting characters. The teacher can prepare a game exercise, show it on the website or send a link to the students.

The most commonly used templates for training lexical skills include the following game templates: "Matching", "Decipher", "Diagram with labels", "Random cards", "Random Wheel", "Anagram", "Pairing", "Gallows", "Crossword". At the same time, it is preferable for the teacher to choose templates for working in an online lesson, with the help of which the active involvement of students in front-line or group work is organized. For example, "Matching" or "Random Wheel".

For example, a Quiz game, which is a test with multiple choice answers. You get four possible answers, one of which is correct.

(Flip Tiles) are more often used at the stage of introducing or fixing new lexical units, they are double-sided cards on which both images and text elements can be used. The task of students is to express an attitude or tell about an event marked on one side of the card, and then, turning the card over, check their guesses. Many of the game exercises can be used as simulators when repeated, as homework assignments. In the classroom, you can use absolute more effectively on an interactive whiteboard. [2]

To create one of these exercises, you need:

1. Click the "My Lessons" tab
2. Add a lesson
3. Choose the subject and type of task
4. Choose a template and add your own material.

Wordwall - is a real assistant for a teacher who strives to work in the conditions of the introduction of new educational standards and solve the tasks facing him in the implementation of the educational process.

Use cases of this technology:

1. An easy way to create your own learning resources.
2. A lot of resource templates presented in both interactive and printed versions.
3. The presence of both classic (quiz, crossword) and unusual templates: arcade games (maze chase, airplane, etc.).
4. The ability to switch the training task to another template with one click.
5. The ability to customize the finished material according to your lesson and your teaching style.
6. Study assignments can be used as homework [3, p.64-65].
7. Any task can be made open. You just need to share a link to the page of the study assignment by e-mail, in the social network.
8. Tasks can be personalized. That is, assign a task where the student indicates his last name. Thanks to this, you can track the results of each student's work.
9. Using Wordwall in your work is a great way to improve the virtual learning environment of your school, as well as significantly diversify the work in the classroom.
10. The service has a Russian version [5, p.48-52]

In this regard, Zh. Aimautov concludes that "teaching is not just a common thing, it is the art of finding new things". Therefore, the teacher should approach the subject psychologically and with methodical skill. The use of interactive technologies during classes makes the teacher's work productive and the educational activities of students meaningful, interesting and useful. The use of the Wordwall educational resource in the classroom contributes to a better understanding and assimilation of knowledge, as well as effective consolidation of the material. It also contributes to the operational control of students' knowledge and, as a result, increases the effectiveness of training.

REFERENCES:

1. Wordwall. (2015). Scientific article on the sciences of education, author Zherenkova O.M.
2. Using the capabilities of the Wordwall educational resource in the process of distance learning in English. (2019). Author: Z.N. Grigorievna <https://www.1urok.ru/categories/2/articles/48972>
3. A young scientist. International Scientific Journal. – 2016. Author: Vasilyeva, A. S.

4. Safari.com. (2020). <https://infourok.ru/doklad-primenenie-platformy-wordwall-pri-obuchenii-mladshih-shkolnikov-5657970.html>
5. The book of a foreign language teacher. Author E.A.Maslyko [et al.] -2003.

UDC 378.147.2.811.112.2

APPLICATION OF THE QUIZLET PROGRAM IN ENGLISH LESSONS AS PART OF DISTANCE LEARNING

Orman M., 3rd year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”
Scientific supervisor: **Orynbayeva U.K.**, PhD doctor of philosophy
Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: ormanova.0300@gmail.com

The article deals with the problem of using Quizlet in learning process. Author of this article shows us the use of smartphones and other movable wireless widgets. We know that these have changed the archetypal literacy and represents a new revolutionary path to instruction. There are numerous movable operations for mastering foreign languages. The bracket of movable operations can be grounded on colorful aspects, situations of language command and foreign language mastering pretensions. She mainly stresses on using “Quizlet” in developing vocabulary of the students. It will give opportunity to learners for mastering new words, which is relatively intriguing. The aim of this article is to interpret Quizlet program. Author tries to show some differences between the point and the operation.

Keywords: electronic applications, technical English, personal portable devices, study sets, English, information technology.

Мақалада оқу процесінде Quizlet құралын пайдалану мәселесі қарастырылады. Мақала авторы бізге смартфондар мен басқа жылжымалы сымсыз виджеттерді пайдаланудың жолдарын көрсетеді. Біз олардың архетиптік сауаттылықты өзгерткенін және оқытудың жаңа революциялық жолын ұсынатыны туралы баяндайды. Шетел тілін меңгеруде көптеген жылжымалы операциялар бар екендігі айтылады. Жылжымалы операциялар түрлі-түсті аспектілерге, тілді меңгеру жағдайларына және шет тілін меңгеру талаптарына негізделеді мүмкін. Ол негізінен оқышылдардың сөздік қорын дамытуда “Quizlet” қолдануға баса назар аударады. Бұл студенттерге жаңа сөздерді меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл мақаланың мақсаты-Quizlet бағдарламасын маңыздылығы туралы айтылады. Автор бұл құралдың мәні мен маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: ақпараттық технологиялар, техникалық ағылшын тілі, дербес портативті құрылғылар, оқу жинақтары, электрондық қосымшалар, ағылшын тілі.

В статье рассматривается проблема использования Quizlet в учебном процессе. Автор статьи показывает нам использование смартфонов и других подвижных беспроводных виджетов. Мы знаем, что они изменили архетипическую грамотность и представляют собой новый революционный путь обучения. Существует множество подвижных операций для освоения иностранных языков. Подвижные операции могут быть основаны на красочных аспектах, ситуациях владения языком и притязаниях на овладение иностранным языком. В основном она делает акцент на использовании “Quizlet” в развитии словарного запаса учащихся. Это даст возможность учащимся овладеть новыми словами, что довольно интригующе. Целью данной статьи является интерпретация программы Quizlet. Автор пытается показать некоторые различия между сутью и действием.

Ключевые слова: информационные технологии, технический английский, персональные портативные устройства, учебные комплекты, электронные приложения, английский язык.

In this article, we will describe methods for researching and determining the level of effectiveness of electronic applications using Quizlet as an auxiliary element in English teaching. It is critical to keep up with the times in this age of high technology. This applies to all aspects of life and education, and science is no exception: in the field of teaching foreign languages, updating methods and approaches to teaching, a kind of reset in HOW to teach, is required every 3 years. Since the twentieth century, the use of computers in teaching and learning foreign languages has been constantly increasing. The main issues of computer language learning (CALL), defined as "the search and study of the use of a computer in teaching and learning a language" [1, p. 14], are pedagogy implemented with the help of technologies and their evaluation. It also has a CALL division called MALL, which teaches using a mobile language.

The primary distinction between these two concepts is that MALL entails the use of personal portable devices that allow to access the Internet and study materials from anywhere. Undoubtedly, the use of smartphones and other portable wireless gadgets has changed classical learning and represents a new revolutionary approach to education. The novelty of this work lies in the detailed study of language applications as an excellent aid in teaching foreign languages, which we still tend to underestimate. To date, there are a small number of works, mainly small articles on the proposed topic, which we mention below. Thus, its discussion can and should be continued. There are many mobile applications for learning foreign languages. The classification of mobile applications can be based on various aspects, language proficiency levels, foreign language learning goals.

Ramya Gangayamaran and Madhumati Pasupati in their study "Overview of the use of mobile applications for language learning" classified mobile applications as "applications for students of primary, secondary and higher educational institutions" [2, pp. 11-15]. While the "Overview of Mobile Language Learning Applications: Trends, Challenges and Opportunities" reveals a classification focused on the language of instruction, supported platforms, payment aspect, user input, language aspect in the form of vocabulary, grammar and pronunciation, and user interaction, for example, listening, reading and writing.

We conducted a study within the framework of a comparatively complex method, consisting in writing a test and testing students' knowledge, their ability to memorize English words and the work of RAM in two different proposed situations. [3, pp. 10-12]. For the experiment, technical vocabulary was taken, and these initial data did not change, and the audience studying it was diverse: engineering students, economics students, advertising students (humanities) of different levels of English proficiency. Suggested situations there were also two types of memorization: memorization from a sheet, memorization using an application. Based on the comparison of the results obtained, conclusions were drawn about how effective/inefficient the use of currently popular electronic applications for learning English is.

Quizlet is an intuitively benefit for learning lexicon of diverse dialects. To begin utilizing the application, you first got to press on the interface <https://quizlet.com> and instantly begin learning new words, in expansion to this, the application is additionally free. The Quizlet app features a mobile version for ease of utilize, but there are a few contrasts between the location and the app, in spite of the truth that the fundamental thought of the benefit remains unaltered. From the student's point of see, Quizlet is an instructive benefit for learning unused words, which is very curiously, since understudies can learn lexicon whereas playing. The stage has diverse learning modes.

"Quizlet" also allows teachers to monitor the academic programs of their students, as the rating function is programmed. From the teacher's point of view, Quizlet is a well-developed platform for creating lexical training sets. Russian Russian and English are our language combination, we use the following format: a word in English + its translation into Russian + the corresponding picture, supplemented by the sound.

We had the following application usage modes at our disposal:

1. The "Flash card" mode, which is familiar to most language learners. A card with a new word appears on the screen, you have to click on it, the card turns over, and on the reverse side we see the translation or definition of this word, as well as the corresponding picture.

2. The "Memorize" mode is a smart, customizable and adaptive mode for students. It offers various tasks for learning new vocabulary using fundamental knowledge, if the student succeeds, the questions become more complicated. We start with the fact that it should complement the easy questions, and as you gain mastery, written questions will be asked. The range of tasks in this mode is as follows:

a) an English word is offered, supplemented with a picture, as well as four translation options, you need to choose the correct one (multi-selection);

b) a word in English with an image is shown, you need to write a translation;

c) only the word without pictures is shown, you need to type the correct translation into Russian. The set of tasks is programmed as follows, that all these types of tasks are repeated, but only Russian words are offered, so here the main task is to write the correct translation into English.

3. The "Write" mode includes only the format of translating words from Russian to English and vice versa: a word is offered, supplemented with a picture with a translation [4,p 25].

4. The "Pronounce" mode is focused on understanding English speech: a word is pronounced, and the main goal is to record the translation. In addition, there is a graphical hint under the task.

5. The "Compliance" mode allows students match words with their translation by dragging the corresponding elements with the cursor on top of each other until there is no choice left. This mode works with a countdown, so every time tasks are completed successfully and quickly, a new time record appears. In addition, after the end of the round, a table of the best results of other students appears. This mode is built on a competitive basis.

6. The "Test" mode has the features of each of the modes mentioned above, as it consists of written comparative questions with multiple choice and True/False questions.

7. The "Gravity" mode is created in a fascinating way, words for translation in the form of asteroids fall during the programmed time in accordance with the selected level. The main difference between the website version and the mobile application is the absence of certain modes in the application, such as "Pronounce" and "Gravity" [5,pp.13-25].

Thus, aging scholastic disciplines with the assistance of electronic versatile innovation for the generation of the 2000s could be a characteristic and most successful handle in terms of aging the fabric. 18-20-year-old youthful individuals overwhelmingly got familiar with versatile gear in early childhood. This implies that the gadgets and modernization of advanced true methods, their fractional interpretation "from paper" into a contraption is more than defended. It ought to be borne in intellect that within the future this handle ought to be it'll fortify – right now, familiarization with electronic implies happens as of now in exceptionally early childhood, and ready to regularly watch 3-year-olds overseeing it exceptionally rapidly. The study of the technical vocabulary of the English language using the Quizlet application did not cause any significant difficulties for students during the testing.

Moreover, the experiment showed unexpectedly high results, both in groups of students of technical specialties and humanities; both well-prepared students and beginners. The application of the method shows its incompatibility with the phenomena of stagnation in learning, an increase in the amount of knowledge occurs in different students with a high degree of assimilation: all the goals set by the students were fulfilled as a result. The high result was also ensured by the fact that the representation of each individual term was implemented in all possible forms: pronouncing, writing, graphic representation, its translation.

REFERENCES:

1. Abdykarimova A. T., Krivankova L. S., Zheksembaeva R. Zh. Mobil'nye ustroystva i prilozheniya v obrazovanii: neobkhodimost' ili dan' vremeni [Elektronnyy resurs] // Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh iestestvennykh nauk. – 2018. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/mobilnye-ustroystva-iprilozheniya-v-obrazovanii-neobkhodimost-ili-dan-vremeni> (data obrashcheniya: 29.06.2019).

2. Babichev N. V., Vodostoeva E. N., Maslenikova O. N., Sokolova N. Yu. Rol' i znachenie interaktivnykh naglyadnykh posobiy v sisteme sovremennogo biologicheskogo obrazovaniya [Elektronnyy resurs]. – 2018. – Rezhim dostupa: <http://e-drofa.ru/aboutnavigator/40> (data obrashcheniya: 17.01.2019).

3. Zhigadlo V. E., Odinkaya M. A. Primenenie intellektual'nykh tekhnologiy obucheniya inostrannomu yazyku v otkrytoy informatsionnoy obrazovatel'noy srede // Yazyk i kul'tura. – 2017. – № 2. – S. 47-60.

4. Kurbakova M. A. Mastering Upper-Intermediate Vocabulary. – M. : Izdatel'stvo Moskovskogo Politekha, 2017.

5. Luzgina V. B., Stakhovskaya Zh. A. Opyt ispol'zovaniya mobil'nykh tekhnologiy v obrazovatel'noy srede vuza [Elektronnyy resurs] // Obrazovatel'nye tekhnologii i obshchestvo. – 2016. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-ispolzovaniya-mobilnyh-tehnologiy-v-obrazovatelnoy-srede-vuza> (data obrashcheniya: 22.04.2019).

ӘОЖ 378.147.2.811.112.2

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Пазилакова Ю., «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті
Ғылыми жетекші: **Орынбаева У.К.**, PhD философия докторы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан

Мақалада қарыстырылған негізгі мәселе тіл – негізгінің қарым-қатынас құралы, тілсіз адам қоғамының тіршілігі және дамуын елестету қиын екендігі баяндалады. Автор елімізде шет тілдерін үйренуге сұраныс артып жатқандығын атап өтеді. Ағылшын тілін үйрену өте терең. Президентіміздің бастамаларымен білім берудің барлық саласында ағылшын тілі кеңінен оқытылатындығын баяндайды. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде технологияларды қолдану тиімді нәтижелері беріп жатырғандығын мәлімдейді.

Тірек сөздер: шетел тілі, инновациялық технология, технологиялық құралдар, әдістер.

Основная проблема, рассматриваемая в статье, заключается в том, что язык является основным средством общения, трудно представить существование и развитие языкового человеческого общества. Автор отмечает, что в стране растет спрос на изучение иностранных языков. Изучение английского языка очень глубокое. По инициативе нашего президента английский язык широко преподается во всех сферах образования. Использование технологий в процессе обучения английскому языку дает эффективные результаты.

Ключевые слова: иностранный язык, инновационные технологии, технологические инструменты, методы.

The main problem addressed in the article is that language is the main means of communication, the existence and development of human society without language is difficult to imagine. The author notes that the demand for learning foreign languages is growing in our country. Learning English is very deep. According to the president's initiatives, English will be widely taught in all areas of Education. It is noted that the use of technologies in the process of teaching English gives effective results.

Keywords: foreign language, innovative technology, technological tools, techniques.

Еліміз егемендік алғаннан кейін шет тілдерін үйренуге сұраныс күрт артты, біздің елімізде тіл үйренуге мол мүмкіндіктер жасалуда. Бүгінгі таңда мектептерде заманауи компьютерлер, электронды ресурстар, интернет қол жетімді. Ақпараттық технологияны

пайдалану тек мектепте ғана емес, студенттерді оқытудың әртүрлі кезеңдерінде, қарапайым ағылшын сабақтарында да болады. Дәстүрлі сабақтың сызбасындағы компьютер арқылы оқу үрдісінде мұғалімнің компьютерде жұмыс істеу технологияларын енгізу, оның бір бөлігін компьютерде жұмыс істеу, оқу процесін қызықты түрлі-түсті етуге бағытталады. Компьютерді пайдалану кез келген сабақты тартымды әрі шынайы етеді. Кез келген тапсырманы компьютерде орындасаңыз сабақтың қарқындылығын арттыруға мүмкіндік туғызады. Ауыспалы материалдарды және операциялық жоспарларды пайдалануды, зерттеуді даралауға көмектеседі[1].

Компьютерлік оқытудың барлық кезеңдерінде мыналарды қолдануға болады: жаңа материалдар, бекіту, қайталау, білім басқару, дағдылар мен дағдыларды түсіндіру үшін пайдалануға болады. Сонымен бірге компьютер бала үшін ол әртүрлі функцияларды орындайды: мұғалімдер, жұмысшы құралдар, оқу материалдары, оқу орны, ынтымақтастық тобы, ойын ортасы, ойын-сауық. Ол жаңа педагогикалық технологияларды енгізуге көмектеседі.

Мысалы: ақпараттық-коммуникациялық, компьютерлік және мультимедиялық технологиялар бір-бірімен тығыз байланысты. Ақпараттық технологияларды енгізу мектебі - оқу процесін белсендіру үшін қажетті жағдайлар жасайды. Компьютер оқушылардың жеке қасиеттерін ашу, сақтау және қорғау технологиясын дамытуға көмектеседі. Мектептерде әр пән осымен оқытылады. Олардың ішінде ағылшын тілімен қатар әрқашан ақпараттық технология да (мәліметтерді сақтау, өңдеу және беру құралдары) пайдаланылады. Олар жақсартудың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Сондықтан ақпараттың ең тамаша көзі ретінде компьютерді, кітапты, теледидарды, калькуляторды, бейнемагнитофонды және т.б. пайдалануға болады.

Әрине, бұл оқу-тәрбие процесінің жақсаруына әкеледі. Соңғы жылдары мектептерде инновациялық технологияларды қолдану мәселесі көтерілуде. Бұл жаңа технологиялық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқу процестері мен оқыту әдістемесі – оқу үрдісіне жаңа көзқарас [2].

Оқу процесіне инновациялық технологияларды енгізу қажеттілікке қарай, шет тілдерін меңгеру процесінде тәрбие мен тәлім әдістерін жетілдіріледі. Шетел тілдерінде білім беретін мұғалімдердің басты мақсаты мен міндеті – мектеп оқушыларының қарым-қатынасын, мәдениетін қалыптастыру және дамыту, шет тілінде практикалық дағдыларды меңгерту. Әр оқушыға әр тілде практикалық дағдыларды қалыптастыру керек.

Мұндай білім беру барысында оқушының белсенділігі мен шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін әдістерді таңдау керек. Ынтымақтастық, жобаның әдістемесі, жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланатын заманауи педагогикалық технологиялар, балалардың ақпараттық технологияларды, интернет ресурстарын пайдалану қабілетін, білім деңгейін ескере отырып, оларды даралау, білім деңгейін арттыруға көмектеседі [3].

Коммуникациялық тәсіл – бұл қарым-қатынасты оятатын стратегия және олармен байланыс материалы мен құралдары әдістерін саналы түрде түсінуге бағытталған. Пайдаланушыға интернетте коммуникативті тәсілді жүзеге асыру қиын емес. Коммуналдық тапсырма талқылауға және зерттеуге арналған мәселе немесе сұрақ болуы ақпарат алмасуға ғана емес, оны бағалауға да керек. Бұл тәсілді басқа қызмет түрлерінен ажыратуға мүмкіндік беретін негізгі критерий – оқушылардың өз ойларын білдіретін тілдерінің бірдей болуы.

Мақсат – шет тілін меңгеріп, білімі мен тәжірибесін кеңейту тілін үйренуге қызығушылық таныта білу. Интернет ресурстарын пайдаланатын шет тілдерін оқытуға қойылатын негізгі талаптардың бірі – оның интерактивті түрде типтік болуы, сабақта өзара әрекеттестік тудыру болып табылады. Интерактивтілік «өзара мақсат жетістік пен сөйлеу құралдарының» нәтижелерін ұйымдастыру, үйлестіру және аяқтау болып табылады.

Нақты тілмен, интернеттегі дағдылар мен жаттығулар қалыптастыруға, сонымен қатар лексика мен грамматиканы меңгеруге көмектеседі шынайы қызығушылық тудырады. Ол өмірден нақты жағдайлар туғызбайды, бірақ шет тілдері арқылы студенттерге жеткілікті деңгейіне жауап беруге күш салады. Жеке сабақтарды ұсынатын технологиялардың бірі –

шығармашылық, танымдық белсенділік, дербестік жобалары әдісі, даму жолы болып табылады. Жобалардың типологиясы әртүрлі. Іс жүзінде солай әртүрлі ғылыми-зерттеу, шығармашылық, практикалық және ақпараттық ерекшеліктері бар аралас жобалармен айналысу керек. Жоба жұмысын зерттеу аудит, сөйлеу тілі мен грамматиканы меңгерудің көп деңгейлі тәсілі болып табылады. Жобаның әдісі оқушылардың белсенді өз бетінше ойларын дамытуға үлкен ықпал етеді [4].

Менің ойымша, жобаларды дайындау балаларды ынтымақтастыққа үйретеді және ынтымақтастық тренингі өзара қолдау мен шығармашылық қабілеттерге ықпал етеді. Сонымен бірге ағылшын тілін меңгерудегі инновациялық білім берудің мәні де сол оқу болып табылады.

Процесс - бұл студенттердің барлығы дерлік оқу процесіне қатысатын жаңа педагогикалық технологияларды қолдану сабақтың сапасын арттырады.

Мысалы, төмендегі төсеніш технологияларын қарастырсақ: «Карусель» технологиясы.

Екі ілмек жасаңыз, ішкі және сыртқы. Қозғалысыз студенттер ішкі сақинаның сыртына қарап, әр 30 секунд сайын сырттан айналатын болады. Солай, олардың бірнеше минут сөйлесуге уақыты бар және әңгімелесуші олардың құқығы жағынан оларды сендіруге тырысады. Лауретикалық табиғаттың диалогтары деңгейіне қатысты, тақырып – танысу, ұлт, қоғамдық жерде сөйлесу т.б.

«Театр» технологиясы. Көрермендер, сарапшылар, сыншылар және талдаушылар қатысатын спектр сияқты нәрсе. Бірнеше шәкірт жағдаяттарды шеңберде ойнайды, қалғандары бақылайды, талдайды. Көрермендер сәйкес көңіл-күй, сезім, мінез-құлық және аудиторияның міндеті, өзіндік ұстанымдарына сүйене отырып, қорытындыларын айтып табады.

«Социологиялық сауалнама» технологиясы. Ол балалар қозғалысы кезінде қолданылады. Тақырып бойынша ақпарат жинау үшін есептік жазба арқылы өтуді қамтиды. Әрбір қатысушы тапсырмалар тізімі бар тізімді алады. Мұғалім сұрақтар мен жауаптарды қалыптастыруға көмектеседі, өзара әрекеттесу ағылшын тілінде басталуын қамтамасыз етеді.

«Ұсыныс орындалуда» технологиясы. Балалар бітпей тұрып, сіз ұсынысты оқып, оны кез келген сөзбен жалғастырасыз, бұл бірінші ойға келетін ой. Ұсыныстар анық емес, сондықтан жігіттер оны аяқтау үшін шексіз дерлік мүмкіндіктері бар. Олар әртүрлі өмір салаларында және кез келген тақырыпты қамтуы мүмкін.

«Топтық әңгіме» технологиясы. Ол екі жолмен жүзеге асырылады. Бірінші әдісі бойынша әр оқушы басталған әңгімеге бір сөйлем қосады. Белгілі бір сигнал бойынша аяқталмаған оқиғасы бар парақ (бір минуттан кейін) топқа жіберілді. Екінші әдіс тақырыпты дамытуға өте қолайлы келеді. Мұғалім белгілі бір ретпен, әрбір процесте сұрақтар қояды, қатысушы жауапты жазады, оны ешкім көре алмайды, көршісіне көмектеседі. Қозғалыс шеңбер бойымен жүреді. Сонымен, соңында бірнеше тосынсыйлар алынады. «Сіз сенесіз бе...» технологиясы тіл тәжірибесінің бұл түрі тақырыпты қолдануға болады. Ал студент бірінші мұғалімге «сенуге» шақырады, содан кейін олардың мәлімдемелермен танысасыз.

«Ми ілмегі» технологиясы. Сыныптар үшін өте қолайлы зерттелген дүниежүзілік материалдар жинақтары. Түрлердің мазмұны мүлдем басқаша және бұл бөлімдерде лексиканы, грамматиканы, оқуды, тыңдауды және жазуларды қамтиды. Бұл технология байыптылықты қажет етеді. Оған мыналар кіреді: тапсырманы ресімдеу, презентация құру, фокус сұрақтарын ойлау, сұрақтар мен жауаптар, дипломдар. Ойын басында әділқазылар алқасын сайлау, оқушылар қатысатын конкурс бар. Әр раунд 3 минутқа созылады, содан кейін жауаптар қазылар алқасына беріледі. Жауаптардың дұрыстығы әр турдан кейін тексеріліп, талқыланады, содан кейін бірқатар мәселелер командаларға қосымша ұпай әкелетінін сұрайды [5].

Қорытындылай келе, ағылшын тілі сабағында инновациялық әдістерді қолдану нәтижесінде оқушылардың логикалық ойлау қабілеттері дамиды, еркін сөйлей алады, тез әрі дұрыс жауап беру дағдысы қалыптасады. Мұндай әдістерт оқушының білімге құштарлығын арттырады. Студент сабаққа тыңғылықты дайындалуға ұмтылады. Бұл студенттерді оқу процесінің белсенді субъектілеріне айналдырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бекмуратова У.Б. «Ағылшын тілін оқытудағы инновациялық технологиялар пайдалану» тақырыбына реферат. Ташкент – 2012 Отабоева, М. Р. Шетел тілі оқытуда заманауи инновациялық технологияларды қолдану және оның тиімділік/
2. М. Р. Отабоева. — Мәтін: neposredstvennyy, электронды // Молодой жоғары - 2017. - No 4,2 (138,2). — С. 36–37. — URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/> (деректер: 27.04.2020) Н.
3. Қ.Хатамова, М.Н.Мирзаева. «Интерактивті әдістерді ағылшын тілі сабақтарында қолданылуы» (әдістемелік құрал), Науаи, 2006, 40 бет.
4. М.Холдорова, Н.Файзиева, Ф.Рихситтилаева. «Шет тілін оқытуда көмекші құралдарды пайдалану». Ташкент: Низоми атындағы ТДПУ, 2005 ж
5. О'Хашимов, И.Якубов. «Ағылшын тілін оқыту әдістемесі» (оқу құралы) Ташкент: «Шарқ» баспасы, 2003 ж

UDC 378.147.2.811.112.2

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION: CLOUD COMPUTING

Rakhymbay A.S., 4th year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”

Scientific supervisor: **Zhumagali Kh.**, teacher-lecturer, master

Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: ulserik@mail.com

Information technologies, which have touched almost every aspect of our lives, play an indispensable role in the implementation of both daily activities and those related to work and education. Recently, cloud computing, one of the innovative technologies that has attracted the attention of many, provides innovative services in various fields. Cloud computing, described as the implementation of applications and services on an Internet server using any medium that has an Internet connection, provides three main services: infrastructure services, platform services, and software services. Nowadays, the importance and use of this technology is rapidly growing due to the benefits and opportunities it provides.

Keywords: Cloud Computing, education, innovative technologies.

Өміріміздің барлық саласына дерлік әсерін тигізген ақпараттық технологиялар күнделікті іс-әрекеттерді де, еңбек пен білімге байланысты іс-әрекеттерді де жүзеге асыруда таптырмас рөл атқарады. Соңғы кездері көпшіліктің назарын аударған инновациялық технологиялардың бірі болған бұл салаларда инновациялық қызметтерді ұсынады. Интернет қосылымы бар кез келген ортаны пайдалана отырып, Интернет серверінде қолданбалар мен қызметтерді жүзеге асыру ретінде сипатталған бұл әрекеттер үш негізгі қызметті ұсынады: инфрақұрылымдық қызметтер, платформа қызметтері және бағдарламалық қамтамасыз ету қызметтері. Қазіргі уақытта бұл технологияның маңыздылығы мен қолданылуы оның беретін артықшылықтары мен мүмкіндіктеріне байланысты тез өсіп келеді.

Тірек сөздер: Cloud Computing, білім беру, инновациялық технологиялар.

Информационные технологии, затронувшие практически все аспекты нашей жизни, играют незаменимую роль в осуществлении как повседневной деятельности, так и деятельности, связанной с работой и образованием. В последнее время облачные вычисления, одна из инновационных технологий, которая привлекла внимание многих, предоставляют инновационные услуги в различных областях. Облачные вычисления, описываемые как реализация приложений и услуг на интернет-сервере с использованием

любого носителя, имеющего подключение к интернету, предоставляют три основных услуги: инфраструктурные услуги, услуги платформы и услуги программного обеспечения. В настоящее время важность и использование этой технологии быстро растет благодаря преимуществам и возможностям, которые она предоставляет.

Ключевые слова: *Cloud Computing, образование, инновационные технологии.*

The impact of radical and rapid technological developments in the information age of the 21st century on social and institutional structures is felt in almost all areas, including education systems. Therefore, technology-driven innovations in the social, cultural, political and economic spheres also affect the education sector and create systemic transformations.

Today, static technological means have gradually expanded the scope of their use and began to get rid of fixation. For individuals, the importance of accessing information on the go, regardless of time or place, is increasing day by day. As a result, people can do their work with different devices in different places. In research conducted in this way, the processes of data access, data transmission, data exchange and data processing become possible quickly and easily, regardless of time and space. Therefore, one of the innovative technologies that supports these processes and allows them to be used to the maximum is the Cloud Technology".

Support for information technology, which has entered almost all areas of our lives, plays an undeniably important role in the implementation of both our daily work and our business and educational activities. Increasing the speed of dissemination of information, facilitating access to information, the rapid development of information and communication technologies differentiate the needs for education and training and create alternative models. Cloud computing, one of the innovative technologies that we have been hearing about a lot lately, is also computer science. Technology creates innovative services in the sector.

In the cloud computing model proposed by John McCarthy in the 1960s, there is the idea that future computing will take place on large public networks. The term "cloud computing", which is called "cloud technology" or "cloud computing" in Turkish, was first used to refer to networks in information and communication systems. The cloud symbol was used to represent the Internet until 1994. In 2007, Google, IBM and many universities worked on research projects in the field of cloud computing, and in 2008 on users of information technology services; are divided into service providers and service providers. As a result, it can be said that the concept of cloud computing arose as a result of companies creating their own hardware and software and services, defined in accordance with certain models. According to a survey conducted by Gardner among IT companies in 2010, cloud computing has taken its place as one of the top three information technologies.

This technology represents a new model in which large technology companies such as Microsoft, Google and IBM are now accelerating their investment in a competitive process where information services can be used when and where needed by making them available on the Internet (Yıldız, 2009). "Cloud technology", which is defined as having various IT applications and services on a server on the Internet and running those applications and services on any device connected to the Internet, is information and communication that can be scaled according to needs, ready for immediate use. use, easily assign and manage resources on shared resources. This can also be expressed as services (Armutlu & Akçay, 2013). In short, cloud computing is the Internet where resources, software and data can be accessed and accessed through computers and other computing devices at the request of the user based on structure (Sevli, 2011). Cloud computing offers flexible and diverse services that can be used in accordance with the wishes and needs of the user, rather than a rigid and standardized structure. These services within the framework of cloud technologies. In this sense, it consists of three structures (Yildiz and Shahin, 2011).

One of the advantages of cloud technologies for the user is that he does not need to buy and install any hardware and software (Koyuncu, 2012). Thanks to this technology, even low-powered computers can be enough to run web applications. Since the application runs in the cloud,

most of the operations (database applications, application development research, etc.) that can be performed on a powerful computer can be performed with minimal resource usage. Therefore, the fact that cloud-based computers and technology derivatives have low-capacity hard drives, memory, and processors does not cause performance loss; on the contrary, low hardware gives the user an advantage in this regard by reducing the cost (Yüksel, 2012). In addition, since the data can be stored in the cloud, it can prevent data loss that may occur due to a technical malfunction in a personal computer by backing up the data. Access to this data anywhere with Internet access and at any time makes the use of cloud computing more attractive. For example, thanks to the Google Drive application, which is one of the computer and derivative technology tools, the user can store the current version of their files on a virtual disk in the cloud or retrieve them from a virtual disk wherever they are (Google Apps for Education, 2013a). In addition, depending on changes in cloud technologies, the use of information infrastructures and the amount of load falling on them, resources are distributed in proportion to the need and number of users, which offers a profitable solution in terms of costs and labor. . This situation, which allows efficient and rational use of resources, is expressed in the concept of scalability (Sevli, 2011).

One of the most important advantages of cloud technologies is the possibility of simultaneous editing of the same document by several people. For example, thanks to the Google Docs application, several people can work on the same file (files with extensions .doc, .xls, .ppt) at the same time. Also, because the files are stored in the cloud and not on personal computers, users can access the most recent version of a document at any time from any computer or mobile device with an internet connection. Thanks to the change history feature, you can keep track of the changes made to each document. (Google apps for Education, 2013a). Thanks to cloud technologies, the problems of how the created document will look on other computers and whether it can be opened or not are eliminated. Usually, although there are different versions of the same program, additional software installation or conversion is required so that a document created in Microsoft Office 2007 can be opened in Microsoft Office 2003 (Yüksel, 2012). However, thanks to cloud technology, these transactions can be completed quickly and easily without any setup or conversion can be implemented.

In essence, Cloud Technology offers not only mobile learning solutions, but also effective and alternative solutions for all areas of education through the services it offers. Today, with the rapid development of technology, the hardware and software infrastructure of technologies used in education, as in many areas, loses its relevance after a while, and it becomes necessary to purchase new hardware and software. According to Sevli (2011), ensuring the rapid development of technological infrastructure in education, as well as in other areas, requires large investments in this area. In addition, expanding traditional technological infrastructures in the education sector to meet the needs of the age comes with challenges in terms of cost and workload. For this reason, opting for dynamic, scalable, and flexible cloud computing infrastructures over in-house infrastructure in the education sector will provide time and budget benefits. With cloud technology, the need for constant investment in new infrastructure in education or obtaining licenses for new software. You can have quick access to information resources.

Due to the fact that cloud technologies have become popular recently, the number of studies in the field of education is increasing. For example; According to a study conducted at North Carolina State University, with an educational application founded in 2004 called Virtual Computing Laboratory (VCL) and released as open source in 2008, educational institutions whose infrastructures are not sufficiently developed can access powerful computing services. Applications that cannot be installed separately on a student's computer can be used in a shared infrastructure (Averitt et al., 2007; Virtual Computing Lab [VCL], 2013). Students can access the application through their web browsers at www.vcl.ncsu.edu. Therefore, performance-demanding applications can be run on the existing underdeveloped technology infrastructure without incurring additional equipment costs in educational institutions. Each student of the program can run in a common infrastructure without the need for a separate installation on a computer.

Thus, in the information society of the 21st century, information and communication technologies are becoming increasingly important in accordance with the needs of the individual, economies are formed on the basis of these technologies, and in accordance with these technologies, work is easily and efficiently carried out in many industries. From this perspective, it has become possible to provide better and faster services to the people of the information society, making the most of these technologies in public institutions (Satı, Karataş, Özen, Koçoğlu, & Erol, 2013). Cloud technologies, one of the innovative technologies; Due to the opportunities it provides and the benefits it offers, it is gaining in importance in terms of a technology that is rapidly advancing and responding to the growing needs in areas such as communications, communication and education. This study offers a look at cloud computing and its integration into education. This integration brings a new approach to the use of educational technology, as well as a new approach to academic development. It offers choice and an innovative education model that supports personalized learning. In fact, cloud technology is different from many other technologies and makes it useful because it combines many applications. Upon closer examination, these applications have been identified as user-friendly applications that allow you to create a digital business environment and store documents that can be easily shared anytime, anywhere. As such, educators need to try out cloud technology applications, create innovative teaching strategies and materials, and provide educational opportunities. It is believed that it is important for them to use this technology in their activities.

REFERENCES:

1. Armbrust, M., Fox, A., Griffith, R., Joseph, A.D., Katz, R., Konwinski, A., ve diğ. (2010). A view of cloud computing. Communications Of The Acm, 53(4), 50-58.
2. Averitt, S., Bugaev, M., Peeler, A., Shaffer, H., Sills, E., Stein, S., ve diğ. (2007). Virtual computing laboratory (VCL). Proceedings of the International Conference on Virtual Computing Initiative (ss. 1-16). NC: IBM Corp., Research Triangle Park.
3. Dong, B., Zheng, Q., Quiao, M., Shu, J. ve Yang, J. (2009). BlueSky cloud framework: an e-learning framework embracing cloud computing. Lecture Notes in Computer Science, 5931, 577-582.
4. Google Apps Case Study (2013). NYC IS339 transforms learning, doubling Math performance, increasing attendance, building student engagement, and freeing budget with Google Apps. 20.03.2013 tarihinde <http://www.google.com/enterprise/apps/education/customers.html>
5. Google Apps for Education (2013a). The tools your students want. 01.03.2013 tarihinde <http://www.google.com/enterprise/apps/education/products.html>

ӘОЖ 628.19

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫНЫҢ БОЛЖАМЫ

Рахымбеков А.Ж., ф.-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор,

Солтанова Д.А., т.ғ.м, оқытушы-ассистент

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті., Талдықорған

rahim_tal@mail.ru

Мақалада электр энергетикасын дамытудың жаңа күрделі экономикалық және геосаяси жағдайларында ҚР электр энергетикасының алдағы мүмкіндіктері туралы маңызды мәліметтер келтірілген. ҚР экожүйесін бұзбайтын электр энергиясының баламалы көздерін пайдалану мүмкіндігі туралы деректер келтірілген.

Тірек сөздер: *экология, энергетика, қауіп, техногендік, табиғи төтенше жағдайлар.*

В статье приведены важные сведения о предстоящих возможностях электроэнергетики РК в новых сложных экономических и геополитических условиях

развития электроэнергетики. Приведены данные о возможности использования альтернативных источников электроэнергии, которые не нарушают экосистему РК.

Ключевые слова: экология, энергетика, опасность, техногенные, природные чрезвычайные ситуации.

The article provides important information about the upcoming opportunities of the electric power industry of the Republic of Kazakhstan in the new difficult economic and geopolitical conditions of the development of the electric power industry. The data on the possibility of using alternative sources of electricity that do not disrupt the ecosystem of the Republic of Kazakhstan are presented.

Keywords: ecology, energy, danger, technogenic, natural emergencies.

Кез келген елдің өнеркәсібі машина жасау немесе электр энергиясы сияқты түрлі салалардың жиынтығынан тұрады. Бұл салалардың даму деңгейі әр елде әртүрлі, себебі мемлекетің табиғи ресурсы мен технологиялық дамуы сияқты түрлі факторларға байланысты болып табылады. Бұл еңбегімізде бүгінгі күні өте маңызды және белсенді дамып келе жатқан индустрия - электр энергетикасы туралы сөз болады.

Электроэнергетика - бұл көптеген жылдар бойы үнемі дамып келе жатқан сала, бірақ соңғы жылдары ол адамзаттың қоршаған ортаға зиян тигізбейтін экологиялық таза энергия көздерін пайдалануына екпін беріп, белсенді түрде алға жылжуда. Электроэнергетика - электр энергиясын өндіру, бөлу, беру және сату үшін жауап беретін энергия бөлімі.

Басқа салалардың арасында, дәл электр энергетикасы бірнеше себептер бойынша танымал және кең таралған. Мысалы, оны ең ұзақ қашықтыққа ең қысқа уақыт аралығында жіберу мүмкіндігі, сондай-ақ оның әмбебаптығы - электр энергиясын жылу, жарық сияқты басқа энергия түрлеріне айналдыруға болады. Осыған орай, әлемдік ірі мемлекеттердің үкіметтері бұл саланың дамуына үлкен көңіл бөледі. Электр энергетикасы болашақтың саласы болып табылады.

Бұл саланың әлем үшін қаншалықты маңызды екенін толық түсіну үшін, электр энергетикасының даму тарихына көз жүгіртейік. Электр энергиясын өндіру сағатына миллиардтаған киловатта көрсетілгенін атап өту керек. 1890 жылы, электр энергетикасы жаңа ғана дами бастады, тек 9 миллиард кВт/сағ өндірілді. 1950 жылы электр энергиясы жүз есе көп өндірілетін болды. Осы сәттен бастап, даму үлкен қадамдармен алға басты - әр онжылдықта бірнеше мың миллиард кВт/сағ қосылып отырды. Нәтижесінде, 2013 жылы әлемдік державалармен жалпы жиынтықта 23127 млрд. кВт/сағ. энергия көзі өндірілді.

Бүгінгі таңда электр энергиясын өндірудің үлкен бөлігі Қытай мен Америка Құрама Штаттарына келеді. Қытай бүкіл әлемде өндірілген электр энергиясының 23 пайызын құрайды, ал АҚШ-та 18 пайыз. Бұдан кейін Жапония, Ресей және Үндістан - бұл елдердің әрқайсысы ғаламдық электр энергиясын өндіруде кемінде төрт есе үлес алады.

Қазіргі кезде үш «Э» жүйесі: экономика, энергетика, экология өзектілікке ие болып отыр. Оның дамуы «адам-табиғат-қоғам» іргелі жүйесімен тұрақты даму тұжырымдамасының ережелерін кеңейтуге байланысты. Сонымен бірге, экология ғылым мен ойлау тәсілі ретінде адамзаттың назарын өзіне аударады. «Экология» термині қазір айтарлықтай өзгерді. Экология қоршаған ортаға ерекше ауқымды және нақты әсер етуіне байланысты адами орталыққа айналды.

XX және XXI ғасырлардың экономикалық өсуі кез-келген әлеуметтік-экономикалық жүйенің негізгі саласы ретінде электр энергетикасындағы прогреспен тығыз байланысты. Сонымен қатар, энергетикалық сектордың қарқынды дамуы қоршаған ортаға теріс әсер ететін антропогендік әсерімен қатар жүрді. Электроэнергетиканың негізгі объектілерінің қоршаған ортаға әсер етуі, оның негізінде оның дамуын жүзеге асыруға болатындығы қоршаған ортаға бір немесе бірнеше теріс әсер беруі мүмкін екендігін көрсетеді.

Іс жүзінде ешқандай табиғатқа әсер етпейтін заттар жоқ. Жылу электр станцияларын (ЖЭС) пайдаланумен байланысты теріс әсердің ең үлкен дәрежесін көруге болады.

Органикалық отын жағатын жылу электр станциялары қоршаған ортаны қорғаудың барлық салаларына және табиғаттың барлық түрлеріне теріс әсер етеді, соның ішінде, белгілі бір сарапшылардың айтуынша, қалыпты болған кездегі атом электр станцияларының шығарындыларының мөлшерінен асатын түтін газдарын шығарады.

Бастапқы отынның құрамындағы радиоактивті заттар ТПП-ден қатты бөлшектермен (күл) шығарылып, түтін газдарымен үлкен алаңдарға бөлінеді. ЖЭО-ның қоршаған ортаға теріс әсер етуі аэродромның, судың және жердің ластануымен, олардың жұмысын тұрақты түрде отынмен (жанармай базасы) өндіру арқылы қамтамасыз етумен, жер және су ресурстарын тұтыну және қалпына келтірілмейтін отын қорының (табиғи минералды ресурстар) сарқылуымен қатар жүреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мемлекеттік статистика комитетінің мәліметтері. Электронды мәлімет. Кіру тәртібі: <http://www.gks.ru>
2. Kovarda, V. V. Modeling the types of correlation between social and economic development and wildlife impact [Text] / V. V. Kovarda // World Applied Sciences Journal. — № 24, 2013.
3. Жакупова М. «Қазақстандағы электр энергетикасын реформалаудың тәжірибесі». - 2003.
4. «Қазақстан – жел энергетикасы нарығын дамыту инициативасы» бағдарламасы, ГЭФ/ПРООН. 2007.
5. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Жел энергиясын дамыту» туралы бұйрығы. № 857. -2003

ӘОЖ 821.512.122

ИЛІЯС ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ТАҒДЫРЫ МӘСЕЛЕСІ

Рысбекова З.К., 2 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мақалада қазақ әдебиетінде әйел-ана тағдырының суреттелуі және осы тақырыпты жырлаудағы Илияс Жансүгіровтің орны қарастырылады.

Тірек сөздер: жыр, поэзия, әйел кейіпкер, тағдыр, шеберлік

В статье рассматривается описание судьбы женщины-матери в казахской литературе и место Ильяса Жансугурова в воспевании этой темы.

Ключевые слова: песня, поэзия, женский персонаж, судьба, мастерство

The article discusses the description of the fate of a woman-mother in Kazakh literature and the place of Ilyas Zhansugurov in singing this topic.

Keywords: song, poetry, female character, fate, skill

Әдебиеттану ғылымының бүгінгі шыққан асуы, жаңа адам бейнесін жасаудағы көркемдік шешімі - өткендегі әдеби мұралардың, әдеби зерттеулердің де көрінісі. Ал халық даналығы әр кезеңдерде де әйелдің арманға толы романтикалық бейнесін жасап, әділетсіз қоғамдағы теңсіздік, қасіретке толы тұрмысын жыр етті.

Ескі мұрамыз ауыз әдебиетінен бастап, күні бүгінгі замандастар бейнесімен ұштасып жатқан кейіпкердің бірі - қарапайым әйел. Сан ғасырлар бойына байтақ дала төсінде көші-қонды күндер кешкен қазақ халқының бүкіл ұлттық ерекшелігін алуан түрлі алмағайып замандардағы аумалы-төкпелі кезеңдерден аман-есен алып өтіп бойына сақтай білген Қарашаш, Еңлік, Жібек, Гүлбаршын бейнелерінің қай-қайсысы да халықтың көңілінде жасап, жылдар бойы жүдемеген үлгілер. Олардың рухани әлемінің әебиетіміздегі көрінісіне бірқатар әдебиет зерттеушілері өз еңбектерін арнады.

Осы орайда М.Атымов, С.Байжанов, Р.Бердібаев, Н.Ғабдуллин, Ш.Елеуқенов, С.Ысмағұлов, З.Қабдолов, Б.Майтанов, Т.Кәкішев т.б. еңбектерін атап өткен жөн. Бұған қоса белгілі бір жылдар аралығында әйел бейнесін, олардың заманға сай моральдық бет-бейнесін, мінезінің адамгершілік сипатын бейнелеудегі жазушы шеберлігі сөз етілген О.Тыныбаева, С.Тапанова, Ф.Исмаилова еңбектерін атауға болады. Ер мінезін қадірлеген әйелдердің жарқын бейнесі Ақжүніс, Құртқа, Назым, Гүлбаршын образы арқылы алғашқы эпостық жырларда пайда болған.

Қазақ халқының бүкіл ұлттық ерекшелігін аумалы-төкпелі кезеңдерден аман-есен алып өтіп, бойына сақтай білген әйелдер - жомарт мінезді, сырбаз да кішіпейіл, ақ жарқын да бауырмал, өжет те батыл, намысқой жандар.

«Жаңа қазақ жазба әдебиетіндегі әйел образдарының эволюциясының бастауы ХҮШ-ХІХ ғасырларға жатады», - деп атап көрсетеді қазақ әдебиетіндегі әйел образы мәселесін арнайы зерттеген С.Тапанова. [1,86]

ХІХ ғасырдың аяғында көркем әдебиетте әйелдердің тұрмыс-жағдайы арқылы қоғам цивилизациясының, дамуын байқауға болады деген критерий қолданыла бастайды. Яғни қоғам дамуының белгісі - сол қоғамдағы әйел тұрмысы, жағдайымен өлшенеді деген идея қазақ әдебиетінде де көрініс тапты. Қазақ халқының әлемдік өлшемдегі кемеңгер ақыны Абай шығармаларында ең алғаш әйел жанының ішкі сезім толқындарына, психологиялық жайларына терең барып, әйел бейнесін шығыс лирикасы мен фольклорына тән бояумен астарлайды. Қазақ әдебиетінде 1917 жылы М.Әуезов «Адамдық, негізі - әйел» атты тырнақалды туындысында қолданады. Кеңес өкіметіне дейінгі әдебиет сахнасында қараңғы қоғамның құрбаны болған әйел бейнесі Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» туындысындағы Шұға бойына жинақталған. Шұға бейнесі арқылы жазушы әбден қорланған, қанауға ұшырап, адамдық құнынан айырылған бүкіл шығыс әйелдерінің келбетін ашады.

Ғайша бейнесі арқылы (С.Көбеев «Қалың мал») күрескер әйелдің жаңа типін көреміз. Ғайша өзінің тек әйелдік қасиетін, намысын қорғауға ұмтылып қоймады, сонымен қатар өзінің экономикалық әрі құқықтық азаттығын талап етеді. Ол өзінің бас бостандығы, махаббаты жолында күреске шыққан әрі оған қолы жеткен тұлға.

Әйел психологиясын бейнелеудің хас шебері танылған М.Әуезовтің «Қаралы сұлу» туындысында Қарагөздің ішкі дүниесіне, жан-жүйесіне соншалық терең бойлаған, әйелдің сезім иірімдерін соншалық нәзік толғаған шеберлігі бұдан бұрын қазақ әдебиетінде танылмаған. Күйеуінің өлімін жеті жыл аза тұтқан әйелдің жан дүние арпалысын әр алуан эпитет пен теңеу әдістерін қолдана отырып, кейіпкер өміріне, жесірлік жағдайына тереңдеп еруге мүмкіндік туғызады.

Жазушының «Оқыған азамат», «Үйлену» туындыларында әйел бейнесінің өзгеше үлгісін ұсынады. Мұндағы кейіпкер - қорғансыз, әлсіз әйелдер емес, олар өз бақытын орната алатын жандар. Мәселен Хадиша («Оқымысты азамат») - қала әйелі, мұғалімнің жесірі. Орасан шебер жасалған образ - Хадиша әрі сұңғыла, әрі айлалы, зымиян, жауыз әйел. Күйеуі Мақсұт өлерінде шешесіне бас қоз болуды тапсырады. Көп кешікпей оның досына Жұмағұлға тұрмысқа шыққан Хадиша күйеуі мен енесінің мүлкін тонауға көшеді. Сөйтіп, жауыз әйелдің зияны бейкүнә анаға тиеді. Мұндай жағымсыз әйел образдары жазушының «Екі жүзді Хасен» әңгімесіндегі Жәмілә, «Түнгі сарын» туындысындағы Жүзтайлақ бойынан байқалады.

Шетсіз де шексіз кең далада күн кешкен қазақ халқы, оның дәстүрі мен салты, әдебиеті мен мәдениеті көне дәуірлерден тамыр тартқан. Небір төкпе, суырып салма сұңғыла ақындары мен көркем сөз шеберлерінің туындылары әр кез табиғат-ананың ерекше нәзік перзенті әйел бейнесінің әдебиет көкжиегінде алар орны негізінен олардың шығармаларымен сипатталды. Әдебиет өткен қай белесті алсақ та, бәрінде уақыт талабының, замана тынысының, олармен бірге арындап келе жатқан әйел бейнесінің шығу тегі, қалыптасуы, даму кезеңдерін айқындауға болады. Көне мұрамыз ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі тандағы замандастар бейнесімен ұштасып жатқан кейіпкерлер - әйел бейнесі. Оның бейнелену ерекшеліктері қай заманда қандай дәрежеде көрінеді деген мәселе күн тәртібінен түспек емес.

Әйел тағдыры қоғамдық сананың дамуы мен қоғамдық құрылысқа тікелей байланысты. Қоғамдағы түрлі қатынастар, әлеуметтік өзгерістер оған тиісті деңгейде әсер етіп, оның көтерілуіне, құлдырауына, өзгеріп, жаңаруына ықпал етеді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы шығармалардағы басты тақырып қазақ әйелінің еркіндігі, әлеуметтік теңдік орнату жолындағы дүниеге көзқарасы болып табылады. Бұл көрініс С.Сейфуллиннің «Айша», «Жұбату», Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» т.б. туындыларынан орын тепкен. Аталған шығармаларда жазушылар әйелді төмендету көзқарасын айыптайды. Мұнда адамгершілік, сана, ұрпақтар байланысы, қоғам өмірі, тарих пен тағдыр секілді мәселелерді бағалау деген талпыныс бар.

«Азаттықа қолы жеткен әйел-ананың бақытын жырлау - бүкіл кеңес әдебиетінің, жекелеп алғанда, қазақ кеңес әдебиетінің үлкен парызының бірі болды. Күндіктен құтылып, өмірге еркін араласқан, өнер-білімге ұмтылып, ой-санасын есейткен, тіпті ел басқару дәрежесіне шейін көтерілген қазақ әйелдерінің сәтті қадамдарына шын жүректен тебіреніп сүйсіне, шабыттана жыр төккен ақынның бірі – Ілияс Жансүгіров» [2,14].

Ақынның бұл тақырыпты жырлаудағы эволюциясы «Мұңды құс» өлеңінен анық байқалады.

«Мұңды құс» өлеңінде өмір шындығы астармен беріледі. Тал шыбықтай бұрала өсіп келе жатқан жас қызды ақын бұлбұл құс бейнесінде алады да, оның басынан өткерген жайларын ой таразысына салып, жас қыздың алаңсыз албырт, балалық шағын сауығы мен сайраны мол жарқын жазға балайды. Қызығы мол сол дәуреннің қысқалығын, әрі қызға қырық үйден тыйым салынып, қол-аяғы еріксіз байланатындығын, бойы өсіп, бұғанасы қатпай жатып, оның мойнына құдалық бұғауы түсіп, маңына «қарқылдаған қарғалар, шаңқылдаған сауысқандар» үйіріле қалатындығын мысқылды өткір тілмен қатты шенейді. Қара түнек пен зар заман сорлы қыз – «мұңды құсты» еркіне жіберер ме?! Мал берген «күзғын қарғалардың» жетегінде арманын арқалап жылай-зарлай кете береді ғой, - деп күйінеді ақын. Қазақ қызының аянышты өмірінің шындығын ақын осылай ашады.

*Сынық қанат, мұңды құс,
Жалаңаш ағаш басында,
Ажсал таяу осы құс,
Қарға, құзғын қасында.
Қанаты сынық болғанмен
Көкіректе сынық ескі ән бар.
Қу ағашқа қонғанмен
Әннің де не сәні бар?
Қарашадан хабар ғып,
Айтса-дағы кім тыңдар?
Алмай соғып, сонар қып,
Саятшылар, жылжыңдар!* [3,14].

І.Жансүгіров қазақ қызының аузына С.Торайғыров сияқты «Көнбеймін өлсем-дағы енді бұған» деген сөзді салмайды, әрі бастас, әрі тұстасы С.Сейфуллин сияқты алдынан «рауаңдап таң да атқызбайды». Автор қазақ қызының сол аянышты халінің куәсі, соның мұңшысы ғана, басында ерік жоқ, мал бергеннің жетегіне жылай-зарлай ерген мұңды қыздың мұңшысы болған ақын жаңа заман талабына орай оны даңқ, абырой әперетін қызу еңбек ортасынан көреді, әлеумет ісіне араласу, ел басқару дәрежесіне шейін жеткендігін нанымды да қонымды етіп суреттейді. Сөйтіп, ақын күндік торынан құтылған қазақ әйелінің жиырмасыншы жылдардағы жаңару, өсу жолдарын оқушысына осылайша баспалдақтатып көрсетеді. Рас, ақын өлеңдерінің басым көпшілігі публицистикалық түрде жазылған, теңдік алуға, бостандығын табуға үйрететін, сол күндердегі саяси міндеттерге сай әдейі жазылған үгілшілдік өлеңдер. Сондықтан да ақын әйелдердің санасын ашатын ақыл сөзін айтуға көбірек көңіл бөліп отырады.

І.Жансүгіров «Беташар» өлеңінде бақытты өмір сүру, семья құру жолына нық қадам басқан жас анаға санасын ашатын тәлім-тәрбиелік сөз айтып, бағыт-бағдар сілтейді. Енді бір мезет қазақ әйелінің Октябрь революциясына дейінгі өмірін, тартқан азабын, көрген қасіретін суреттей келіп, «Келмеске кетсін сол күнің, ол күнге енді бір сәлем» деп, азабы көп өткен күніне лағынет сәлемін жолдайды. Осыдан кейін қазақ әйелін бақыт шұғыласына бөлеген кеңестік заманды шабыттана жырлайды, қазақ әйелін сол бақыт күнімен құттықтайды. Жаңа заманның жаңа мазмұнды беташары, міне осындай ұранмен аяқталады.

Ақынның «Беташарды» ауыз әдебиетінің тұрмыс-салт өлеңдері үлгісінде жазу себебі, халық құлағына ертеден сіңген үлгіде ойын көпке еркін де әсерлі жеткізу болса керек.

Бұл өлеңнен біз бұрынғы бұйығы, тұйық, ошақ басындағы әйелді емес, жаңа өмірге араласып, әлеуметтік іс атқарған, сымбатты да, сыры да жаңа, «жаңа тұрмысты, жұртты жасаушылар» сипатындағы қазақ әйелінің образын көреміз. Ілияс Жансүгіров әйел теңдігін биікке көтере жырлады. Басында ерік жоқ, мал бергеннің жетегіне жылай-зарлай ерген мұңды қыздың мұңшысы болған ақын жаңа заман талабына орай оны даңқ, абырой әперетін қызу еңбек ортасынан көреді, әлеумет ісіне араласу, ел басқару дәрежесіне шейін жеткендігін нанымды да шебер суреттейді.

І.Жансүгіровтің қазақ әйеліне артқан игі үмітінің ақтала бастағандығын «Қазақ қызына» өлеңінен аңғарамыз. Бұл өлеңнен біз бұрынғы бұйығы, тұйық, ошақ басындағы әйелді емес, жаңа өмірге араласып, әлеуметтік іс атқарған, сымбаты да, сыры да жаңа, «жаңа тұрмысты, жұртты жасаушылар» сипатындағы қазақ әйелінің образын көреміз. «Жаңа тұрмысты, жас жұртты жасаушылар» санатына қосылған қазақ әйелін ақын бар даусымен шаттана да мақтана да жырлайды.

Ақынның 1925-1930 жылдар арасында жазылған «Сабын» және «Ұршық» атты екі өлеңі - І.Жансүгіровтің жас жағынан да, өнерлік жағынан да толыққан, өлеңнің түрі мен мазмұнын келістіре тауып, лирикалық жырларына эпикалық қуат бере білушілік биігіне көтерілген шағында туған туындылар. «Сабын» өлеңіндегі ырымшыл қазақ әйелінің ойлану түрі бұрынғыша, бірақ ойы жаңарған. Бұл – сыртқы кір-қолаң ғана емес, рухани тазаланып, жаны да жаңара бастаған, бүгін сабын қайнатушы, ертең ел басқара алатын әйелдің бейнесі. Ақын сабыншы әйелді түсіндіру мақсатымен қосалқы оқиғалар да кіргізбейді, оған деген сезімін де айтпайды. Бірақ еңбек жыры махаббат жырынша қабылданады.

«Ұршықта» - өлеңмен жасалған жанды портреттердің еңбек жемісіндегі қимылдары мен әрі шадыман, әрі сенімді ойларының суреттелуі үлкен шеберлік дәрежеге көтерілген.

Ұршығын ұшқыр нар тайлаққа теңеген, ойы ұршығынан да ұшқыр қазақ әйелі туысымыздай таныс. Ол күлімдей сөйлеп, құлшына еңбек етеді. Ақын ұршық иірушінің қимылын «тауды тіліп, тасты бұзып, жол салушылардың» қимылындай етіп көрсетеді. Реалистік сурет, романтикалық дәріптеу – екеуінен еңбек адамына деген үлкен махаббат шыққан.

Ілияс ақындығының шеберлігі – осындай бір шөкім дүниеден үлкен мағына тауып, бейне ғажайып сиқыр микроскоптай зорайтып көрсетіп, қадірін асыра айтып шығуында.

«Ұршық» өлеңі керемет суреткерлік қабілеттің перзенті. Неше ғасырлар бойы қазақтың кіп-кішкентай ұршығы киіндіріп, аптаған ыстық, сақылдаған сары аязда жанын сақтап келді. Ілияс оның осы ұлы қызметіне тамсанып, нартайлаққа, жез бұйдалы желмаяға теңеп, табынып, тарихи орасан қызметін қазақ тұрмысындағы қастерлі, кие тұтқан хайуандарға теңейді. Жанына жақын балайды. Кішкентай ұршық Ілиястың бейнелеу құралының пластикалық оралымдылығының нәтижесінде күллі бір фабриканың қызметін еркін атқарып тұр. Нәзік әуенді, өзіндік үндік реңкі мол, ырғақты жыр. Бұлықсыған күшке де кенен. Лириканың бар саласында қалам тербеген Ілияс ұлтымыздың рухы, көненің көзі, халықтың өзі саналатын «домбырасының» сыртқы қарапайым болмысынан гөрі бары мен нәріне, ұлттық киеліміздің де тарихи қызметіне көкірек көзімен үңілдіреді:

Поэзияның өзіндік үні бар, нәрі бар, айрықша қуаты бар ақынның ерекшеліктерін бір тақырып төңірегінде қамтып айту мүмкін емес. Сондықтан тақырыпқа орай ғана аз-кем сөз студі орынды көрдік.

І.Жансүгіровтің басқа тақырыптарға жазған өлеңдері сияқты, әйел теңдігін жырлайтын өлеңдерінде де ассонанс пен аллитерация кең орын алады. Олар еркін, өз-өзінен ағылып, құйылып, отырады. Мысалы, «Жамырашы, жасашы, жас өркенім, жас өмірім» деген жолдардан ешбір дыбыс жасандылығын таппайсыз. Сондай-ақ тіленіп қосылған ырғақтар мәні мен сәні бірдей шыққан ұйқастарды да жиі кездестіреміз.

Қаймақы қабақ, қара қыз,

Жинақы көйлек, келте шаш [3,64].

Осындағы барлық дыбыстар, сөздер бір-бірімен төгіле ұйқасып тұр. Екі жол қатар ұйқасып егіз ұйқастан дербес өлең шумағы жасалатын еуропалық поэзиялық үлгісі де кездеседі.

І.Жансүгіров поэзиясында халық поэзиясының ықпалы күшті. Кейбір өлеңдерінің тура халық жырының сарынымен жазылғандығын айтпағанның өзінде, халық поэзиясының ықпалы мен әсері өлеңдік үлгі түрінде, образдық сөз құралдары түрінде, ақындық мақам, машық түрінде оның көптеген шығармаларынан анық көрінеді. Сондықтан оның шығармашылығын қазақтың халық әдебиеті мен тілінен нәр алып дамыған шығармашылық десек – асыра айтушылық болмас. І.Жансүгіров поэзиясының ерекше күші, әсерлілігі, оның әсем әуезділігі осы халық қазынасын шығармашылықпен мол пайдалана білуінде.

Мемлекеттің солақай саясатымен тұрмыстың тәлкегіне түскен әйелдер жүріс-тұрысында, сөз саптауында да тіптен киіну жағына келгенде де еркек атаулысымен «тең дәрежеліміз» деп дәледеуге тырысты. Әйелді қара жұмысқа салу, айдауға жіберу секілді шаралар дүниеге жарығын, жылуын сепкен әйел нәзіктігін шеттен тыс қалдырып, тұрпайы бейнеге енгізді, әйелдің әйел екенін ұмыттырған аласапыран заман көркем әдебиетке де өз көлеңкесін түсірді: шығармаларда еркек мінездес, еркек пішіндес, еркек шора киінген «мықты әйел» образы паш етілді. Жазушылар қара күші жағынан еркекпен теңесуге тырысқан олардың «жарқын бейнесін» сомдап, жан дүниесінің терең иірімдерін жабық қалпында қалдырды. Ерте замандардан бері қазақ туындыларының идеалы болған әйелдің ізгілік әлемі қағажу көрді.

Әйел тағдыры туралы жырдың желісі күні бүгінге дейін үзілген жоқ. Қайта кезең, уақыт талабына қарай жаңаланып, жалдана түседі. Бұл заңды да. Өйткені жаңа заманның бақыт шұғыласына бөленген әйелдің өскелең өмір талабына орай жаны да, жайы да жаңарып, биіктей түспей ме. Ал оның күн санап толыға, тұлғалана түскен бейнесін жан-жақты көрсету – көркем сөз зергерлерінің парызы.

Ақын-жазушылар енді әйел болмысының күрделілігіне үлкен мән беріп, оны жаңа қырынан көрсетуге тырысты. Қаламгерлердің алдына қойған ендігі мақсаты - өз шығармалары арқылы - әйел әлемі қандай жаңа қырларымен көзге түседі деген сауалдарға жауап іздеу болды. Бұл мәселелер әр жазушының туындысында әр алуан деңгейде көрсетілген. Себебі қазіргі танда әдебиет ағымындағы рухани ізденістердің тереңдегені соншалықты, әйелдің жүрек қылын тербеткен нәзік әлемін, сырларын әркім өз дәрежесінде түсініп, өзінше пайым жасап жүр.

Жаңа заман талабына сай, мазмұн мен тақырып, кейіпкер бейнесін жаңаша сомдауда қазақ әдебиетінде өткен ғасырдың соңында көптеген жазушылар реализмнің дәстүрлі әдісіне қанағаттанбай, өз қолтаңбасын айқындайтын, ерекше көркемдік әдісті танытатын өзіндік тәсілді қолдануға ұмтылды. Осыған байланысты көркем әдебиет шығармашылығында көркемдік әдісті түрлендіру, жаңарту, зерттеу ағысы жаңадан бастады. Әсіресе адам болмысының күрделілігі мен әралуандығына ерекше назар аударылды.

Ер мен әйел арасындағы шиеленіскен қақтығыстар, өмір шындығы - қазіргі заман әдебиетінде көркем ой дамуындағы ең көкейкесті мәселелердің біріне ұласты. Бұл мәселе - ұлттардың тіршілігіне, санасына, саяси өміріне тікелей ықпал етіп, рухани мүдденің шешуші түйіні ретінде бағалануда. Әйелдің жаңаша бейнесін сомдаған жазушылар қатары өсе бастады. Замана ағысымен бірге түрленіп, жаңарып отырған әйел бейнесі әркез көркем шығармалардағы өз орнын сақтап келді. Ұзақ уақыт бойы әйелдің сыртқы сұлулығына тамсана, таңдай қағып, оның ішкі жан дүниесі көбіне сырт қалды.

«Қазақ әдебиетіндегі әйелдер тақырыбына арналған шығармалар биігіне шыққан қаламгер ретінде көп жазса да, өнімді еңбек сіңіргендігіне Ілияс Жансүгіровтің жоғарыдағы шығармалары дәлел. Ақын олардың әрқайсысын әр қырынан, тың образдар арқылы жаңарта, жаңғырта жаза білді» [3,64].

Халқымыздың басынан өткен кенестендіру тұсындағы бірқатар сынаржақты көзқарас жойылып, жаңару, жетілу кезеңі басталды. Қазіргі таңда әдебиеттану ғылымы қарыштап өсе түсіп, әдебиетіміздің алуан кезеңдегі туындылары, ондағы әйелдер бейнесі жайлы зерттеулер, жекелеген монографиялар, ғылыми еңбектер жазылуда. Әдебиет тарихын жаңа жүйе бойынша зерттеу жолға қойылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тапанова С. Қазақ басылымдарындағы әйелдер бейнесі. Монография. – Астана, 2013. – 146 б.
2. Дүйсенов М. Ілияс Жансүгіров. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1994.- 218б.
3. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. 1том. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2004.- 321б.
4. Сыдықов Т. Ілияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен. – Алматы: «Баянжүрек» баспасы, 2019.- 321б.

UDC 378.147.2.811.112.2

USING GOOGLE CLASSROOM IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN DISTANCE LEARNING

Seisenabeava A., 3rd year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”,
Scientific supervisor: **Maukebayeva M.**, teacher-lecturer, master
Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: ulserik@mail.ru

This article discusses in detail distance learning, the formation of students' ICT competence and the benefits of the Google class online platform. The article gives a bias towards considering this topic as Google. In the article the author describes the peculiarities of this platform in teaching foreign language. The main goal of this program is to show the benefits of Google classroom. Author demonstrates the possibilities of the problem under study. And the expected result can fully familiarize with the Google class online platform.

Keywords: distance education, Google classroom, concept, platform, communication.

Мақалада қашықтықтан оқыту, оқушылардың АКТ құзыреттілігін қалыптастыру және Google class онлайн платформасының артықшылықтары егжей-тегжейлі қарастырылады. Мақалада осы тақырыпты Google ретінде қарастыруға бейімділік берілген. Мақалада автор шет тілін оқытудағы осы платформаның ерекшеліктерін сипаттайды. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты-Google classroom артықшылықтарын көрсету. Автор зерттелетін мәселенің мүмкіндіктерін көрсетеді. Ал күтілетін нәтиже онлайн-платформамен толық танысуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: қашықтықтан білім беру, Google сыныбы, тұжырымдама, платформа, коммуникация.

В статье подробно рассматривается дистанционное обучение, формирование ИКТ-компетентности учащихся и преимущества онлайн-платформы Google class. В статье дается уклон к рассмотрению данной темы как Google. В статье автор описывает особенности этой платформы в преподавании иностранного языка. Основная цель данной программы - показать преимущества Google classroom. Автор

демонстрирует возможности исследуемой проблемы. А ожидаемый результат позволяет полностью ознакомиться с онлайн-платформой.

Ключевые слова: дистанционное образование, Google класс, концепция, платформа, коммуникация.

Recently, the concept of education has undergone a number of qualitative changes. Previously, teaching was teacher-centric, while now it should be student-centric or learning-centric. Previously, the teacher's task was to explain the material, but now his role has expanded. Much of the focus is on integrating technology with innovative learning strategies that aim to empower students to achieve the desired outcomes. Technology contributes to increased student engagement, which is critical to achieving the desired learning goals. Educational technology is often incorporated into classroom settings to allow learning to be personalized and independent to students. But in modern realities, the demand for distance learning has increased, it is in this training format that the Google Classroom is an effective tool in learning.

Released in 2014, Google Classroom instantly became very popular, mainly due to its speed, ease of use, and efficiency [1].

In order to use various applications in foreign language classes, teachers need to be able to navigate a wide range of numerous educational resources and know how to work with them. Since many of the educational platforms have recently gained considerable use, let us present some of those, in our opinion, that are the most constructively composed for working with a foreign language [2, p. 47].

Google Classroom platform additionally provides an opportunity to organize distance learning in the most accessible way, simplifying the systematization of materials and preparation for classes. When preparing for English lectures, it is possible to place lesson materials on the platform in the feed of the course itself [3, p. 12].

Today, one of the goals of education of students is building ICT competence, the ability to use information and communication technologies to live and work in an information society. In this regard, a competent and informed approach to the selection and use of ICT tools is needed.

The main condition for the implementation of the main educational program is availability of information educational environment in the educational organization.

In a pandemic, the topic of organizing distance learning was more relevant for teachers than ever, since many schools in the country were forced to switch to this format of education. It is also worth noting that distance learning can be used not only in the absence of a student in the classroom, but also as a tool for implementing the principle of individualization.

Distance learning is an interactive interaction between and between teachers and students and an interactive source information resource (for example, a Web site), reflecting all components inherent in the educational process (goals, content, methods, organizational forms, training tools) [4].

For the organization of distance learning today there is many platforms. Not everyone is free, which is not always convenient for educational organizations. One of the free distance learning platforms for the organization an effective learning process is the Google Classroom.

This web service was developed by Google for general education institutions, the purpose of which is to create, simplify, distribute and evaluate tasks in a paperless way.

The educational platform has a lot of possibilities.

Firstly, it is possible to create your own class/course, which allows you to develop a training system for each class separately.

Secondly, organize the registration of students on the course, which will allow you to trace whether all students participate in the educational process [5].

Thirdly, it allows you to share the necessary educational material with students. These can be text lectures (in any convenient materials), video lectures, additional video footage.

Fourth, allows you to place tasks for students. Jobs can be created different types (pictures requiring the quality of the answer, detailed answers, reply to questions). All questions and theoretical materials can be divided separately by topic. One of the important advantages of the

interactive Classroom service is the ability to implement differentiated learning. Google Classroom technology allows you to set tasks for a group of students or build individual routes for individual students. Thus, it is possible to help each student achieve positive results in accordance with his abilities, and active and motivated students - not to lose interest in knowledge.

Fifth, it is possible to evaluate students' assignments and monitor their progress. Teachers can track each student's progress, and after grading can return work with comments or additional tasks attached to it.

Sixth, the teacher can organize communication between students. Communication can be organized in the form of comments on completed works and theoretical materials or a separately created chat, where students can ask all their questions.

This web service combines a Google disk for creating and storing data, Google documents, sheets and slides for writing, Gmail for communication and Google calendar for scheduling and determining the timing of tasks.

During distance learning, many teachers are very often found with the fact that not every student has a computer at home. Not every educational organization can fix this situation.

The educational platform Google Classroom also has a mobile version, which is supported by the iOS and Android operating systems, therefore, students can learn from their smartphones. Using phones allows users to take photos and attach them to tasks, share files from other applications, and access information offline [6].

The Google Classroom service allows you to easily and conveniently organize distance learning, as well as simplifies the systematization of materials and preparation for the lesson. When organizing distance learning, this service can be used to prepare for the lesson. These are compiling notes (depending on the lesson types), placing the training materials on the lesson topics in the course feed (audio files, videos, links to sites). You can conduct the lessons themselves, while using various forms of work of students. Another way is to check homework assigned and performed in a Google classroom. As a completed task, you can also attach a test or survey created in the Google Form or other special web services. Knowledge updating can be carried out using the video or image built into the tape. You can use additional resources, such as Learning Apps and Quizlet, to build your knowledge into the course feed. You can also control the degree of assimilation of the topic using Google forms that allow you to automatically score.

This activity of participants in the educational process contributes to the formation of the following meta-subject results among students:

- ability to correlate their actions with the planned results, control their activities in the process of achieving the result, determine the methods of actions within the framework of the proposed conditions and requirements, adjust their actions in accordance with the changing situation;
- ability to assess the correctness of the educational task, its own possibilities for solving it;
- knowledge of the basics of self-control, self-assessment, decision-making and informed choice in educational and cognitive activities;
- ability to define concepts, create generalizations, establish analogies, classify, independently select bases and criteria for classification, establish causal relationships, build logical reasoning, inference (inductive, deductive and by analogy) and draw conclusions.

But as experience shows, there are no advanced systems for distance learning exists. So the Google Classroom service has its drawbacks. Consider some of them.

Firstly, the Google Classroom does not provide a webinar room, but this problem is solved quite simply. The teacher can use the capabilities of YouTube or Google Hangouts, which allow an online meeting with students.

Secondly, there is no electronic log (student report card) in the open version of the Google Classroom service. This option is available for corporate Google Classroom users.

Thirdly, for authors with personal accounts, there are restrictions: the number of participants in the course is no more than 250 and only 100 people can join the course on one day. But for school teachers, this is not a problem, since one class in a comprehensive school is no more than 30 people.

But despite all the shortcomings, the service has a lot of advantages. Setting up the course to be created is simple and it is possible to test the knowledge of students. Free availability and lack of advertising, which is important. In addition, up to 20 teachers can be invited to the training course or class. All course materials are stored on Google Disk, including tasks completed by students. There is a possibility of communication both between the teacher and students, and in middle of students. Students can view tasks, leave their comments and ask questions to the teacher. It should be noted that Google Classroom has integration with Google Disk, Documents, Calendar, Forms and Gmail.

The results of the survey of children and parents indicate that training in Google Classroom increases the efficiency of educational activities, it becomes possible to use modern resources, increases the information competence of all participants in the educational process, increases the creative activity of teachers of educational institutions and students in the field of ICT, reduces the negative impact of canceling classes for various objective reasons and learning remotely.

Thus, the Google Classroom service is a good help for the teacher as a whole. The process of interaction between the teacher and students using this service is much faster, easier and more efficient, and the learning process becomes more interesting, dynamic and productive for students, especially if the teacher tries to use as many opportunities as possible, which are provided by various websites and applications integrated with Google class.

But it is worth noting that the use of distance technologies in education is advisable to use during a pandemic. It cannot replace the live communication of the student with the teacher, since there is no communication between them.

REFERENCES:

1. Сервисы для создания интерактивного учебного контента [Электронный ресурс] // Refdb.ru . – URL: <http://e-asveta.edu.by/index.php/distancionni-vseobuch/obuchenie-online/servisy-dlya-sozdaniya-interaktivnykh-uprazhneniy/217> (дата обращения: 12.02.2021).
2. Дубровкина И.Ю. Использование Интернет-ресурсов и цифровых инструментов в дистанционном обучении английскому языку // Вестник шадринского государственного педагогического университета. № 3 (47) 2020. С. 45-49.
3. Методические рекомендации по организации дистанционного обучения в сервисе Google Classroom. Москва, 2020. – 33 с.
4. EduNeo. Dhttps://www.eduneo.ru/
5. <https://urok.1sept.ru/articles/692923>
6. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46223270>

UDC 378.147.2.811.112.2

ORGANIZATION OF WORK WITH LOW-PERFORMING STUDENTS

Sepbosynova L.M., 4th year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”

Scientific supervisor: **Yeleussizova Sh.S.**, teacher-lecturer, master

Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: lauerentiya@mail.ru

The article explores and makes reasoned conclusions about how to work with low-performing students and what difficulties they have to face in the learning process. And how to organize the main purpose of the organization of theoretical and practical classes, which is the training of an educated, qualified specialist. The article discusses the methods of maintaining and quality of Kazakh education.

Keywords: *quality education, competitiveness, low-performing students, low mental activity, involvement, psychological training, improving the quality of knowledge, information technology.*

Мақалада үлгерімі төмен студенттермен қалай жұмыс істеу керектігі және оқу процесінде қандай қиындықтарға тап болу керектігі туралы дәлелді тұжырымдар зерттеледі және жасалады. Білімді, білікті маман даярлаудан тұратын теориялық және практикалық сабақтарды ұйымдастырудың негізгі мақсатына жетуді қалай ұйымдастыруға болады. Мақалада қазақстандық білім беруді қолдау әдістері мен сапасы қарастырылады.

Тірек сөздер: білім сапасы, бәсекеге қабілеттілік, үлгерімі төмен студенттер, ақыл-ой белсенділігінің төмендігі, белсенділік, психологиялық дайындық, білім сапасын арттыру, ақпараттық технологиялар.

В статье исследуется и делаются аргументированные выводы о том, как работать со слабоуспевающими студентами и с какими трудностями им приходится сталкиваться в процессе обучения. И как организовать достижение главной цели организации теоретических и практических занятий, которая заключается в подготовке образованного, квалифицированного специалиста. В статье рассматриваются методы поддержания и качества казахстанского образования.

Ключевые слова: качество образования, конкурентоспособность, низко успевающие студенты, низкая умственная активность, вовлеченность, психологическая подготовка, повышение качества знаний, информационные технологии.

At present, in a new era, the whole world is entering into integration relations. Our head of state in his address to the people of Kazakhstan, the head of State noted that "civil peace and interethnic harmony –our main value. Peace and harmony in our multinational country, culture and culture the harmony of religions is recognized as a world benchmark." World experience as shown, the socio-economic development of each state includes the education system of that country and depending on the degree of education of its citizens. Kazakhstan is competitive in the world education is the main tool for inclusion in the list of countries. For this purpose, it is necessary to ensure the competitiveness of the domestic education system in the international educational space and the labor market it is necessary to achieve the degree of quality of Education.

The XXI century is the century of culture, education and science [1].

The competitiveness of the nation is determined primarily by the level of Education,

In his address to the people of Kazakhstan, the head of state said: in order to become a competitively developed state, we must become a highly literate country.

We should consider the priority of high –quality education and conscious education of the younger generation-the future of the country-as a great concern for the future of the nation. After all, the main driving force for the development of a civilized society is education. The goal of the modern education system is to train a competitive specialist. Quality education is one of the main values of society at all times. And in an age when the social and scientific and technological progress of today's society is rapidly developing, the share of intellectual labor of a person is growing, the requirements for the level of education and the development and professional orientation of the creative individuality of each individual are increasing. One of the most difficult problems facing modern society - pay special attention to the issues of formation and development of competitive value qualities in each young generation. The **lesson** is the creative work of each teacher. The higher the professional knowledge of the teacher, the more competent the student he taught and raised [2].

At the present stage, the efforts made in the field of education in connection with the pursuit of world knowledge, there is a need to develop students ' independence, curiosity, activity, and learn to use their knowledge and skills in New conditions of life. In order to train a competitive person, we need to prepare that person for self-search, for the development of creative abilities. To do this, we must teach them to set goals for themselves, to determine the actions that will achieve them.

Thinking is easy, and realizing thoughts is the most difficult thing in life. (I. V. Goethe)

The main goal of organizing theoretical and practical classes is to train an educated, qualified specialist. One of the main issues in the field of education and training is the provision

of students with accumulated social experience. The result of this trend is business. Business is measured by the experience and knowledge [3].

that a person has accumulated in life, and therefore serves as the basis for creative work and business. **Low-performing students** are students who do not give in to everyday pedagogical influences, constantly devote additional time to themselves, require the Will, strength, and hard pedagogical work of the teacher.

Role models include students who are not subject to the influence of Education.

Each of us can give an example from our personal life, from pedagogical experience or history, according to which the world-famous chemist Liebig dropped out of school due to failure at the age of 14, and at the age of 21 he was awarded the title of Professor.

What difficulties are encountered in the learning process: low mental activity. Lack of motivation to study. Low level of Organization of the educational process. What should I do with such students? Of course, we need to organize and invite additional classes. To work with underachievers; the teacher sets himself the following tasks:

- Determination of students ' individual abilities, taking into account their characteristics;
- Divide and consider methodological developments to different levels. Methods of working with underachievers:

1. Individual work in the lesson, for example: reading the text and pronouncing the content; vocabulary memorization ;working with teaching aids; working with additional literature; dengue training (assignment of tasks depending on the abilities of each person);

2. Individual tasks: outside the classroom, performing individual tasks, teaching aids

To prepare, work with a didactic card ,create a presentation, assign as a mentor to prepare with the best students in the same group.

3. Involving the team leader in the lesson: determining the intellectual level of the student in the team of the group

4. Involvement of students in the circle: through research work, cognitive activity, motivation to study increases, interest in the subject increases.

5. Psychological training: individual work with underachievers; individual work with parents; development of cognitive processes – awakening of abilities and interests;

6. Training name: psychological exercise, mood barometer, recall, reflect mood, relaxation, chair exercise, my mood, emotion, I transfer the fun to myself, Magic Pencil, Magic Box, rain in the jungle, keel fast, etc [4].

So, in conclusion, it is necessary to jointly address the problem of educating the underachievers as parents, psychologists, teachers. After all, the shortcomings that are present in the learning process are difficult to restore again after time. In order for our generation to have a soft character, good-natured, not to have problems with communication, not to endure the harsh criticism of life, to start the upbringing of the underachievers with one hand and one hand, we need to get down to business.

In conclusion, we can conclude: to know only when correctly identifying and eliminating the cause of failure, to improve the quality of classes, to have real help and contact with teachers of the whole family, to use various methods during training, to clearly control the learning process – to consider effective ways to achieve high performance and different intellectual levels. In order to educate each student in front of us as a citizen of Kazakhstan who is competitive, prone to self-development in life, leading to a certain value in the system of continuing education, we must arouse the interest of the student and bring him to a level that contributes not only to his own growth, but also to others.

According to the definition of I. Ya.Lerner, "the content of knowledge is the system of knowledge, business and skills transmitted to the student, creative activity, and experience of emotional communication."

The main thing is that the content of education should develop the individual in a comprehensive harmonious way. Touching texts, illustrations, questions and tasks also affect the child's feelings. The student expresses his attitude to the material or text he is reading, that is, what

he understands in the text, what is written about it, and the general content through his words and deeds. If students have a good positive attitude to education, then their success in learning will also be good. A teacher who uses both active and effective teaching methods will be happy to discover new things for himself.

Information technology of training is special approaches to working with information, pedagogical technologies, Cinema, Audio, Video tools, computers, internet networks, telecommunications networks.

The variety of internet possibilities and services is endless. For example: students and even teachers themselves can complete tasks and exercises through this internet, correspond by e-mail and have the opportunity to participate in online conferences.

There will also be opportunities to listen to radio programs, watch videos, and exchange various messages. The possibilities of independent search are used with the ability to convey important information, use distant sources of information.

The basic culture of the content of education and the individual is closely related to each other. Without knowledge, there is no business, creative activity is carried out on the basis of certain knowledge and skills, as well as without motivation, feelings, will, the process of learning and learning will not go smoothly.

REFERENCES:

1. Address of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan on the strategy "Kazakhstan – 2050" new political course of the established state – 60 pages.
2. The State program for the development of the education system of the Republic of Kazakhstan until 2010 – pp. 35-40.
3. Concept of development of the education system of the Republic of Kazakhstan-page 20-22
4. State program for the development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - Astana, 2010 -50-55 page.

УДК 14.29.27

ИНДИВИДУАЛЬНО-РАЗВИВАЮЩАЯ ПРОГРАММА ДЛЯ ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИЕЙ IV ЭТАП ОБУЧЕНИЯ ПО И. В. КОРОЛЕВОЙ В УСЛОВИЯХ КППК

Серубай С.К., сурдопедагог, магистр педагогических наук, педагог-модератор
КГУ «Кабинет психолого-педагогической коррекции № 1» г. Талдыкорган

E-mail: 150894s@mail.ru

В данной статье рассматриваются вопросы обучения детей с кохлеарной имплантацией IV этап обучения по И.В. Королевой в условиях КППК. Кохлеарная имплантация, является современным методом слухопротизирования, который направлен на полноценную социальную адаптацию детей и взрослых с нарушением слуха. В статье в краткой форме описано методическое пособие для детей с кохлеарной имплантацией, его цели, задачи, актуальность, новизна, педагогическая значимость, ожидаемые результаты. В статье изложено содержание коррекционно-развивающей программы, методы, методики, приемы и средства обучения детей с кохлеарной имплантацией. Из опыта работы в КППК, а также учитывая индивидуальные и возрастные особенности детей с кохлеарной имплантацией был структурирован и собран учебно-методический материал. В статье рассматриваются методики направленные на дальнейшее расширение представлений об окружающем мире, пополнение словарного запаса, умение использовать знания, естественной, выразительной речи, совершенствование навыков общения детей с кохлеарной имплантацией.

Ключевые слова: индивидуально-развивающая программа, кохлеарная имплантация, слухоречевая реабилитация, обучение, речь, звуки.

Бұл мақалада кохлеарлы имплантациясы бар балаларды ППТК аясында оқытудың IV сатысы И. В. Королева әдістемесі бойынша сұрақтарды қарастырады. Кохлеарлық имплантация – есту қабілеті бұзылған балалар мен ересектердің толық әлеуметтік бейімделуіне бағытталған есту аппаратының заманауи әдісі. Мақалада кохлеарлық имплантациясы бар балаларға арналған әдістемелік құрал, оның мақсаты, міндеттері, өзектілігі, жаңалығы, педагогикалық маңызы, күтілетін нәтижелері қысқаша сипатталған. Мақалада түзету-дамыту бағдарламасының мазмұны, кохлеарлы имплантациясы бар балаларды оқытудың әдістері, тәсілдері, тәсілдері мен құралдары сипатталған. ППТК жұмыс тәжірибесі негізінде, сондай-ақ кохлеарлы имплантациясы бар балалардың жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-әдістемелік материал құрылымдалған және жинақталған. Мақалада кохлеарлық имплантациясы бар балалардың дүние туралы түсініктерін одан әрі кеңейтуге, сөздік қорын толықтыруға, білімді пайдалана білуге, табиғи, мәнерлі сөйлеуге, коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге бағытталған әдістер қарастырылады.

Тірек сөздер: жеке дамыту бағдарламасы, кохлеарлық имплантация, есту және сөйлеуді қалпына келтіру, оқыту, сөйлеу, дыбыстар.

This article discusses the issues of teaching children with cochlear implantation IV stage of education according to IV I.V. Koroleva under the KPPK. Cochlear implantation is a modern method of hearing aid, which is aimed at the full social adaptation of children and adults with hearing impairment. The article briefly describes the methodological manual for children with cochlear implantation, its goals, objectives, relevance, novelty, pedagogical significance, expected results. The article describes the content of the correctional and developmental program, methods, techniques, techniques and means of teaching children with cochlear implantation. Based on the experience of working in the KPPK, as well as taking into account the individual and age characteristics of children with cochlear implantation, educational and methodological material was structured and collected. The article discusses methods aimed at further expanding ideas about the world, replenishing vocabulary, the ability to use knowledge, natural, expressive speech, improving the communication skills of children with cochlear implantation.

Keywords: individual development program, cochlear implantation, hearing and speech rehabilitation, training, speech, sounds.

В настоящее время увеличивается число людей страдающих нарушением, потерей слуха. Причины возникновения нарушения слуховой функции различны: генетические и врожденные дефекты, инфекционные заболевания, ототоксичное воздействие лекарств, травма головы или уха, возрастные изменения, чрезмерно длительное воздействие шума и т.д. Как показывает опыт работы в КППК нарушение слуха, у детей старше 3-х лет встречается чаще, чем у детей до 3-х лет. Во многом это связано с тем, что родители хоть и замечают нарушение слуха у ребенка, но никуда не обращаются, думая, что ребенок скоро заговорит. Это в свою очередь приводит к тому что, это не ограничивается только нарушением слуха. Ребенок не слышит речь, звуки окружающего мира, ребенок не говорит, страдает познавательная деятельность и т.д.

Кохлеарная имплантация – это современный метод слухопротезирования, направленный на полноценную социальную адаптацию детей и взрослых с тяжелой потерей слуха. Современные слуховые аппараты отличаются тем, что они: миниатюризировались, аппараты карманного и заушного типа, этими аппаратами можно пользоваться в течение всего дня, возможность зарядки при помощи Bluetooth системы, кохлеарный имплант выполняет работу поврежденного внутреннего уха (улитки) по передаче звуковых сигналов к мозгу. Кохлеарная имплантация включает 3 этапа слухоречевой реабилитации: Предоперационное

диагностическое обследование и отбор пациентов; Хирургическую операцию; Послеоперационную слухоречевую реабилитацию пациентов с КИ [1].

В условиях работы в кабинете психолого-педагогической коррекции мы изучаем, применяем различные методики, методы, средства, формы и приемы работы с детьми с кохлеарной имплантацией.

Нами была предпринята попытка сбора, систематизации, структурирования различной информации, касающаяся развитие слухового восприятия, формирования произношения, развитие речи детей с КИ с учетом индивидуальных и возрастных особенностей детей.

Новизна данной разработки заключается в том что, содержание учебного пособия разработано на цикл обучения с учетом психофизических особенностей развития, индивидуальных возможностей детей с кохлеарной имплантацией.

Актуальность данного пособия заключается проведения непрерывных систематических занятий, в единстве деятельности учителей школы, родителей, сурдопедагога. Дальнейшее развитие речи детей с кохлеарной имплантацией, должна осуществляться при соблюдении всех видов лексической, грамматической, фонетической, интонационной сторон словесной речи.

Педагогическая значимость использования нашего систематизированного пособия, с учетом всех особенностей детей с кохлеарной имплантацией поможет специалистам, родителям достичь результатов в учебной деятельности, а также социализации детей.

Целью методической разработки является – дальнейшее развитие грамматической системы и увеличение словарного запаса детей с кохлеарной имплантацией.

Задачи:

– психолого-педагогическое сопровождение детей с кохлеарной имплантацией на всех этапах обучения;

– совершенствование представление детей с КИ об окружающем мире;

– взаимодействие с родителями и социальным окружением ребенка с КИ.

Ожидаемые результаты все материалы, упражнения для занятий были апробированы для детей с кохлеарной имплантацией посещающих наш коррекционный кабинет, у детей наблюдается положительная динамика в развитии.

Совместно со специалистами КППК, их многолетним опытом работы с детьми с ООП было решено собрать комплекс игр, заданий упражнений, методик и приемов обучения. В данном пособии представлены всем известные упражнения, картинки, а также авторские разработки.

1. Содержание коррекционно-развивающей программы

Направления развивающей работы	Методы, методики, приемы и средства развивающей работы
I. Восприятие и различение на слух вопросов и поручений (беседа)	– Понимание смысла задаваемых вопросов; – Развитие интереса к новым знаниям, умениям, навыкам; – Закрепление навыков коммуникаций и социального общения; – Умение выражать эмоций; – Умение точно и грамотно выражать свои мысли; – Умение использования словесной речи как средства коммуникации. <i>Список вопросов для слухового восприятия:</i> 1. В каком классе ты учишься? 2. Как называется страна, в которой ты живешь? 3. Как называется город, в котором ты живешь? 4. Какое сейчас время года? 5. Какие времена года ты знаешь?
II. Различение слов по числу слогов при парном сравнении и узнавания при закрытом выборе	– Формирование слухоречевого восприятия слов у детей, владеющих связной речью; – Различение слов и слогов при закрытом выборе;

	– Различение предложений при закрытом выборе. – Речевой материал для тренировки – слухоречевого восприятия слов у детей, владеющих связной речью. <i>Список слов для восприятия:</i> «стук-раковина», «кот-работа», «торт тарелка», «нос-заниматься», «стол батарейка», «жить-палата», «есть-туалет», «дом-обедать», «там-лекарство», «стой подними», «мы-поехали», «кто-положи» [2].
III. Формирование повествовательной, восклицательной и вопросительной интонаций	– Обогащение словарного запаса; – Формирование понимания; выразительных средств языка; – Формирование плавного, спокойного, интонированного произношения; – Развитие слухового восприятия, умения вести диалог; – Умение анализировать диалоги по сказкам; – Формирование выразительной речи. <i>Упражнения для развития мимики:</i> «Кривляемся», «Кислый лимон», «Испуг».
IV. Восприятие на слух слитной речи (работа по текстам)	– Формирование всех видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо); – Формирование восприятия на слух или предложений, текстов; – Формирование культуры устной и письменной речи; – Формирование умения использовать полученную информацию для социального взаимодействия; – Формирование у обучающихся способности к словесному самовыражению; – Формирование улучшения качества речи; – Формирование пространственных представлений; – Формирование зрительного анализа, синтеза. <i>Рассказы для слухового восприятия:</i> «Весело зимой», «Кот на зимней прогулке», «В зимнем парке» «Как дети спасли жука» [3].
V. Письмо	– Выполнять упражнения для письма. – Писать диктанты; – Излагать мысли в письменной форме, логично, последовательно; – Формирование техники письма: четкость, скорость, аккуратность. <i>Упражнения для письменной речи «Кроссворды», «Длиннее – короче», «Составьте предложение», «Пропащие слова».</i>
VI. Развитие связной речи	– Формирование умения составлять описательный рассказ по сюжетной картине; – Формирование умения составлять рассказ о себе, семье, школе, друзьях; – Умение составлять рассказы, пересказы; – Умение отвечать на вопросы, по тексту, на один и тот же вопрос отвечать по-разному; – Совершенствовать навыки фонематического анализа; – Расширение словарного запаса; – Понимание значения слов; – Совершенствование грамматического строя речи; – Развитие диалогической и монологической форм речи. – Пополнение активного словаря. <i>Составление рассказа по сюжетным картинкам темы:</i> «Зима», «Весна», «Лето», «Осень», «Школа», «Друзья», «Каникулы» и др.

VII. Лексико-грамматическая структура речи	– Расширение и обогащение лексико-грамматической структуры речи; – Умение самостоятельно использовать предлоги; – Формирование фонематического восприятия; – Закрепление навыков чёткого произношения; – Формирование правильной ритмико-интонационной и мелодической окраски речи. <i>Комплекс упражнений:</i> Покажи где? Найди, прилагательные, глаголы, предлоги, грамматический строй, «Назови ласково».
VIII. Логоритмические упражнения	– Развитие слухового и зрительного восприятия; – Развитие фонематического слуха; – Развитие мелкой, общей моторики; – Развитие чувства ритма, темпа, интонационной структуры речи; – Формирование правильного звукопроизношения; – Выработка ритма дыхания; – Выработка четких движений во взаимосвязи с речью. <i>Логоритмические упражнения:</i> Варя одевает Мишку: Вот рубашка, вот штанишки... У моей сестрички Длинные косички...[4]

Таким образом, данное пособие способствует дальнейшему расширению знаний детей, взаимодействие с окружающими людьми, активное использование раннее приобретенных речевых средств общения. Развитие потребности применять приобретенные умения, совершенствовать навыки коммуникации, формирование внятной, выразительной, естественной, эмоциональной речи. Развитие у детей с кохлеарной имплантацией умения воспринимать на слух незнакомых текстов, пересказ, рассказ о событиях в тексте. Творческой самореализации ребенка, самостоятельность. Научить ребенка строить диалог, монолог, отстаивать и аргументировать собственное мнение. Работа по данному пособию показала положительную динамику в развитии детей с КИ. Результаты ограничиваются не только учебной деятельностью, мы принимаем активное участие в работе КППК, олимпиадах, творческих конкурсах.

По завершению цикла пишется заключение, в котором указываются результаты деятельности, динамика слухоречевого развития ребенка. О результатах развития ребенка также сообщается родителям. Также уточняем, у родителей возникали ли трудности в школе, какие предметы ребенку трудно усвоить, какие ошибки допускает при письме. С учетом всех особенностей составляется новая индивидуально-развивающая программа на следующий цикл обучения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Королева И.В. Кохлеарная имплантация глухих детей и взрослых/, 2012 г.
2. Королева И.В. Кохлеарная имплантация глухих детей и взрослых/, 2012 г - 650 с.
3. Куцина Е., Созонова Н. / Связная речь: логопедическое мышление методическое пособие с иллюстрациями по развитию речи 4-7 лет, 2020 г -1, 9, 26, 11, 35 с.
4. Е. Бортникова/ Рабочая тетрадь читаем по слогам, 2010 г 4, 5 с.

ӘОЖ 519

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП 9 ЖӘНЕ 11-СЫНЫПТАРДА ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚУ МҮМКІНДІГІ ҚАРАСТЫРЫЛАДЫ

Смагулов Е.Ж., профессор, п.ғ.д.,

Кабдрахым С., магистр 2-курс

«І.Жансүгірова атындағы Жетісу университеті», Талдықорған қаласы

E-mail: 26saya@mail.ru

Осы жұмыста ақпараттық-білім беру ортасын қолдана отырып, орта мектептерде информатиканы оқу мүмкіндігі қарастырылады. Жұмысты орындау барысында қойылған мақсаттарға қол жеткізілді: ақпараттық-білім беру ортасының көмегімен оқыту мүмкіндігі анықталды және қазіргі заманғы электронды-білім беру алаңы базасында жалпы орта білім беретін оқу орындарында информатиканы оқыту үшін ақпараттық-білім беру ортасы әзірленді.

Осыған орай, информатиканың дамуына, олардың әлемнің қазіргі бейнесін білуіне ықпал ете отырып, информатиканы зерттеу ғылыми дүниетанымды қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар жаратылыстану циклінің басқа пәндерін игеруге негіз қалайды. Информатиканы терең зерттеу қазіргі білімді тұлғаның қалыптасуында ерекше рөл атқарады. Информатиканы оқытудың әдістері мен құралдары келтірілген.

Тірек сөздер: Информатика, математика, ақпараттық технология, ғылым, интернет, әдіс-тәсіл, бағдарлама, жаңартылған білім беру.

Зерттеудің өзектілігі. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жұмысына ерекше назар аудару қажет, өйткені бұл адам қызметінің түрлі салаларындағы міндеттерді шешу үшін білім мен дағдыларды пайдаланудың қажетті дағдысы.

"Информатика" пәнін оқу кезінде ақпараттық сауаттылық деңгейін арттыруға назар аудару ұсынылады, оның құрамына: ақпаратты іздеу, алу, ұсыну тәсілдері мен тәсілдерін меңгеру кіреді. Сондай-ақ АКТ-біліктілігінің негіздерін (ақпараттық есептерді шешу үшін компьютерлер мен басқа да АКТ құралдарын қолдану) білуге және түсінуге және алгоритмдік және логикалық ойлау қабілетіне (алгоритмге сәйкес әрекет ете білу және алгоритмдерді құра білу) назар аудару қажет.

Оқу процесінде проблемалық оқытуды, сараланған тәсілді, оқытудың белсенді әдістерін, соның ішінде мұқият таңдалған тапсырмалар мен іс-шаралар арқылы дамыта оқытуды қолдану арқылы жеке қасиеттердің дамуына назар аудару керек [1].

Негізгі **мақсаттардың** бірі оқушылардың жобалық іс-әрекеті арқылы информатиканы оқуға деген қызығушылықты арттыру болуы керек.

"Информатика" пәнін оқытудың әдістемелік ерекшелігі визуалды бағдарламалау технологиясын және заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланумен байланысты нақты міндеттерді шешу үшін қажетті бастапқы теориялық білім базасын қалыптастыру болып табылады. Жаратылыстану-математикалық бағыттағы 11-сыныпта информатиканы оқу есептерді шешу негізінде жүйелік және алгоритмдік ойлауды дамытуға бағытталған, бұл қызметтің тікелей жалғасы практикумдардағы жұмыс болып табылады.

Оқу жылы аяқталғаннан кейінгі оқу нәтижелері екі аспектіде көрсетілген: білуі және меңгеруі тиіс. "Информатиканы" бітіргеннен кейін 9-сынып оқушылары [2]:

1) білім алушылардың қоғамдағы ақпараттық процестердің рөлін, адам қызметінің әртүрлі салаларында ақпараттық технологияларды пайдаланудың техникалық мүмкіндіктері мен перспективаларын түсінуін қалыптастыру;

2) күнделікті өмірде, оқуда және одан әрі еңбек қызметінде ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану білігін дамыту;

3) білім алушылардың жүйені талдау, шешімді, бағдарламалық қосымшаны әзірлеу, оларды дамыту және жақсарту, сондай-ақ өз өнімін бағалау үшін компьютерлер жұмысының базалық қағидаттарын білуі;

4) талдау, абстракция, модельдеу және бағдарламалау арқылы әртүрлі есептерді шеше білу дағдысын дамыту;

5) білім алушылардың логикалық, алгоритмдік, сондай-ақ жинақтауға және ұқсастандыруға, міндеттерді құрамдас бөліктерге бөлуге және жалпы заңдылықтарды бөліп көрсетуге, қойылған міндеттерді шешудің тиімді және ұтымды тәсілдерін табуға қабілеттілігін қамтитын есептеу ойлауын дамыту;

6) білім алушыларда ақпараттық мәдениетті қалыптастыру – жалпы қабылданған қағидаларды сақтау, жеке тұлғаның және бүкіл қазақстандық қоғамның мүдделерін ескеру.

Информатиканы оқыту білім алушылардың келесі ережелерді білуіне бағытталған [3]:

1) информатика курсына алынған есептеу ойлау және модельдеу дағдылары әртүрлі жағдайларды талдауда қолданылады;

2) жүйелер абстракция, Алгоритмдер және бағдарламалау арқылы модельденеді;

3) информатика курсынан алынған білімді қолдану ғылымның, техниканың, медицинаның, білім мен мәдениеттің дамуына негізгі әсер етеді;

4) бағдарламалау дағдыларын қолдану қазіргі әрекетті жақсартатын және жаңа идеялардың пайда болуына мүмкіндік беретін қосымшалар жасауға мүмкіндік береді.

"Информатика" оқу пәні бойынша оқу жүктемесінің көлемі өзгеріссіз қалады.

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша "Информатика" оқу пәнінің мазмұны 4 бөлімнен тұрады, олардың әрқайсысы кіші бөлімдерден тұрады.

Жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес "Информатика" оқу пәнінің мазмұны

№	Бөлімдер	Кіші бөлімдер
1	Компьютерлік жүйелер	1.1 компьютер құрылғылары
		1.2 бағдарламалық қамтамасыз ету
		1.3 Компьютерлік желілер
2	Ақпараттық процестер	2.1 ақпаратты ұсыну және өлшеу
		2.2 ақпараттық объектілерді құру және қайта
3	Компьютерлік ойлау	3.1 модельдеу
		3.2 Алгоритмдер
		3.3 бағдарламалау
4	Денсаулық және қауіпсіздік	4.1 Эргономика
		4.2 ақпараттық және онлайн қауіпсіздік

Бұл жұмыста ақпараттық-білім беру ортасын қолдана отырып, орта мектептерде информатиканы оқу мүмкіндігі қарастырылады. Осы жұмысты орындау барысында қойылған мақсаттарға қол жеткізілді: ақпараттық-білім беру ортасының көмегімен оқыту мүмкіндігі анықталды және қазіргі заманғы LMS Moodle электронды-білім беру алаңы базасында жалпы орта білім беретін оқу орындарында информатиканы оқыту үшін ақпараттық-білім беру ортасы әзірленді.

Қойылған міндеттер орындалды, атап айтқанда:

1. Теория мен білім беру практикасындағы проблеманың жай-күйі анықталды;

2. Орта жалпы білім беретін мектепте ақпараттық-білім беру ортасының көмегімен оқытудың ұтымды әдістері мен тәсілдері айқындалды;

3. Оқу әдістемелік және практикалық құралдар әзірленді;

4. Ұсынылған әдістеме мен оқу бағдарламалық құралдарының тиімділігі эксперименталды түрде тексерілді.

Осы жұмысты орындау барысында студенттерді информатикаға ақпараттық-білім беру ортасын қолдана отырып оқыту жүйесі жасалып, негізделді, СӨЖ құру теориясы зерттелді және информатика негіздерін оқыту әдістемесі қарастырылды; информатика мектебінде әр тақырыпқа қанша сағат бөлінетіні және олардың қалай оқылатыны

карастырылды; дәріс және практикалық кешен жасалды; сабақ жоспарлары, дәріс материалдары, компьютерде практикалық жұмыстың әдістемелік нұсқаулары және тест тапсырмалары бар ақпараттық-білім беру ортасы құрылды.

Қазіргі адам, кем дегенде, компьютерде жұмыс істеудің негізгі әдістерін білуі керек, өйткені ол уақытты сақтап, компьютерлік сауаттылықты дамытуы керек. Қазіргі уақытта әр мамандық белгілі бір дәрежеде компьютермен байланысты, сондықтан қазіргі заманғы адам компьютермен жұмыс істеу негіздерін білуі керек және оған мектеп көмектесуі керек.

1) білуге тиіс: қауіпсіздік техникасы ережесі; Қазақстан Республикасының ақпаратты қорғау саласындағы заңдары; қазіргі заманғы бағдарламалық қамтамасыз етудің даму үрдістері; Қызметтік бағдарламалар дегеніміз не; бағдарламалау тілінде файлдармен жұмыс істеу операциялары; массив ұғымы; деректер базасы ұғымы; деректер типтері; деректер базасының құрылымы; бейнефайлдардың форматтары; бейнемен жұмыс істеу кезеңдері; бейнемонтаж тәсілдері.

2) техника қауіпсіздігі ережелерін сақтау; Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ақпаратпен жұмыс істеу ережелерін сақтау; қызметтік бағдарламаларды пайдалану; бағдарламалау тілінде файлдармен жұмысты ұйымдастыру; бағдарламалау тілі құралдарымен модельдер жасау; электрондық кестелерде деректер базасын құру; бағдарламалық құралдармен бейнеақпаратты өңдеу қолынан келуі керек.

11-сыныптың пәндік нәтижелері екі аспектіде көрсетілген: білу және білу:

1) оқушылар: компьютерлік желілер мен интернет ресурстарының түрлерін; Интернет технологиясының негізгі түсініктерін; ақпаратты беру және алмасу хаттамаларының түрлерін; Қазақстан Республикасының ақпаратты қорғау саласындағы заңнамасын; web-дизайнның негізгі принциптерін; WEB-сайт моделін жүйе ретінде жобалаудың негізгі кезеңдері мен міндеттерін; HTML құжаттарын гипермәтіндік белгілеу тілінің негізгі құрылымдарын; жасанды интеллект жүйесінің түсінігін; деректер базасының негізгі түсініктерін; ақпаратты пайдаланудың этикалық және құқықтық нормаларын; жобаны қорғау және бағалау

2) Оқушылар істей алуы тиіс: қауіпсіздік техникасын сақтау; Интернеттің негізгі клиенттерін іске қосу: браузер, электрондық пошта; беттің/сайттың электрондық мекенжайын қою және қаралған беттер бойынша өтуді жүзеге асыру; FTP-клиентті пайдалану және FTP арқылы файлдарды іздеуді жүзеге асыру; локальдық желіні баптау; сайттың кемінде 3-5 тиісті элементтерін жасау деңгейінде HTML тілінде бағдарламалау; web-парақтың артында және web-бетте фонды өзгерту; web-бетте мәтінді орналастыру және пішімдеу; Web-беттер үшін; әр түрлі сұрақтарға жауап іздеу үшін өз бетінше зерттеу және шығармашылық қызметін жоспарлау; шағын топтарда және ынтымақтастықта жұмыс істеу; рефлексия жүргізу, жобаны қорғау.

Бұл жұмысты орындау барысында алдымызға қойылған міндеттерді толық орындай отырып, көздеген мақсатымыз жүзеге асырылды. Әзірленген сайт өз қолданушыларын табады деген ойдамыз. Болашақта кәсіби бағдар беру жұмысы кеңейіп жатқан жағдайда, сайтты қосымша ақпаратпен толықтыруға болады. Сонымен қатар, сайтқа кірушілердің санын анықтау, сұрақ-жауапты қамтамасыз ететін форумды ұйымдастыру жоспарланады.

Жаңартылған мазмұн бойынша негізгі орта білім беру деңгейінің 9 және 11 - сыныптарына арналған "Информатика" оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасының негізінде "Информатика" оқу пәнін оқытудың мақсаты білім алушыларды оларды тиімді пайдалану үшін қазіргі заманғы ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу базалық білімдерімен, дағдыларымен және дағдыларымен қамтамасыз ету болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймұлданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». Стр.11-15. Талдықорган, 2018

2. Ilyasov, D. F. Educational Technopark: New Opportunities for Improving the Quality of Education / D. F. Ilyasov, V. N. Kespikov, M. I. Solodkova, E. A. Kouzova, T. A. Danelchenko, A. V. Koptelov, G. V. Yakovleva // Modern problems of science and education. - 2018. - № 5 .; URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=25289> (access date: 10/14/2018).

3. Smagulov E.Zh., Smagulov B.E., Zheksenbay A.T. On the role of tasks in the formation and development of students' mathematical thinking. Proceedings of the international scientific - practical conference "PROBLEMS OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE INFORMATION SOCIETY", dedicated to the 85th anniversary of the doctor of pedagogical sciences, professor Burkit Baymukhanov, April 8, 2016. S.247-250. Almaty, 2016

ӘОЖ 821

«ЖЫРАУ», «ЖЫРШЫ» ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ АЭД-РАПСОД АТАУЛАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҒЫ, ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ

Султанғазина А.Д., магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: sultangazina.alua@mail.ru

Осы мақалада қазақ әдебиетіндегі «жыр», «жырау», «жыршы» атауларына түсінік беріліп, олардың халық тұрмысындағы рөлі, әдебиеттің дамуындағы орны көрсетіліп, еуропадағы аэд-рапсод атауларымен әдеби байланысы, атқаратын қызметінің ұқсастығы сөз етіледі.

Тірек сөздер: жыр, жыршы, жырау, жыраулық поэзия, аэд, рапсод

В данной статье будут даны разъяснения по названиям «жыр», «жырау», «жыршы» в казахской литературе, отражены их роль в жизни народа, место в развитии литературы, литературная связь с названиями аэд-рапсод в Европе, схожесть функций в литературе.

Ключевые слова: жыр, жыршы, жырау, поэзия жырау, аэд, рапсод

This article will explain the names "zhyr", "zhyrau", "zhyrshy" in Kazakh literature, reflect their role in the life of the people, their place in the development of literature, literary connection with the names of aed-rhapsodes in Europe, similarity of functions in literature.

Keywords: zhyr, zhyrshy, zhyrau, zhyrau poetry, aed, rhapsody

«Жыр», «жыршы», «жырау» ұғымдары әдебиетімізде ертеден-ақ қалыптасқан. Бұл санатқа өз жанынан өлең шығаруға мүмкіндігі бар әр алуан ақындар жатқызылған. «Жыр», «жырау», «жыршы» сөздері бір түбірден шыққан. Ең алдымен «жыр» сөзіне анықтама берсек. Көне түркі тілінде «жыр» - «иыр» сөзінен шыққан. «Қазақ әдебиетінің энциклопедиясында» кең мағынасында «жыр» сөзі – поэзиялық шығармалардың жалпы атауы болса, тар мағынасында қазақ халық поэзиясындағы 7-8 буынды өлең өлшемі, поэзиялық шығарманың бір жанры ретінде көрсетілген. Ал, «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» еңбегінде Ш.Уәлиханов былай дейді: «Жыр дегеніміз рапсодия. Ал жырламақ деген етістік тақпақтап айту дегенді білдіреді. Барлық далалық жырлар қобыздың сүйемелдеуімен тақпақтап айтылады. Негізінен, жырлардың мазмұны бұрында өткен белгілі халық батырларының өмірі мен қаһармандық іс-әрекеттері болып келеді. Бұл тұста бір назар аударатын жай, шығармадағы батырдың өмірі мен ерліктеріне байланысты оқиға қара сөзбен әңгімеленіп келеді де, ал өлең-жыр жолдары шығарма кейіпкерлері немесе негізгі қаһарман сөйлегенде ғана басталады».

«Қазақтардың бүкіл өлеңдерінің түп негізі ретінде қазақтар өздері «өлең» және «жыр» деп айтатын екі түрлі өлең түрін қабылдауға болады. Жыр – өлшем жағынан минусин татарларының батырлық жырларына ұқсас, өлеңге қарағанда ол екі буыннан төрт буынға дейін мүлде еркін араласып келіп отыратын үш бунақтан (көбінесе екі бунақтан) құралады. Ұйқас соңына келуі қажет, бірақ қалай ұйқастыру ақынның еркінде» [1,10] деп зерттеуші В.В.Радлов «жыр» ұғымына түсінік берген.

Қазақ сөз өнерінің өкілдері бұрында өздерінің орындайтын шығармаларының сыр-сипатына қарай жырау, жыршы, ақын, өлеңші болып бөлінген. XIX ғасырдағы сал-серілерді де осы қатарға қосуға болады. Бұлардың өзіндік ерекшеліктері бар. Оған әдебиетші ғалымдар әртүрлі анықтама берген. Әдебиетімізде жырау бейнесін мына жолдардан айқын аңғаруға болады.

Ноғайлының ауыр йұрт
Абдырады, ойланды.
Ойланып кеңес тапмады.
«Аузында отыз тісі босаған,
Сып аяқты, сып бөрікті
Сыпыра сынды сып жырау
Жағын жібекменен тарттырып,
Салтанатқа үлде менен бүлдені арттырып,
Алып келші бері!» - деп еді,
Сып аяқты, сып бөрікті
Сыпыра сынды сып жырау
Алып бір жетіп келгіш-ден,
Еңкейіп үйге кіргіш-ден,
Қол қусырып тұрғыш-дан,
Тұрды-дағы толғайды,
Толғайды да сарнайды.
Сарнайды да жырлайды,
Жырласа сансыз ноғай қорлайды.
Өкіліне түскен йақсылар,
Бұ не болды деп
Шыдай алмай жылайды,
Өкіліне түспес жамандар
Қартайғанда қазымыр
Нені айтып былшылдайды деп,
Жүре бара жатып тыңдайды.
«Мен қартыңмын, қартыңмын,
Не көрмеген қартыңмын:
Бастық та, Бастық, Бастық хан
Оны көрген қарыңмын,
Ондан соңғы Кедей хан
Оны көрген қарыңмын,
Ондан соңғы Ала хан
Оны көрген қарыңмын,
Ондан соңғы Қара хан
Оны көрген қарыңмын,
Ондан соңғы құлағы шұнақ Назар хан
Оны көрген қарыңмын,
Он екі тұтам оқ атқан
Ондан соңғы ер Шыңғыс
Оны көрген қарыңмын.

Мұнарасы қырық құлаш
Өзден сұлтан Жәнібек
Оны көрген қарыңмын...» [2,130]

Бұл өлеңнен байқайтынымыз жырау – өз руының ақылшысы, көсемі болған. Көпті көрген жырауды елі сыйлайды, айтқанын тыңдайды. Сөзі құдіретті жырау кейде ақылшы болып, кейде әмірші болып сөзін жүргізіп отырған. Көшпелі халықтың сөз өнерін ерекше бағалайтынын осыдан аңғара аламыз.

«Жырау – ақпа-төкпе, суырыпсалма өлең сөзді қару еткен өнер адамы, халықтың қамын ойлайтын парасаты мол ел ағасы, қысылғанда жол табар ақылшысы, уақыт, мезгіл сырын, замана бағыт-бағдарын ақыл таразысына салып, сынай, салмақтай білетін, болжағаны болып, айтқаны келетін тапқыр да көрегендіктің дана образы, қисық қылышпен емес, сөзбен сілейтін, бұйрық берер әміршісі, бетің-жүзің демей тура айтар әділ биі, жөні болғанда жыр мен қаруды бірдей жұмсап жауға аттанар жауынгер қолбасы. Жырау ел тағдырын шешер ірі оқиғалар, аса мәнді көкейкесті мәселелер тұсында толғанған» [8] деп жыраудың шығармашылық, әлеуметтік тұлғасына Қ.Сыдиықов баға берген.

Өткір тілінің, ақылының, ақындық қуатының арқасында жыраулар өз заманында ру көсемі дәрежесіне дейін көтерілген. Сонымен қатар ел басына күн туған шақта өз руының қолбасы батыры да бола білген. Сондай жыраулықпен қатар қолбасы батыр бола білген жыраулар – Шалкиіз, Қазтуған, Жиёмбет, Доспамбет.

Өзінің батырлығы жайында Қазтуған:

Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған! – [3,18] - дейді.

Ал Доспамбет батыр:

Кірмембес ауыр қолға бас болып,
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын [3,24] - дейді.

Жиёмбет жырау Есім ханға:

Менің ер екенімді көргенсің,
Қайратымды білгенсің [3,40] – десе,

Шалкиіз Би Темірге қарата:

Тор бала құсты қолға алып,
Торы төбел ат мініп,
Сенің көп жортқанмын соңыңнан [3,31] - деген.

Жыраулардың туындылары адамның көңілін дәл басатын әсерлілігімен, мірдің оғындай өткірлігімен, аз ғана сөзге көп мағына сыйдыра алатындағымен, көркемдігімен, қуатты серпінділігімен ерекшеленіп тұрады.

Қырым татарлары «жырау» сөзін тек ақын деген ұғымда қолданбаған. Олар балгер, сәуегей мағынасында да қолданған. Бұдан байқайтынымыз жыраулар абыздың кейбір функцияларын, яғни, сәуегейшілік, батагөйшілікті де атқарған [4,120].

«Жыраудың жыраулығының ең басты белгісі – ақындық, яғни өз жанынан өлең шығарғыштық қабілетінің болуы. Жырау деген атаудың өзінің «жыр» сөзінен шыққандығы күмән туғызбайды. Жырау – өз тайпасының рухани тірегі, ақылгөй ақсақалы. Сондықтан да ол албаты сөйлемейді. Ол тынышсыз көшпенділер арасында күнделікті болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының, қара қазанның жайы да жырау назарынан тысқары жатады» - дейді М.Мағауин [2,155].

Махмұд Қашқари жырау сөзін (йырағу) өлең шығарушы, музыкант деп түсіндіреді [5,43].

Жыраулардың қоғамдағы рөлі жөнінде академик Әлкей Марғұлан былай дейді: «Патриарх, ақын, әрі халық мүддесін білдіруші жырау топ алдына өте сирек, аса қажет жағдайларда ғана шығады. Халық қадір тұтқан ақсақал жыраудан жұрт толқыған, халық

дағдарған, бүліншілік шыққан немесе ел шетіне жау келген кездерде ғана кеңес сұрайтын болған. Мұндай реттерде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға дем беріп, істің немен тынатыны жайлы болжалдар айтып отырған» [6,73].

Сонымен жыраулар – қазақ халқының рухани көсемі, қоғам қайраткері болған. Жыраулық дәстүрді зерттеуші ғалымдар жырға мынадай анықтама береді: «Жыр дегеніміз кең мағынада поэзия шығарушының жалпылама атауы».

Жырауға жоғарыда анықтама беріліп өтті. Енді жыршы дегеніміз кім? Жыршы – сол жырды айтушы, таратушы. Жыршылар жырды музыкалық аспап, яғни домбыра, не қобыздың сүйемелдеуімен мақамына келтіре отырып орындайды. Жыршылар жыраулармен қатар өмір сүрген. Қазақ әдебиетінде жыршылардың да орыны ерекше. Себебі, халық ауыз әдебиеті, эпостық жырлар, жыраулар поэзиясының үлгілері осы жыршылар арқылы ауыздан-ауызға тарап, бүгінге жеткен. Жыршылар кейде өздері жырлап отырған тарихи оқиғаға өз жанынан белгілі бір оқиғаларды қосып та жіберіп отырған. Сол себепті оларды кейде жыраулар деп те атап кеткен. Жыршыны халқымыз жырау, шешен, әншілермен қатар қойып, қадір тұтқан. Олар тек жырды жеткізуші ғана емес, жыраулармен қатар аталатын өнер иелері де болып табылады. Бізге жеткен ең атақты жыршылар «Қырымның қырық батырын» жырлаған Мұрын Сеңгірбаев, Айса Байтабынов, Нұрпейіс Байғанин, Марабай, Мергенбай, Базар және тағы басқалары.

«Жырау», «жыршы» атаулары еуропадағы аэд-рапсод атауларымен ұқсас болып келеді. Аэд грек тілінен аударғанда – жыршы деген мағынаны білдіреді. Олар Ежелгі Грек жерінде б.з.б. 7-8 ғасырлардағы грек әдебиетіндегі жыршы-орындаушылар. Олар өте көлемді эпикалық дастандарды кифара, лира, форминга сияқты музыкалық аспаптардың көмегімен айтатын болған. Әйгілі Аэд бейнесі гректердің атақты дастаны «Одиссеяда» көрініс тапқан. Аэдтер грек эпосының қалыптасып, дамуында ерекше қызмет атқарған.

Рапсод грек тілінен аударғанда «жырдан кесте тігемін» деген мағынаны береді. Яғни, рапсодтар – ежелгі грек еліндегі кезбе жыршылар. Рапсодтың аэдтен айырмашылығы – олар эпикалық дастандарды жаттап алып, ешбір аспаптың сүйемелінсіз, әндете отырып жырлаған. Біз білетін Гомердің «Одиссей», «Илиада» дастандары осындай жыр айтушылар-рапсодтардан жазылып алынған. Рапсодтардың айтатын жырлары, өлеңдері «рапсодия» деп аталады. Алайда бүгінгі таңда композиторлардың халық әндерінің тақырыбына негізделген шығармалары «рапсодия» деп аталып жүр.

Жырау- өзі шығарған жырды жай ғана жатқа айтпайды, өз жанынан жыр тудырады. Яғни, жырау – әрі ақын, әрі орындаушы, әрі әнші. Жырау мәдени дәстүрді тудырушы тұлға. Ал еуропалық ұғымда, мұндай түсінікті қабылдау қиын. Себебі олар үшін автор мен орындаушы бір адам бола алмайды. Осы жөнінде ағылшын зерттеушісі Альберт Лорд жырау мен жыршыға тән екі сипатты көрсеткен. Алғашқысы, жырау мен жыршының әріп танымайтын сауатсыздығы; екіншісі, эпикалық шығарманы орындаудың жоғары шеберлігіне қол жеткізу үшін ұмтылыс. Зерттеушінің оларға берген бірінші сипаты оларды әдеби ақындардан ерекшелейді. Эпостық өнер жазу-сызу дамымай, кенже қалған ортада эпикалық дастандардың тууына жағдай жасай алатын ортада гүлденеді. Ал керісінше, қоғам жазуды үйреніп, оны ауызша поэзияны таратуға пайдаланатын болса, жазу эпикалық шығармаларды жеткізетін құралға айналады. Нәтижесінде қоғам білімді, эпикалық шығармаларды ауызша дәстүрден емес, кітаптардан іздейді. Ал поэтикалық өнер бірте-бірте жойыла береді [7,45].

В.Радловтың, В.Владимирцовтың және В.Веселовскийдің еңбектерінде қара қырғыздар мен қазақ жыршыларының «өлеңді ерекше бір күштің көмегімен ғана айтатыны» жазылған. Мәселен қара қырғыздың манасшысы: «Мен тек құдайдың бұйрығымен ғана сөйлеймін. Аузыма құдай не салады соны ғана жырлаймын. Мен ешқандай жырды өз бетімше жаттап үйренген емеспін, өлең менің көкейіме өздігінен құйылып келіп тұрады...» [8] десе, Гомердің «Одиссеясындағы» аэд Фемий: «Я самоучка. разнообразные песни вложил в мои мысли бог» -дейді. Аэд сөзінің тұрақты эпитеті ретінде қолданылатын тейос деген сөз «құдайлық» деген ұғымды береді [9].

Қазақ жырауларын айтар болсақ, жыраулардың шығармашылығы, өмірі сөз болғанда, оларға жыр киелі аруақ болып, бір түнде аян беріліп қонғанын байқай аламыз. Бұл жөнінде Қашаған жырау былай дейді:

Бір күні ұйықтап жатқанда
Қара кісі келіп: «Тұр, - деді,
Мойныңды маған бұр», - деді.
Сол кісі және сөйледі:
«Қашаған балам, көзінді аш,
Өнер бердім жұртқа шаш.
Таяғыңды тастап, қойдан қаш,
Барың болса, пайдаға ас.
Жырдан болар кәсібің,
Елден болар нәсібің.
Ұлықсат етіп сыйладым
Халықтың төр мен есігін».

Бұдан байқайтынымыз, қазақтың «жыр», «жырау», «жыршы» ұғымдарының әдебиеттегі орны, халық тұрмысындағы рөлі еуропалық «аэд», «рапсод» түсініктерімен ұқсас, атқаратын міндеті бір болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Радлов В. В. «Алтын сандық». - Алматы, 1993.- 10 б.
2. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. Монография. – Алматы: «Атамұра», 2006. -264 б.
3. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. – Алматы: «Жазушы», 2004. 1-том. -400 б.
4. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. Т. IV. С. 120
5. Қашқари М. Диуани лұғат-ит-түрік. III т. Ташкент, 1963. 43-б.
6. Маргулан А. О носителях древнего поэтического искусства казахского народа//М.О.Ауэзову. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алматы, 1960
7. Лорд А.Б. Сказитель. Пер.с англ. И коммент. Ю.А.Клейнера и Г.А.Левинтона. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. -368 с.
8. Сыдықов Қ. Мұрын жырау және «Қырымның қырық батыры»// Қырымның қырық батыры. Ноғайлы жырлары. – Алматы, 2005. – 6-28 бб.
9. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1964

ӘОЖ 378.016:81

ҚАЗІРГІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Талапқызы Д., 1-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **Джакыпбекова М.**, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)
Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: talapqyzy@mail.ru

Мақалада қазіргі мектеп оқушыларының зерттеушілік құзіреттілік жүйесі қарастырылған. Құзіреттілік жүйесін зерттеудің ғылыми негіздері айқындалған. Қазіргі оқушылардың зерттеушілік құзіреттілік жүйесіне сипаттама беру үшін Қаракемер орта мектебі оқушыларымен жүргізіліген эмпирикалық зерттеу нәтижесі талданған.

Тірек сөздер: тұлға, құзіреттілік, ғылыми зерттеу жұмысы, зерттеушілік құзіреттілік.

В статье рассматривается система исследовательской компетентности современных школьников. Определены научные основы изучения системы компетенций. С целью описания системы исследовательской компетентности современных школьников были проанализированы результаты эмпирического исследования, проведенного с учащимися Каракемерской общеобразовательной школы.

Ключевые слова: личность, компетентность, научно-исследовательская работа, исследовательская компетентность.

The article deals with the system of research competence of modern schoolchildren. The scientific foundations for studying the system of competencies are determined. In order to describe the system of research competence of modern schoolchildren, the results of an empirical study conducted with students from the Karakemer secondary school were analyzed.

Keywords: personality, competence, research work, research competence.

Еліміздің болашақтағы дамуы, өсіп-өркендеуі, әлемдік кеңістіктегі орны білімнің бағыт-бағдарына, оның тиімділігіне байланысты болмақ. Осы бағытта білім беру жүйесінің орны маңызды, себебі зерттеушілік құзыреттілігі жоғары мамандар – мемлекет дамуының кепілі. Демек, оқушыларды үздіксіз өз бетімен білім алуға, білімін жетілдіруге баурап, өмірлік белсенді ұстанымы бар шығармашыл әрі жауапкершіл, ізденімпаз, дербес тұлға тәрбиелеу міндеті қойылып отыр. Яғни оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінде субъективті шығармашылық дербестігін дамытатын оқу үрдісін ұйымдастыру, тиімді әдіс-тәсілдерін пайдалану, өзіндік жұмыс істеу, біліктерін қалыптастыру іздену аясын кеңейту орта білім беретін оқу орындарында өзекті мәселе болып табылады.

«Құзыреттілік» сөзі француз тілінен «заңға сай», ал латын тілінен «сай болу», «қабілетті», «талап қою», ал ағылшын тілінен «қабілетті», «жетік» деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар құзіреттілік ұғымы «білім», «біліктілік», «әдет» сияқты ұғымдарды қамтиды. Құзыреттілік оқу нәтижелерімен қатар, оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттері мен құндылық бағдарларының жүйесін көрсетеді.

Құзіреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етеді және олар бәсекеге қабілетті маманмен қамсыздандырады. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән берілгендіктен, білімді жоғары дәрежеге көтергені жақсы мәлім. Құзіреттілік еңбек базарында тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, жаһандастырумен, соның ішінде академиялық және еңбектегі мобильділіктің өсуімен негізделген.

Қоғамның әлеуметтік – экономикалық дамуы жеке тұлғадан барлық мәселелерді шешуде өзіндік бағдарының, шығармашылық, зерттеушілік қабілеттерінің болуын талап етеді. Оқушылардың зерттеушілік құзіреттілігін көтерудің тиімді жолдарының бірі – оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту болып табылады.

Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмысы ғылым мен техника мәселелерін шығармашылықпен шешуге қабілетті, оқушылардың жан-жақты қалыптасуының жалпы үдерісінің ең маңызды түйінділерінің бірі.

Қазіргі білім беруде мектептердің алдында тұрған күрделі міндеттердің бірі – оқушылардың ғылыми ойлау дәрежесін барынша шығармашылықпен, өзіндік жұмыстармен байланыстыра отырып дамыту. Яғни, оқушы бастауыш сатыдан бастап ғылыми-зерттеу жұмыстары, оның түрлері, оны жүргізу жолдары, әрбір зерттелінетін мәселенің өзектілігі, түп нұсқасы неде жатқанын анықтай алу үшін ғылыми-зерттеу жүргізудің маңызы зор. Бұл міндеттерді шешуде оқушылар рефераттық жұмыстар даярлау, ғылыми баяндамалар әзірлеу, ой-тұжырымдар жасау, ғылыми топ, оқулықтан деректер жинай білу және оларды жүзеге асырудың ерекшеліктерін өз дәрежесінде меңгеруі қажет.

Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмысы – алынған білімдерді, біліктер мен дағдыларды тәжірибеде қолдана алуға қабілетті, жоғары білімді жеке тұлға

калыптастырудың маңызды құралдарының бірі. Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына тарту олардың шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін қазіргі ғылымның көкейтесті міндеттерін шешу үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Зерттеушілер В.И.Андрееваның, В.В.Давыдованың, Л.В.Давыдованың жұмыстарында ойлау үдерісінің оқушының шығармашылығы әр түрлі зерттеу бағытындағы оқу әрекетінде аса табысты дамитындығы айтылған. Зерттеу жұмысы – оқыту әдістерінің бірі, оның барысында оқушыларда:

- пән саласы бойынша дүниетанымы кеңейеді;
- өзін-өзі дамыту, өзіне-өзі талдау жасау, өзін-өзі бақылауға жағдай жасайды;
- өзін-өзі бағалауды арттырады;
- оқу материалын еріксіз есте сақтайды;
- шығармашылық қабілеті өте жақсы жетіледі;
- тілі және аудитория алдында сөйлеуі дамиды.

Ғылыми-зерттеу қызметінің оқушылардың жан-жақты дамуына ықпалын зерттеуге байланысты жүргізілген зерттеу жұмысы – ғылыми -зерттеу жұмысы дағдыларының тәжірибелік қолданыстағы аясын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл жерден туындайтын негізгі ой – оқушылардың ғылыми-зерттеушілік қызметке дайындығы тек қана жай қажеттілік емес, сонымен қатар жаңа тұрпатты, жан-жақты жеке тұлға болып қалыптасуына, зерттеушілік құзіреттілігін көтеру үшін міндетті шарт болып табылады.

Мектеп оқушыларының да жеке қызығушылықтарына байланысты зерттеушілік құзіреттіліктерін оятатын бағыттары болады. Жас ерекшеліктері ескеріле отырып, Алматы облысы Ақсу ауданы Қаракөмер орта мектебінің 5-11 сынып оқушыларынан сауалнама алынды. Сауалнамада оқушыларға сұрақтар қойылмас бұрын алдымен ғылыми зерттеу жұмыстарының түрлеріне анықтама беріліп, тек содан кейін ғана сұрақтар қойылды. Сауалнама нәтижесі төмендегідей болды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының түрлері:

Ғылыми баяндама – оқылатын немесе мақала ретінде жарияланатын ғылыми-зерттеу мен тәжірибелік эксперимент жұмысының мазмұнын баяндайтын ғылыми құжат. Ғылыми баяндаманың тақырыбы мен мазмұнына байланысты зерттеу жұмысының қызметі әртүрлі болады. Мәселен, архив материалдарымен жұмыс, энциклопедиялармен жұмыс т.б.

Ғылыми мақала. Ол мақала жазушыны ғылымға жетелейді, жазу жұмыстарына үйретеді. Ғалымдар еңбегінен өзіне керегін сұрыптап ала білуге, пікір айта білуге дағдыландырады. Ғылыми мақала нәтижелерден мәлімет беріп, талдап, қорытынды жасайды.

Тезистер- баяндама мазмұнының ең маңызды мәселесін ғана сұрыптап алатын жұмыс. Оқушылардың аналитикалық ойлау қабілетін дамытады., зерттеу жұмысының ішінен ең негізгі мәселелерді бөліп ала білу, саралау, талдау іс-әрекеттеріне үйретеді.

Ғылыми жоба – зерттеу жұмысының соңғы нүктесі. Ізденуші өз зерттеуінің нәтижесін оны қорғау арқылы береді, сабақтардағы жоба аса күрделі тақырыптарға емес, сыныпқа байланысты оқушылар орындай алатын тақырыптарға да жазылады.

1-сұрақ. Ғылыми жұмыс жазу үшін сізді қандай бағыттағы тақырыптар қызықтырады?

- Тарихи бағыттағы тақырыптар;
- Әдеби бағыттағы тақырыптар;
- Математика немесе физика бағытындағы тақырыптар.

2-сұрақ. Таңдаған бағытыңызға қандай ғылыми жұмыс түрін жазғыңыз келер еді?

- Ғылыми баяндама;
- Ғылыми мақала, эссе;
- Ғылыми жоба дайындау;
- Тезистер, пікір жазу.

Оқушылардың жалпы нәтижелері төмендегі кестеде ұсынылды:

Сауалнама жауаптарының пайыздық көрсеткіштері

	1-сұрақ	2-сұрақ
5-сынып	Әдеби бағыт(73%), тарихи бағыт(27%);	Ғылыми мақала, эссе (100%);
6-сынып	Тарихи бағыт(86%), әдеби бағыт(6%), математика және физика бағытындағы тақырыптар(6%);	Ғылыми мақала, эссе (100%);
7-сынып	Тарихи бағыт(60%), әдеби бағыт(30%), математика және физика бағыты(10%);	Ғылыми мақала, эссе(80%), ғылыми баяндама(20%);
8-сынып	Әдеби бағыт(90%), математика және физика бағыты(10%);	Ғылыми мақала, эссе(50%), ғылыми баяндама (25%), ғылыми жоба(25%);
9-сынып	Математика және физика бағыты(40%), әдеби бағыт(30%), тарихи бағыт(30%);	Ғылыми баяндама(50%), ғылыми жоба(25%), тезистер, пікір жазу(25%)
10-сынып	Әдеби бағыт(%), денсаулық(21%), адамгершілік(14%)	Ғылыми мақала(40%), ғылыми баяндама(20%), ғылыми жоба(25%), тезистер, пікір жазу(20%);
11-сынып	Әдеби бағыт(40%), математика және физика бағыты(30%), тарихи бағыт(30%).	Ғылыми баяндама(50%), ғылыми мақала(25%), ғылыми жоба(25%).

Қорыта айтқанда, жүргізілген зерттеу нәтижелері қазіргі мектеп оқушыларының зерттеушілік құзіреттілігін айқындауға мүмкіндік берді. Қазіргі оқушылардың құзіреттілік жүйесі ерекше және оны толық қалыптастыруда жеке тұлғаға бағытталған әдістерді пайдалануды көздейді. Мектепте меңгертілетін пәндер ішінде оқушылардың зерттеушілік құзіреттілігін қалыптастыруда «Қазақ тілі» пәнінің маңызы зор. Пәнді меңгерту барысында құзіреттіліктер жүйесін қалыптастыру үшін мәтіндер, тілдік тұлғалар қызмет етеді. «Қазақ тілі» пәнінің оқушылардың зерттеушілік құзіреттілігін қалыптастыру қызметі, әдістемелік негізі жеке қарастыруды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Темрешева А.Ж. Орта білім беретін мектепте қазақ тілі мен әдебиетінен сыныптан тыс құзіреттілік тәсілді дамыту жолдары.
2. Төребаева К.Ж., Абдикаева А.Ш. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары – зерттеушілік құзіреттілігін көтерудің тиімді жолдарының бірі. -Ақтөбе:Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршысы, 2012.

UDC 378.147.2.811.112.2

USING LEARNING APPS SERVICE IN DISTANCE EDUCATION

Tursunbek T., 3rd year student of educational program “Foreign language: two foreign languages”

Scientific supervisor: **Orynbayeva U.K.**, PhD doctor of philosophy

Zhetisu University named after Ilias Zhansugurov

E-mail: tomiristursynbek699@gmail.com

This article discusses the possibilities of using new innovative methods and information technologies in the educational process. The use of LearningApps in the study of foreign languages contributes to a better understanding of the material. The article describes the main forms and stages of working with LearningApps in foreign language classes and gives the characteristics of this program. In addition, this article discusses the didactic possibilities and difficulties of working with LearningApps in English classes.

Keywords: Learning Apps, tools of Learning Apps, Web 2.0, web service Learning Apps.

Бұл мақалада білім беру процесінде жаңа инновациялық әдістер мен ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. LearningApps-ті шетел тілін үйрену кезінде материалды жақсы игеруге ықпал етеді. Мақалада шетел тілі сабақтарында LearningApps-пен жұмыс істеудің негізгі формалары мен кезеңдері сипатталған, осы бағдарламаға сипаттама берілген. Сонымен қатар, мақалада ағылшын тілі сабақтарында LearningApps-пен жұмыс істеу кезіндегі дидактикалық мүмкіндіктер мен қиындықтар қарастырылады.

Тірек сөздер: оқу бағдарламалары, оқу бағдарламалары құралдары, Web 2.0, веб-қызметтерге арналған оқу бағдарламалары.

В данной статье рассматриваются возможности применения новых инновационных методов и информационных технологий в образовательном процессе. Применение LearningApps при изучении иностранных языков способствует более качественному усвоению материала. В статье описываются основные формы и этапы работы с LearningApps на уроках иностранного языка, дается характеристика данной программы. Кроме этого, в статье рассматриваются дидактические возможности и трудности при работе с LearningApps на уроках английского языка.

Ключевые слова: обучающие приложения, инструменты обучающих приложений, Web 2.0, обучающие приложения для веб-сервисов.

Let's start with some inspiring words said by **Howard Gardner**: "If you think education is expensive, try estimating the cost of ignorance." [1]

Kassim Jomart Tokayev, President of the Republic of Kazakhstan, has declared a state of emergency in the country from March 16 in 2019 to ensure the security of the population of the Republic of Kazakhstan. In this regard, all students in the country study remotely in his IV term.

First, let's talk about the concept of distance learning. Distance learning is one of the forms of continuing education system that realizes the human right to education and information and allows professionals to improve their knowledge and skills in the performance of their main work. We have three organizational forms in distance learning.

Online (synchronous), offline (asynchronous), and the third most common type is the webinar. Online teaching is a form of organizing teaching by using Internet resources to view the teacher's screen from a distance. Offline education is a form of training that uses Internet resources (e-mail) to enable reliable exchange of information between teachers and students. Webinar is a form of conducting seminars and trainings using Internet networks [2].

According to M.A.Pastushkova and K.S Aleksandrovna the possibility of using Learning Apps mobile application to form students' grammar skills, examples of tasks for working with students are given. The advantages of using mobile applications in the process of teaching English in secondary school are reviewed and analyzed [3].

The LearningApps service is a Web 2.0 application for supporting educational processes in educational institutions of various types, which allows you to create interactive educational and methodological applications in various academic subjects. A feature of the service is that all tasks created by users are collected in the gallery and are publicly available. For the convenience of searching, all interactive tasks are grouped into categories (study subjects). In addition, there is the possibility of choosing the level of complexity of tasks (tasks for elementary grades, secondary school, high school, vocational education). Every, even unregistered, user has the opportunity to use ready-made tasks. Creating and saving own materials is possible only after passing a simple registration. In addition, by creating their own materials, the user can save them as a personal application and for general use in teaching foreign language. There are given some tools:

- multiple choice test (one or more) + game "Who wants to be a millionaire?" selection of words from the text;

- fill the gaps;
- challenge folder (an online game in which players sequentially sort items)
- horse racing (an online game in which players must answer a set number of questions with the least number of mistakes)[4].

We speak about the tools, now I want to show some benefits of educational LearningApps. In the wake of the global pandemic, the education sector has seen a massive expansion of technology. With technology on its side, the entire industry is discovering new ways of doing things. It's not that technology has not been used in education before, but the use of educational applications has been limited.

Using technology used to be a choice, but now it's a requirement. This has led to the adoption of educational software development via mobile applications, allowing companies, particularly in the education sector, to reach new heights. During compulsory distance learning, it was evident that there was a huge demand for technical tools and systems that allowed professors to communicate with their students, track their learning progress, and distribute their courses. Now, I want to give the definition of mobile learning. In the past, students could only get an education in an actual classroom, but mobile learning allowed students to access classrooms via devices such as smartphones, tablets, and laptops. Students can access the learning process at any time and from anywhere by downloading assignments and uploading completed homework. Mobile learning is beginning to sweep the world, and education is growing at a rapid pace. While there are many advantages to mobile learning, there are also some disadvantages [5, p.3].

Also there are so many advantages of learning from the LearningApps for kids. Firstly, we must use new Educational Technologies. It is new learning curricula emerged as a result of the introduction of applications in the education sector. In mobile applications, there are fun activities that engage children in a healthy mental process and help them see things from a different perspective

Learning is the possible anytime and anywhere. It means students who participate in learning can access the materials long after they leave the school grounds. Educators can interact with their students online, offer tests, and provide other resources for them to watch in their spare time, such as educational movies. Students are more involved in the learning process when they are asked to perform independently and on their terms.

In the near we speak about which monitor the children's progress. The kids' progress with many apps, which is something every parent wants to know. You can see how each program helps improve student's skills in reading, math, and more, over time.

Also there are no children only apps methods. Here a common misconception is that apps only help the young. The use of educational applications benefits both teachers and parents. Teachers can use the apps in the classroom. There are apps that help teachers create lesson plans. Teachers and parents have more time to discuss lesson plans using app-based learning, which leads to more participatory sessions. Parents and teachers can make a huge difference when it comes to choosing apps for kids [6].

Thus, performing interactive tasks, students increase the perception and memorization of information, the effectiveness of memory work increases, such intellectual and emotional properties of a person develop more intensively, such as stability of attention, the ability to distribute it and ability to analyze, classify. My students are happy to work with the LearningApps service, complete almost all tasks, achieve their full completion. When discussing the difficulties of completing tasks, students analyze and evaluate the level of their knowledge, develop a strategy for further behavior to achieve a higher level of knowledge, ask or offer help to each other. Such behavior and increased motivation to learn students gives feedback that the LearningApps service is indeed a formative assessment tool, supports the learning process, and develops the cognitive processes of students.

REFERENCES:

1. Safari.com. (2022). <https://quotefancy.com/howard-gardner-quotes> <https://www.linkedin.com/pulse/english-learning-apps-effective-useful-surbhi-singh>

2. Methodology of organizing teacher qualification improvement in case of introduction of electronic learning system in educational organizations / Akhmetova G.K., Karaev Z.A., Muhambetzhanova S.T. // Almaty: JSC "UBAO "Orleu", 2013. <http://edunews.kz/shcollnews/1803-ashytytan-oytu-zaman-talaby.html>

3. Google.com. (2015). Scientific article on the sciences of education, author Kochetkova Olga Anatolyevna <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-servisa-learningapps-org-na-urokah-informatiki-i-ikt>

4. What are the popular tools and categories of LearningApps. <https://elearningindustry.com/skills-with-elearning-apps-5-ways-develop>

5. E-book. (2022). E-Learning: Insights into the World of Online Learning and Development. By Simplilearn. <https://www.simplilearn.com/why-e-learning-article>

6. Ушакова Оксана Ивановна (2019). E-learning: Mobile, wireless, in-your-pocket Development learning. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/> 2019/10/24/ispolzovanie-servisa-learningapps

ӘОЖ 94 (574)

МЫРЗА МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІ

Усманов Е., 7М01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Қазақ хандығының құрылуын алғашқы болып өз шығармасында баяндаған орта ғасырлық тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати. Мақалада аталған автордың «Тарих-и Рашиди» еңбегіне көңіл аударылып, 1465/66 құрылған Қазақ хандығының құрылуы оқиғасына жан-жақты талдау жасалады.

Тірек сөздер: *Өркениет, методология, хронология, Ауғанстан, Тибет, Кашмир, Моғолстан, қазақ, өзбек, моғол.*

Первым, кто изложил создание Казахского ханства в своем произведении был средневековый историк Мухаммад Хайдар Дулати. В статье сделан всесторонний анализ истории создания Казахского ханства, созданного в 1465/66, с акцентом на работу данного автора «Тарих-и Рашиди».

Ключевые слова: *Цивилизация, методология, хронология, Афганистан, Тибет, Кашмир, Моғолистан, казах, узбек, моғол.*

The first to describe the creation of the Kazakh Khanate in his work was the medieval historian Muhammad Haidar Dulati. The article makes a comprehensive analysis of the history of the creation of the Kazakh Khanate, created in 1465/66, with an emphasis on the work of this author «Tarikh-i Rashidi».

Keywords: *Civilization, methodology, chronology, Afghanistan, Tibet, Kashmir, Mogolistan, kazakh, uzbek, mogol.*

1999 жыл ЮНЕСКО-ның шешімімен Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати жылы болып аталып, 500 жылдық мерейтойы бүкіл дүние жүзі көлемінде аталып өтілгені белгілі. Бұл шешімді – шығыс халықтарының, оның ішінде түркі тілдес халықтардың әлемдік өркениетке үлес қосарлық ұлы мәдениеті, әдебиеті, тарихы, тілі, діні бар деген шындықтың көрінісі және қазақ халқының Мырза Хайдар Дулатидай ұлы бабасына көрсетілген құрметі, сондай-ақ әлемдік өркениеттің төрінен орын беруі десек артық айтқандық емес.

Тарихшы, қолбасшы, мемлекет басқарушы Мырза Хайдар тек қазақ халқына ғана емес, бүкіл Шығыс мәдениеті мен ғылымына өлшеусіз үлес қосқан білімді жан. Оның қаламынан

туған «Тарих-и Рашиди» еңбегінде ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы Қазақстан, Өзбекстан, Шығыс Түркістан (қазіргі Синь-Цзян, ҚХР), тіпті Ауғанстан, Тибет және Үндістанның кейбір бөліктерін мекендеген халықтардың тарихы жан-жақты баяндалған. Әсіресе, Моғолстан мемлекетінің тарихымен тығыз байланыста болған төрт туыстас түркі халықтары – қазақтар, қырғыздар, ұйғыр және өзбектердің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірі туралы баға жетпес құнды мәліметтер бар. Сондықтан да тек қазақ халқы ғана емес, аталған осы ұлттардың қай-қайсысы да Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатиді өз ұлтының һәм өз отанының перзенті, төл тарихшысы деп санауына толық құқығы бар.

Өз ғұмырында сан қилы тарихи оқиғалардың куәгері болған Мырза Хайдар – терең таным, биік парасат иесі бола жүріп, өмір, адам мен заман, мемлекет тарихы туралы өшпестей ескерткіш жасады, ұрпақтарына «өлмейтұғын сөз қалдырды». Ұлы тарихшының қалдырған мұрасының біз үшін ең бір негізгісі, төл мемлекетіміздің, яғни Қазақ хандығының құрылу мәселесі болып табылады. Егер Мырза Хайдар жазып қалдырмағанда, кім біледі, біз төл мемлекетіміздің қайнар бастауы қашан қаланғандығын білер ме едік?!

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан бергі уақытта жоғымызды түгендеп, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін қайта зерделеу басталды. Кеңес заманы тұсында қалыптасқан маркстік-лениндік методологиядан бас тартып, тарихымыз ұлттық және азаматтық мүдде тұрғысынан қарастырылып, қоғам қайраткері, тарихшы Мырза Хайдар Дулатиды әр қырынан зерттеу басталды.

Профессор Қ.Атабаевтың: «Тарихи деректану ғылымы – өзіне тән ерекшеліктері мен заңдылықтары, методикасы мен теориялық принциптері, зерттеу әдістері мен тәсілдері бар жүйелі ғылым. Оның келешекте тарих ғылымының маңызды саласы ретінде бізде де қалыптасып, Қазақстан тарихынан өзіне лайықты орын алары күмәнсіз» [1, 3 б.] - дегеніндей, біз де осы бір игі іске үлес қосуды жөн санаймыз. Яғни, мақалада қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидың Қазақ хандығының құрылуына қатысты мәліметтеріне деректанулық және тарихнамалық талдау жасалады.

Қазақ жері өзінің даму тарихында жиырмадан астам саяси құрылымдар мен әулеттердің (Сақ, Үйсін, Қаңлы, Ғұн, Түрік, Түркеш қағанаттары және т.б.) куәсі болды. Әрбір саяси құрылым немесе әулет өз тарихымен Қазақстанның ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа дәуірдегі тарихын жасады, оны байытып, әлемдік өркениеттер қатарына енгізіп отырды. Осындай тарихи бір дәуірге – XV ғасырдың ортасында «қазақ» атымен тарих сахнасына шыққан қазақ хандары әулетінің билігі немесе Қазақ хандығы дәуірі жатады.

Ғылымда қазақ мемлекеттігінің тарихы қай кезеңнен басталады деген мәселе тарихшы-ғалымдарды толғанып келеді. Осы мәселе төңірегінде әртүрлі пікірлер орын алды. Солардың бірі, кейіннен қазақ халқының құрамына енген тайпалардың жеке мемлекеттерін (Мәселен, Үйсін мемлекеті және т.б.) негізге ала отырып, қазақ мемлекеттігінің тарихын сол кезден, яғни б.з.д. I мыңжылдықтың аяғынан бастауды жөн санайды.

Екіншілері, Шыңғысхан мемлекетіндегі халықтардың басым көпшілігін, кейіннен қазақ халқының құрамына енген тайпалар құрағандықтан, қазақ мемлекетінің тарихын XIII ғасырдан бастауды құптайды.

Ал, үшіншілері, яғни тарихшы-зерттеушілердің басым көпшілігі, қазақтың өз алдына жеке халық болып қалыптасқан кезеңіндегі мемлекет – XV ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығы деп есептейді.

Осы соңғы пікірді қолдаған тарихшы-ғалымдар, Қазақ хандығы моңғол дәуірінен кейін Шығыс Дешті Қыпшақ пен Мауереннахрда және Жетісуда болған мемлекеттік құрылымдардың бір-бірімен саяси қарым-қатынасының заңды қорытындысы ретінде құрылды деген тұжырымға келеді. Осы пікірді өз тарапымыздан қолдай отырып, дербес қазақ мемлекеттігінің құрылуы мен дамуы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі деп санаған зерттеушілердің еңбектері және хандықтың құрылу датасын анықтауға тырысқан еңбектер бұл пікірімізді толықтай қуаттай түседі.

Қазақ хандығы дәуірі XV ғасырдың ортасынан һәм хандықтың құрылған кезінен басталады да, XIX ғасырдың бірінші ширегінде Қазақстанда жүргізілген реформаларға байланысты хандық биліктің жойылуымен аяқталады. Осы кезеңдердің біз үшін ең бір негізгісі, XVI ғасырдың 40-шы жылдары жазылған Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты шығармасында баяндалып [2], өзінен кейінгі зерттеушілерге негіз болған хандықтың құрылу мәселесі.

Қазақ хандығының құрылуы туралы «Тарих-и Рашидидің» екі бөлімінде де баяндалады. Осы екі мәліметті бір-бірімен салыстырсақ, алғашқы жазылған екінші дәптерде (1541/42 жж.) бірінші дәптерге (1546 жылы жазылған) қарағанда кең әрі біршама толық беріледі. Және де екінші дәптердегі мәліметтерге мұқият көңіл бөлсек, онда Мырза Хайдардың Қазақ хандығының құрылуына арнайы тоқталғанын байқаймыз. Оның 32-ші тараудағы баяндаулары Қасым ханға қатысты оқиғаларға келіп тіреледі де, автор: «... Әңгімеміз Қасым ханға жеткендіктен, ол жөнінде қысқаша айтпасақ, онда бұдан ары баяндауымыз түсініксіз болады» [3, 348 б.] - деп, келесі 33-ші тарауды қазақтарға арнайды. Мұндағы баяндаудың хронологиясына Керей мен Жәнібектің Әбілхайыр ханнан бөлінуінен 1537 жылы «қазақтардың бұл жерде ізі қалмаған» кезіне дейінгі, яғни Хақназардың билікке келу қарсаңына дейінгі аралықты қамтып, XV-XVI ғасырлардағы Қазақ хандығының қысқаша саяси тарихын арнайы түрде көрсетеді.

Ал, 1546 жылы жазылған «Тарих-и Рашидидің» бірінші бөліміне көңіл аударсақ, онда Қазақ хандығының құрылу процесін баяндау қайталанып, бірінші дәптердегі «Өмірлердің Есен-Бұға ханға қарсылығы ...» деп аталатын 39-шы тарауында оқиға былайша баяндалады: «Сол уақытта Дешті Қыпшақта Әбілхайыр хан толығымен иелік жасады. Ол Жошы әулетінен шыққан сұлтандарға қысым көрсетіп тыныштық бермеді. Жәнібек хан мен Керей хан одан Моғолстанға қашып кетті. Есен-Бұға хан оларды шын ықыласымен қарсы алып, Моғолстанның батыс шебін құрайтын Шу өзені бойында орналасқан Қозыбасы аймағын берді. Олар сол жерде тыныштықта өмір сүріп, мекендеп жатты. Әбілхайыр ханның өлімінен кейін өзбектер ұлысында тұрақсыздық туып, оларда алауыздық пайда болды және халқының басым көпшілігі Керей хан мен Жәнібек ханға кетіп, олардың саны 200 000 адамға жетіп және оларды «өзбек-қазақ» деп атады. Қазақ сұлтандарының билігі 870 жылдан (1465/66 жж. - У.Е.) басталады, бір Алла жақсы біледі» [3, 105-106 бб.].

Мырза Хайдардың келтірген бұл датасы біздің жыл санауымыздың 1465/66 жылдары болып, отандық тарихнамада Қазақ хандығының құрылған жылы деп түсіндірілуде. Баяндалған мәліметті зер салып мұқият қарайтын болсақ, хандықтың құрылуы нақты бір датаны айқындап көрсетпей, қайта белгілі бір кезеңді қамтитындығын көрсетеді. Яғни, бірінші кезеңі Керей мен Жәнібектің Әбілхайыр ханнан Есен Бұғаның қол астына қашып келуі; екінші, көшіп келген жерінде тыныштықта өмір сүріп, адам санының көбеюі және т.б. себептердің әсерінен күшеюі; үшінші, Әбілхайырдың өлімінен кейін барып Шығыс Дешті Қыпшақта бүкіл билікті қолдарына алғандығын, жоғарыдағы «Қазақ сұлтандарының билігі 870 жылдан (1465/66 жж.) », - деген пікірі белгілі бір кезеңді қамтитындығын меңзесе керек.

Дегенмен, Мырза Хайдардың оқиғаны баяндаудың соңында «Бір Алла жақсы біледі» немесе «Барлығынан қайырымды, барлығынан кешірімді бір Аллаға алғысымды білдіре және өзімнің адасқан жерлерім болса кешірім сұрай отырып, автор өзінің шығармасында қателіктер жіберілген болса оқырмандарынан кешірім сұрап, олардың кінәламауын өтінуі» [3, 106; 606 бб.], кейбір оқиғаларды баяндауында көрсетілген даталарда дәлдік болмауы мүмкін екендігінен хабар беретіндігін көрсеткендей. Бұл ойымызды ««Тарих-и Рашиди» авторы жылдарды еске түсіргенде жуықтап, шамамен береді. Әсіресе академик Бартольд, шығыстанулық әдебиеттерде бұл фактіні бірнеше мәрте ескертеді» [4, 140-144 бб.] – деп, тарихшы Т.И. Сұлтанов та қуаттайды. Сондықтан автордың Қазақ хандығының құрылуы туралы баяндауындағы мынадай жәйттерге көңіл аударуымыз қажет:

1) Керей мен Жәнібектің Моғолстанға келуі XV ғасырдың 50-60-шы жылдары болған, ал «Тарих-и Рашиди» еңбегінің жазылған мерзімі XVI ғасырдың 40-шы жылдарына

сай келеді. Бұдан шығатын қорытынды, автор оқиғаны арада 80-90 жыл өткеннен кейін жазып отыр. Басқаша айтсақ, Мырза Хайдар оқиғаның тікелей куәгері болмаған, әрі араға бірталай уақыт салып баяндайды.

2) «Тарих-и Рашиди» мәліметіне дейін бұл оқиға туралы мәлімет ешбір жазба деректе кездеспейді. «Олай болса, «Тарих-и Рашидиге» негіз болған дерек, ол жергілікті халық аузындағы тарихи жырлар мен тарихи аңыз-әңгімелер» [5, 71 б.] немесе замандастары мен оқиғаларға қатысушылардың айғақтары. Тарихшы Б.Б. Кәрібаевтың: «Белгілі бір оқиғаға байланысты дүниеге келген тарихи аңыз-әңгіме, тарихи жыр өзінің дамуы барысында заман өзгерісі мен талабына сай, айтушылар мен жеткізушілерге байланысты өзгерістерге ұшырайды» [6], - деген пікірін басшылыққа ала отырып, Мырза Хайдардың мәліметіндегі аталмыш оқиғаның нақты һәм дәл баяндалмауы осындай себептерге байланысты деген пікір түюге болады.

3) Оқиғаның алыс түкпірде – Кашмирде хатқа түсуі немесе жердің қашықтығы да әсер етуі бек мүмкін.

Бірақ, Қазақ хандығының қалыптасуын, оның алғашқы билеушілері һәм негізін қалаған Керей мен Жәнібек хандар екендігін тұңғыш жазып қалдырған халқымыздың бір туар азаматы, тарихшы-ғалым, қоғам қайраткері Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың алдында қазақ халқы, оның болашақ ұрпағы қарыздар. Өйткені «Қазақ» атымен тұңғыш тарих сахнасына шыққан төл мемлекетіміздің іргетасы қалай, қашан, қандай жағдайда қаланғаны туралы білдік, білеміз және біле де береміз. Егер Мырза Хайдар жазып қалдырмағанда, кім біледі, біз төл мемлекетіміздің қайнар бастауы қашан, қандай жағдайда қаланғандығын білер ме едік?! – деген ой туындайды.

Еуроүстемшіл, империялық шовинистік көзқараспен уланған тарихшы-зерттеушілер номадтарда мемлекет жоқ. Олардың ішкі әкімшілік бөлімі, құрылымы тайпалық, рулық принципке негізделген, ішкі тауқыметін мойнына алатын чиновниктік аппараты, атқару органдары жоқ-мыс деушіліктері, түркі халықтарын, соның ішінде қазақтарды кемсітушілік болып табылады. Осы айтылған сыңаржақ мәселелерге, негізсіз ғылыми тұжырымдарға кең мағынадағы жауапты Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінен табамыз. Ұлы бабамыз бүкіл Дала өркениетінде ел билеу ісінің, соғыс өнерінің, елшілік қатынастардың, мәдениеті мен тарихының биік деңгейде екендігін өз шығармасында айқын көрсетіп берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Атабаев Қ.М. Ұлт және тарих. – Алматы, 2007. – 229 б.
2. Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Қазақшаға аударған И. Жеменей. – Алматы: Тұран, 2003. – 664 б.
3. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент: Изд. “ФАН” АН РУзб., 1996. – 685 с.
4. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 140-141.
5. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты кейбір ақаулар және оларды дұрыс түсіндіру мәселелері // ҚР Гуманитарлық ғылымдар Академиясының Хабаршысы. – 1998. – № 1. – 71 б.
6. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты екі аңыз жайында // Гуманитарлық ғылымдар Академиясының Хабаршысы. – 1998. – № 2. – 31 б.

ӘОЖ 8

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Хабилбол Қ., 1-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: Асыллова Р.О., ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: habilbol@mail.ru

Қазақ тілінің қолданыс аясында көптеп кездесетін сөздердің бірі – күрделі сөздер. Тіл тазалығын сақтау, нормадан ауытқымай, заңдылықтарды орындау, сөз қолданысы мен жүйесін ретімен пайдалану үшін күрделі сөздерді оқыту әдістемесін тереңірек қарастыру өте маңызды болып табылады. Күрделі сөздер жайлы зерттеулер тек қазақ тілінде ғана емес, әлем тілдерінде де, түркі тілдерінде де қарастырылған. Десек те, оларды оқытуға қатысты әдістемелік еңбектер көп емес. Сондықтан, цифрландыру дәуірінде күрделі сөздерді оқыту әдістемесі мен оның зерттелуін талдау өзекті деп санаймыз. Ғылыми мақалада күрделі сөздер мен оларды оқытуға қатысты еңбектер мен ой-тұжырымдарға талдау жасалады.

Тірек сөздер: күрделі сөздер, сөз құрамы, қазақ тілін оқыту, әдіс-тәсілдер, жаңартылған оқу бағдарламасы

В казахском языке сложные слова являются одними из самых распространенных слов. Очень важно более глубоко взглянуть на методику обучения сложным словам, чтобы сохранить чистоту языка, соблюдать правила, не отклоняясь от нормы, и использовать словоупотребление и систему по порядку. Исследования сложных слов рассматриваются не только в казахском языке, но и в языках мира и тюркских языках. Однако методических работ, связанных с их обучением, очень мало. Поэтому считаем актуальным анализ методики обучения сложным словам и ее исследования в эпоху цифровизации. В научной статье анализируются сложные слова и произведения и идеи, связанные с их преподаванием.

Ключевые слова: сложные слова, лексика, обучение казахскому языку, методика, обновленная учебная программа.

Compound words are among the most common words in the Kazakh language. It is very important to take a deeper look at the technique of learning complex words in order to keep the language pure, follow the rules without deviating from the norm, and use word usage and system in order. Studies of compound words are considered not only in the Kazakh language, but also in the languages of the world and Turkic languages. However, there are very few methodological works related to their training. Therefore, we consider it relevant to analyze the methodology for studying compound words and its research in the era of digitalization. The scientific article analyzes complex words and works and ideas related to their teaching.

Keywords: compound words, vocabulary, teaching the Kazakh language, methodology, updated curriculum.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылым болып қалыптасқалы бері көптеген зерттеулер жүргізіліп, әдістемелік материалдар жариялануда. Соның ішінде оқыту үшін де күрделісі, біршама зерттеулерге арқау болғаны да – күрделі сөздер. Олай деуіміздің көптеген себептері бар. Алдымен, күрделі сөздер қазақ тіліндегі үлкен бір тармақ дей аламыз. Екіншіден, олардың емле ережелері біркелкі емес, жазылуларында әртүрлі өзгешеліктер бар. Оның барлығын оқушыларға меңгерту үшін жүйелі, тәжірибеден өткен әдістеме керек. Қазақ тіл білімінде күрделі сөздерді оқытуға қатысты зерттеулер жоқ емес. Десек те, сол пікірлерді топтастырып, күрделі сөздерді оқыту әдістемесіне қатысты еңбектерді саралау – біздің басты міндеттеріміздің бірі.

179

- Тілдік дағдыларды дамыту: айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым;
- Оқушыларын сөздік қорын үздіксіз дамытып отыру;
- Тұрмыста, қоғамдық орындарда, мәдени орталарда күрделі сөздерді қатыстыра отырып, қарым-қатынас жасау қабілеттері мен дағдыларын дамыту;
- Күрделі сөздерге қатысты меңгерген білім, білік, дағдыларын күнделікті өмірде өз беттерінше қолдануға дағдыландыру;
- Шығармашылықпен жұмыс істеуге баулу;
- Сын тұрғысынан ойлау қабілеттері мен функционалды сауаттылықтарын дамыту;
- Күрделі сөздердің емлесіне сәйкес сауатты жазуға дағдыландыру.

Қазақ тілі пәні бойынша күрделі сөздерді оқыту әдістемесіне байланысты түрлі басылымдарда ғылыми мақалалар да жарық көрген. Мысалы, 2016 жылғы «ҚазҰУ Хабаршысы» журналының №4 санында Ж.Б.Саткенованың «Күрделі сөздерді оқыту әдістемесі» атты ғылыми мақаласы шыққан. Мақалада күрделі сөздерді оқытуда басшылыққа алынатын негізгі мәселелер қарастырылған. Сонымен қатар, күрделі сөзді оқытуда «сатылай-кешенді талдау технологиясының» орны мен қызметі айқындалған. Бұл технология арқылы күрделі сөзді талдаудың артықшылығы нақты мысалдар арқылы берілген.

Қорыта келе, күрделі сөздер – қазақ тілінің морфологиясында және сөзжасамында қарастырылатын үлкен тақырыптардың бірі. Қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілі проблемалары мен оларды оқыту үлгілеріне ерекше мән берген. Б.Қасымованың «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер», Г.Мамаеваның «Тіркесті күрделі сын есімдер», Ж.Шакеновтың «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар», Б.Қасымның «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым», З.Бейсембаеваның «Сөзжасамды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» сияқты зерттеулер қазақ тіліндегі күрделі сөздерді лингвистикалық жағынан қарастырса, Қ.Т.Айтжанованың «Қазақ тілін оқыту әдіснамасы», Н.Оразахынованың «Қазақ тілі сабағында сатылай комплексті талдау жүргізу» сияқты зерттеулер қазақ тіліндегі күрделі сөздерді орта мектептерде оқытудың әдістемесіне қатысты ілгері зерттеулер қалдырды.

Жүйелі айтылған сөз жүрекке жетіп, адамның жанын тебіrentпей қоймайды. Мәдениетті адамның алғышарты – сауатты сөйлей білу, сауатты жаза білу. Бұл мақсатқа жетелейтін орта мектептегі негізгі пән – қазақ тілі.

Қазақ тілі пәнін оқыту әдістері саласында бүгінге дейін жинақталған маңызды ойларды, негіздемелерді, үлгілерді жетілдірудің, бүгінгі күн талаптарына сай жаңарған әдістеме, оқыту технологияларын жасаудың әлеуметтік маңызы жоғары. Адами капиталдың қоғамдағы қызметін арттырып, рухани болмысымызды танытып, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу үшін де тілімізді жан-жақты зерттеп, оны оқытуға ерекше назар аударуымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Айтжанова Қ.Т. Қазақ тілін оқыту әдіснамасы. – Түркістан: Тұран, 2013.
2. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Өнер, 2007.
3. Шакенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы, 1991.
4. Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001
5. Оразахынова Н. Қазақ тілі сабағында сатылай комплексті талдау жүргізу. – Алматы, 1997.

ӨОЖ 811.512.

I.ЖАНСУГІРОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЛЕКСИКА: «ЕР-ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Ыбрайым Т.Н., 7M01701-Қазақ тілі мен әдебиеті БББ 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: **Сарбасова Қ.Б.**, ф.ғ.к., доцент

I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Toka_96.kz@mail.ru

Мақалада «ер-әйел» концептісінің тілдік сипаты қарастырылған. Қазақ дүниетанымында ерлердің ұлылығы – намысында, мәртігінде болса, әйелдің ұлылығы – ана болуында. Бұл – көнеден келе жатқан ұлы тін. Мақалада I.Жансүгіров прозасындағы ер мен әйел затының көпқырлы қасиеттері, ерлер мен әйелдердің өміріндегі рөлдердің айырмашылығын анықтау, қоғамда гендерлік рөлдер мен қарым-қатынастар арқылы бекітілген билік пен үстемдік құбылыстары талданады.

Тірек сөздер: концепт, әйел, ер, гендерлік рөлдер.

В статье рассматривается языковая природа концепта «мужчина-женщина». В казахском мировоззрении величие мужчины – в его чести и статусе, а величие женщины – в материнстве. Это великая древняя ткань. В статье анализируются многогранные качества мужчины и женщины в прозе И. Жансугурова, определение различия ролей мужчины и женщины, феноменов власти и доминирования, устанавливаемых гендерными ролями и отношениями в обществе.

Ключевые слова: концепт, женщина, мужчина, гендерные роли.

The article deals with the linguistic nature of the concept «man-woman». In the Kazakh worldview, the greatness of a man is in his honor and status, and the greatness of a woman is in motherhood. This is a great ancient fabric. The article analyzes the multifaceted qualities of a man and a woman in the prose of I. Zhansugurov, the definition of the difference between the roles of a man and a woman, the phenomena of power and dominance established by gender roles and relations in society.

Keywords: concept, woman, man, gender roles.

Жаңа заман лингвистикасы парадигмалық адамды тілдік тұрғыдан жан-жақты танып-білуге бағытталған. Адам – тіршілік иесі, адам болмысының өзі таңбалық, тілдік сипатта болып келген адамзаттың дамуы мен жан-жақты жетілуіне әсер етеді.

Қазіргі уақытта кейбір ғалымдар адамның биологиялық жынысын, әлеуметтік жыныс мәселелерін сөз етуге бет алған. Мәдениет аясында ерекше әйелге тән қалыптасқан (еркектік, әйелдік) және тілде көрініс тапқан мінез-құлық ерекшеліктерін біліп, түюдің мәні зор. Ол жыныс өкілі қоғамдағы әлеуметтік орнымен белгіленеді [1].

Жынысқа байланысты тілдік жіктелім туралы айтқанда, адамның биологиялық айырмашылығын емес, «мәдени-әлеуметтік құрылымын» танытатын жынысы, яғни гендер сөз болмақ.

Гендер ұғымы адамның туа біткен жынысымен қатар қоғамда, әлеумет ішінде мәдени институттар ықпалы нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік-мәдени жынысы тағы бар екендігін білдіреді. Жыныс – адамдардың биофизиологиялық айырмашылықты бітімін білдірсе, гендер – әйел мен ердің қоғам туғызған әлеуметтік бейнесі [2].

Гендер ұғымы ағылшын терминінен «gender» лингвистикалық контекстен алынып, алдымен басқа ғылым салаларының – әлеуметтік философия, әлеуметтану, тарих және саясаттану ғылымдарының зерттеу нысанына айналды. Кейінірек гендерлік зерттеулер шеңбері кеңейіп, пәнаралық мәртебе алған кезеңде гендер термині тіл біліміне жаңа мағынада енді.

Тұңғыш рет гендер (тек) ұғымын ғылыми тіркеске американдық психоаналитик Роберт Столлер 1968 жылы енгізген, ғалым бұл сөзді өзінің «Жыныс және гендер» еңбегінің атына

пайдаланған. Gender терминінің өзі лингвистикалық терминологияға кейіннен енді. Сондықтан тіл білімінде genus, sexus, gender категориялары айқын ажыратыла бермейді. Бұл категориялар тілдегі жыныс мәселесін зерттеудің тарихи ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Гендерлік зерттеулердің негізі – ерлер мен әйелдердің өміріндегі статустар мен рөлдердің айырмашылығын анықтау, ал басты басымдық – қоғамда гендерлік рөлдер мен қарым-қатынастар арқылы бекітілген билік пен үстемдік құбылыстарын талдау. Қазіргі заманғы гендерлік теориялық ережелер көркем әдебиет туындыларын жаңаша түсіндіруге мүмкіндік береді, мұнда еркек пен әйелдің дүниеге көзқарасы «әлемнің гендерлік бейнесі» айқын және терең бейнеленген. Осы орайда гендерлік зерттеулердің жетістігіне байланысты маңызды болып саналатын және жаңа көзқарастарға ие болып отырған әйелдер шығармашылығының, атап айтқанда, жазушы-әйелдер мәселесіне тоқталады [3].

Әртүрлі ғылымдардағы гендерлік мәселелердің пайда болуы оларды терминологиялық және әдіснамалық тұрғыдан жаңартып қана қоймайды, сонымен қатар оларды сапалы түрде өзгертеді, бұл ғылымның тұжырымдамаларына қатысты аксиологиялық плюрализмді енгізеді және әртүрлі ғылымдар арасындағы қатаң шекараларды өзгертеді, оларды бір-біріне жақындатады. гендерлік зерттеулердің принципі ретінде пәнаралық негіз. Қазіргі көркем әдебиет адам болмысының негізгі мәселелерін ашып көрсетеді, әдеби шығармашылықты ғылыми тұрғыдан зерттеу үшін өзекті болып табылатын гендерлік зерттеулердің концептуалды баптауларын жалпылайды. Жазушылар шығармашылығына қатысты гендерлік аспектіге негізделген зерттеу жұмыстары жазушының көркемдік шеберлігінің ерекшеліктеріне тың көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Қазіргі даму кезеңіндегі әдеби кеңістік мәселелерінің ішінде қоғамдағы гендерлік қатынас проблемалары ерекше орын алады. Ғылымдағы концептуалды гендерлік көзқарас ерлер мен әйелдер арасындағы биологиялық айырмашылықтар емес, қоғамның осы айырмашылықтарға беретін мәдени және әлеуметтік мәні маңызды деген идеяға негізделген. Гендерлік зерттеулердің негізі ерлер мен әйелдердің өмірінің мәртебелерінің, рөлдерінің және басқа да аспектілерінің айырмашылығын анықтау және ең бастысы гендерлік рөлдер мен қарым-қатынастар арқылы қоғамда бекітілген билік пен үстемдік құбылыстарын талдау болды. Гендерлік теориялық ережелер көркем әдебиет туындыларын жаңаша түсіндіруге мүмкіндік береді, мұнда еркек пен әйелдің дүниеге көзқарасы «әлемнің гендерлік суреті» анық және терең бейнеленген. Бұл ретте гендерлік зерттеулердің табыстылығына байланысты маңызды деп есептелетін және жаңа көзқарастарға ие болатын әйелдер шығармашылығының проблемасы атап өтіледі. Осыған байланысты ең қызықтысы қазіргі заманғы проза болып табылады, ол әйелдер мен ерлердің қазіргі гендерлік жағдайын, гендерлік мінез-құлық ерекшеліктерін, қазіргі кезеңде туындайтын гендерлік конфликттік жағдайларды көрсетеді.

І.Жансүгіров прозасында көбінесе, қоғамдағы ерлер мен әйелдердің рөлдерінің ерекшеліктеріне, ерлер мен әйелдердің психикалық және эмоционалдық ерекшеліктеріне және «гендер» әлеуметтік құрылымының нәтижесіне егжей-тегжейлі тоқталған. Қазіргі әлеуметтік және гуманитарлық зерттеулерде гендер өзгермейтін және әмбебап құрылым ретінде пайдаланылмайды. Гендер ұғымы затты немесе объектіні, көп заттарды немесе заттарды емес, қарым-қатынастар мен процестердің күрделі тоғысуын талдауды білдіреді. І.Жансүгіров гендерлік аналитикалық категориядан мәдени шындықты алу үшін «қарым-қатынас тұрғысынан ойлау» қажет деп санайды. Сонымен бірге гендерлік рөлдер мен нормалар әмбебап мазмұнға ие емес және әртүрлі қоғамдарда айтарлықтай ерекшеленеді. Дегенмен, жыныстық қатынас мәселесін талдау биологиялық және әлеуметтік аспектілерден басқа, үшінші, символдық немесе нақты мәдени аспектіде ашқан. Гендермен байланысы жоқ көптеген құбылыстар мен ұғымдар (табиғат пен мәдениет, нәзіктік пен парасаттылық, құдайлық және жердегі және т.б.) бар мәдени және символдық қатарлар арқылы «еркек» немесе «әйелмен» сәйкестендіріледі [4].

І.Жансүгіровтің әйел-анаға арналған өлеңдеріндегі концептісінің өзегін әйел ұғымының ғалам бейнелеріндегі түсіндірілуімен «әйел-ананың» дүниедегі орны мен

модельдері сараланып, ақын түсінігінде мына жоладар арқылы орын алады: а) Анаға деген сүйіспеншілік: «Құшағыңа алдың, сүйдің сен анам, Ренжу жоқ, барлық сөзің: «Жан балам!»; ә) Қазақ дүниетанымында ер жігіттер әрқашанда кзінен кіші қарындарстарын сыйлап, қызғыштай қорып жүру. Біздің санамызда «бден жатталып қалған дүниенің бірі «Жібек мінез, жігері мол қарындас, Жүрегінде у менен бал аралас. Тәңірі берсін ашық бақыт, ұзын жас.»; б) Ер адамның өмірінде басты орын алатын ол өзінің жары дейді: «Құшақта, сүй, күл, жыла, қайраттандыр, Жан жарым, ұзақ ауыр жолға түстім»;

2. «Әйел – сор, мұң, қайғы» когнитивтік моделі. Әйел заты ол бір гүл сияқты. Гүлді баптап өсірсең, тамырына балта шаппасаң ол да қурап солмайды. М.Жұмабаевтың ғаламдық тілдік бейнеде нәзік жандылардың жанына ешқашан жара салуға болмайды. Ол сенің қарындасың, әпкең, жарың, анаң. «Әйел» өлеңінде әйел тағдырының қалай ауыр екенін, ойып тұрып көрсетеді. «Кешегі әйел періште, Адамды бастар ғарышқа. Жүзі жарқын нұрлы айдан - Еңіретіп күң ғып сататын, Еркіндікке ойнап жататын Болды да қалды бір хайуан». Бұл жолда «әйел» моделінің мынандай құрлымы бар: «қорғансыз», «арын таптау», «кінәсіз», «пәк», «жаралау», «өміріне балта шабу», «қасірет», «алдану» [5].

3. «Әйел- ләззат» когнитивтік моделі. Негізі мен сипаты (қысқа уақыттаға аффектіден басталып, ұзақ уақытқа да созылып нағыз құштарлық сезімге де бөлейді. Сонымен қатар әйел мен ердің арасындағы қарым-қатынастың күрделігін, күрделі эмоция мен тұрақты сезімге) дейінгі ауқымды қамтиды. Бұл модель М.Жұмабаев дискрусында бірнеше құрлымдардан тұрады: Процес: а) уақыт; бір сәттік, мәңгілік. «Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да! Жылы, тәтті у тарады қаныма. Жасағаннан бір-ақ нәрсе тілеймін: өтпесе түн, атпаса екен таңы да! ә) кезең; жастық шақ «қайғы»; «Жаңа піскен алмадай, Толып бір тұрған шағыңда. Жастық қызығын көрместей, Неге сынды сағың да? б) міндеті: нәтижесі, заңдылығы; «Көзінде көк нұры жоқ, Аузында жұмақ жыры жоқ, Жабайы ғана жарым бар, Неге екенін білмеймін - Сол жарымды сүйемін!»

«Әйел» концептісін қалыптастыратын мақал-мәтелдерден әйел бейнесінің ұлттық табиғаты жан-жақты ашылады. Қазақ тіліндегі «Әйел» концептісін қалыптастыратын мақал-мәтелдер образ жасауда, ұлттық танымның ерекшелігін көрсетуде, ұлттық дүниетанымды беру мақсатында, этнос болмысын, таным-түсінігін әр қырынан көрсетуде мол ақпарат береді. Осы үйдің бір жағындағы даладай кең залды грузшиктер алған. (І. Жансүгіров). Жалғыз жастық бір төсек даладай кең. Тар бөлмеде тарықпай аламын дем. ... Енді осы тізбекті лингвокогнитивтік талдау әдісі бойынша негіздейік. Ғалым Ғ. Есім Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген нақылын былайша зерделейді: «Рас сөз» – ол Алланың сөзі. ... Ер Адамға серік етіп Әйел затын жаратты. Бұл екеуінің жүрегіне сүйіспеншілік сезімін құйып, өзара ынтық, бір біріне керек етіп жаратты. ... Сондай-ақ бұл тұста поэзияда жаңа тенденциялар бой көрсеткені де айтылады. Ол тенденция – романтикалық, символдық белгілердің реализммен ұштасып келіп тың сипатпен поэзияда көрінуі [5].

Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз. Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз. Ал түрік тіліндегі 1099 мақал-мәтелдердің 114-і (10.37%) жылқыға байланысты. І. Жансүгіров поэзиясы бойынша «жалғыздық» концептісін сипаттайтын тезаурус: жалғыз қалу, жақынсыз қалу, жанашырсыз қалу, жалғыз жүру, өмірден жиіркену, ай далаға жаны қуу, жаны жалғызсырау, жан тынышын іздеу, уайым алу, қу далада жылау, т.б. тіркестердің семантикасы арқылы айқындалып, әлсіз, панасыз, байғыз сөздерімен ассоциацияланатыны нақтыланған. Оған деген сағынышын, махаббатын, әйел қауымының орнының биіктігін жырлаған [6].

Зерттеу жұмысымыздан байқағанымыз: поэзиядағы әйел мен еркектің сипатын ашатын мән-мазмұны ұқсас болып келді. Бұның мәні әйел мен еркектің жаратылысында екі түрлі екендігі және тілдердің барлығының тарихында ортақ бір байланыстың бар екендігін де көрсетеді. Сонымен қатар поэзиядағы стереотиптер ұлттың психологиясына, менталитетіне, тұрғылықты жеріне қарап қалыптасады және өзгереді. Оған географиялық, діни, психологиялық және тарихи факторлар көп әсер етеді. Гендерлік ассиметрияның көрінісін талдау, оның ішінде тілдердің таралу аймағын ескере отырып қарастыру тым ауқымды жұмыс болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ефремов В. А. О гендерной асимметрии в наименовании лиц женского пола // Рус. яз. в шк. – 2009. – № 1. – С. 75-81.
2. Гомон Т. В. Исследование документов с деформированной внутренней структурой. Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1990. – С. 96.
3. Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике // Филологические науки. – 1998. № 2. – С. 51-52
4. Ілияс Жансүгіров, Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы, «Жазушы» 1986 жыл.
5. [sp.kaznpu.kz>docs...file/file20200121044531.pdf](http://sp.kaznpu.kz/docs...file/file20200121044531.pdf)
6. rmebrk.kz>journals/3189/26798.pdf

МАЗМҰНЫ **СОДЕРЖАНИЕ** **CONTENT**

Баймырзаев Қ. М. АЛҒЫ СӨЗ	3
Абен А., Адибай М. «ЭЙР АСТАНА» АҚ-Ң ЭЛЕКТРОНДЫ КОММЕРЦИЯ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША	4
Айдарбеков А. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ	7
Акишева А.К. ОРТА МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУ ІС ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА ӘДІС- ТӘСІЛДЕРІ	13
Акыл С. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮДЕРІСІНІҢ АЯҚТАЛУЫ МЕН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	17
Әлімхан Ұ. САН -МӨЛШЕР ҰҒЫМДАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	21
Бейсенбек Б. ЗАМАНАУИ ҰСТАЗДЫҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДА ЦИФРЛЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ	26
Вершкова М.А, Нурманова Ж., Оскенбаев Е.С. ОБНАРУЖЕНИЕ ФИНАНСОВОГО МОШЕННИЧЕСТВА НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ	29
Госманов Р.Б., Балтақара А.Н., Еникеева Д.Ш., Оскенбаев Е. ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФИНТЕХ-АНАЛИЗА ДЛЯ ОЦЕНКИ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ И ДЕФОЛТНЫХ КРЕДИТОВ	31
Джаздықбаева Б.М., Әбдіхалық А.Р. БОЛАШАҚ ТӘРБИЕШІЛЕР	35
Джакыпбекова М., Оспан М. 8-11 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	37
Джакыпбекова М.Т., Смағұл Н.Б. ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЗМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	40
Джакыпбекова М.Т., Тұрсынханова А.Т. ОРТА МЕКТЕПТЕ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	42

Елеуова С.С. СЕНСОРЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ППТК АЯСЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУ	45
Есимкулов Б.Н., Коскенова А., Калиакбар А. ДЕРИВАЦИОННЫЕ СВЯЗИ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ МНОГОЗНАЧНОГО СЛОВА	49
Есимкулов Б.Н., Рысдаулетова Б.Т., Аманкельды А., Шенгельбаева Г.А. ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКОЛОГИЯ КАК НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ	56
Zhumakhan M.Zh. INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	61
Жұмаш А. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ИСЛАМ ДІНІНІҢ КЕЛУІ	66
Кабдолова Г. ЛИЯС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	71
Кабылова М. ОҚЫТУ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ӨЗАРА ІС-ӘРЕКЕТ КЕЗІНДЕ ТІЛ МАМАНДЫҚТАРЫ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ БІЛІМІН, ЕПТІЛІГІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	75
Касым Н.Б, Садчикова Д.Н. ОРГАНИЗАЦИЯ БОРЬБЫ С БАКТЕРИАЛЬНЫМ ОЖОГОМ ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР И МОНИТОРИНГА ПЛОДОВЫХ РАСТЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ	80
Кожашева Г., Айқын Ө. БІЛІМ АЛУДА ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРҒА МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	86
Kuandykova Sh. THE CURRENT STATE OF FEMALE ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN	91
Kudaibergen T. PECULARITIES OF IELTS AND WHAT SHOULD WE KNOW	95
Kudaibergen F.E. NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF EDUCATION	99
Kutybek Ye. COMPUTER ADDICTION OF YOUTH: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES	103

Kylyshpaeva S.H. BUDGETING OF OCCUPATIONAL SAFETY AT THE ENTERPRISE IN THE CONTEXT OF MANAGEMENT RESOLUTION	107
Kylyshpaeva S.H. PRINCIPLES OF INSURANCE DEVELOPMENT, OCCUPATIONAL SAFETY RISK MANAGEMENT STRATEGIES	112
Кыяхметова Ш, Базылбекова М. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ АЛАШТЫҚ ДӘУІРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	116
Меирхан Ш.Е. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУЫС МАҒЫНАЛАР: ЗЕРТТЕЛУІ, ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	121
Мукатова А.М. КОРРЕКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВЫХ РАССТРОЙСТВ У ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ КППК	125
Mukash Sh. PECULARITIES OF GOOLE MEET APPLICATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE	128
Nurgaidar Sh. USING THE WORDWALL RESOURCE IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH	131
Orman M. APPLICATION OF THE QUIZLET PROGRAM IN ENGLISH LESSONS AS PART OF DISTANCE LEARNING	134
Пазилакова Ю. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ	137
Rakhymbay A.S. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION:CLOUD COMPUTING	140
Рахымбеков А. Ж., Солтанова Д. А. ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫНЫҢ БОЛЖАМЫ	143
Рысбекова З.К. ЛИЯС ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ТАҒДЫРЫ МӘСЕЛЕСІ	145
Seisenabeava A. USING GOOGLE CLASSROOM IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN DISTANCE LEARNING	150

Sepbosynova L.M. ORGANIZATION OF WORK WITH LOW-PERFORMING STUDENTS	153
Серубай С.Қ. ИНДИВИДУАЛЬНО-РАЗВИВАЮЩАЯ ПРОГРАММА ДЛЯ ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИЕЙ IV ЭТАП ОБУЧЕНИЯ ПО И. В. КОРОЛЕВОЙ В УСЛОВИЯХ КППК	156
Смагулов Е, Қабдрахым С. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП 9 ЖӘНЕ 11-СЫНЫПТАРДА ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚУ МҮМКІНДІГІ ҚАРАСТЫРЫЛАДЫ	161
Султанғазина А.Д. «ЖЫРАУ», «ЖЫРШЫ» ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ АЭД-РАПСОД АТАУЛАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҒЫ, ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ	164
Талапқызы Д., Джакыпбекова М. ҚАЗІРГІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	168
Tursunbek T. USING LEARNING APPS SERVICE IN DISTANCE EDUCATION	171
Усманов Е. МЫРЗА МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІ	174
Хабилбол Қ. ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	178
Ыбрайым Т.Н. І.ЖАНСУГІРОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЛЕКСИКА: «ЕР-ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ	181

Профессор Жомарт Жапарұлы Жапаровтың 80-жылдық мерейтойына арналған
«ЖАНСУГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ»
республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
посвященной 80-летию профессора Жомарта Жапаровича Жапарова

MATERIALS
of the republican scientific and practical conference
«ZHANSUGUROV READINGS»
dedicated to the 80th anniversary of Professor Zhomart Zhaparov

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайні – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 27.12.2022 ж.
Әріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 23.63. Тапсырыс № 00469
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Имидждік саясат орталығы
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 27.12.2022 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 23.63. Заказ № 00469
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Центр имиджевой политики
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а